

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
РАДА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ВСЕУКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
«СПІЛКА АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ»

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ: ЗДОБУТКИ ТА ВИКЛИКИ

**Матеріали наукової конференції
молодих вчених**

**КИЇВ
2017**

Рецензент

Я.П. ГЕРШКОВИЧ,
доктор історичних наук

Редколегія: *С.А. Горбаненко*, кандидат історичних наук (відповідальний секретар); *Д.С. Гречко*, кандидат історичних наук; *А.В. Корохіна*, кандидат історичних наук (редактор-упорядник)



Виходить за підтримки ВГО
«Спілка археологів України»

І 73 Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених. — К.: Стародавній світ, 2017. — 168 с.

ISBN 978-966-2608-36-6

Збірник є матеріалами конференції, організованої й проведеної Радою молодих вчених Інституту археології НАН України. До нього увійшли статті, що фактично охоплюють всі археологічні періоди, а також сучасні напрями й підходи з залученням методів природничих наук. У статтях переважно підняті актуальні питання археології України, а також визначені перспективні напрями досліджень.

Для студентів та викладачів ВУЗів гуманітарного профілю, а також усіх тих, хто цікавиться стародавньою історією України.

УДК: 902(4)''63/65''

ISBN 978-966-2608-36-6

© Автори статей, 2017
© ІА НАН України, 2017
© Видавництво
«Стародавній світ», 2017

ЗМІСТ

<i>Буйських С.Б.</i> Рада молодих вчених Інституту археології у 1970—1980-х рр.	7
--	---

ВІД КАМЕНЮ — ДО ПАЛЕОМЕТАЛІВ

<i>Вотякова О.Л.</i> Коло шарантських пам'яток Закарпаття	10
<i>Нездолій О.І.</i> Первинне розщеплення кремению стоянки Коробчине-курбан: загальна характеристика	13
<i>Васильєв П.М.</i> Археологічні реконструкції на прикладі верхньопалеолітичної стоянки Погон.	16
<i>Кононенко О.М.</i> Реконструкція планіграфії кам'яних знахідок верхньопалеолітичної стоянки Радомишль І	19
<i>Дудник Д.В.</i> Проблеми та перспективи музеєфікації четвертого господарсько-побутового комплексу Межиріцької палеолітичної стоянки .	23
<i>Семенова А.А.</i> Історія та перспективи дослідження виробів з органічних матеріалів пам'яток Межиріцького типу	27
<i>Хоптинєць І.М.</i> Карта пам'яток кам'яної доби Лугинського р-ну на Житомирщині. Проблеми та перспективи досліджень у регіоні. . . .	29
<i>Гаскевич Д.Л.</i> Крем'яний інвентар неолітичного поселення Базьків Острів: проблема культурно-хронологічної інтерпретації.	32
<i>Яніш Є.Ю., Смольянінов Р.В., Свірідов А.А.</i> Результати археозоологічних досліджень неолітичної пам'ятки Васильєвський кордон 17, тварини в поховальних ритуалах	35
<i>Пічкур Є.В.</i> Реконструкція процесу видобутку кремению трипільськими племенами розвиненого етапу (ВП—СІ)	36
<i>Ромашко О.В., Маріна З.П.</i> Нові матеріали до вивчення енеоліту — доби бронзи Середнього Присамар'я	39
<i>Корохіна А.В.</i> Морфологія кераміки бондарихінської культури: методичні аспекти	42

РАННІ НОМАДИ ТА АНТИЧНИЙ СВІТ

<i>Гречко Д.С.</i> Проблеми інтерпретації поховань з порушеною анатомічною цілісністю кістяка.	47
<i>Корж А.А.</i> Проблеми та перспективи дослідження пам'яток скіфського часу Сумщини	51
<i>Крютченко О.О.</i> Типологія городищ скіфського часу у світлі останніх наукових досліджень	54

<i>Ржевуська С.С.</i> Культові комплекси в оборонних спорудах Більського городища(за матеріалами розкопок 2016—2017 років)	56
<i>Пеляшенко К.Ю.</i> Глиняні підилки (друшляки) з лісостепових пам'яток скіфського часу: питання інтерпретації	60
<i>Дзєладзе О.С., Сікоза Д.М.</i> Вбрання дівчинки з могильника Червоний Маяк.	64
<i>Шевченко О.Б.</i> Предмети озброєння у жіночих похованнях сарматів: проблема інтерпретації	70
<i>Вахрамєєва Г.В.</i> Іконографія боспорської Деметри та Кори-Персефони (VI—I ст. до н. е.)	73
<i>Котенко В.В.</i> Асортимент херсонеського керамічного імпорту до полісів Північно-Західного Причорномор'я	76
<i>Немцев С.О.</i> «Иллюстративная модель» — добавление к «Методам исследования античной торговли» И.Б. Брашинского	79
<i>Шейко І.М.</i> Римські світильники з Ольвії: загальна характеристика	84

СЛОВ'ЯНИ, СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПАМ'ЯТКИ, КОЗАЧЧИНА

<i>Милашевський О.С.</i> Черняхівська та вельбарська культури. Проблема ознак та інтерпретації	87
<i>Володарець-Урбанович Я.В.</i> Речі побутово-ремісничого характеру в складі слов'янських скарбів кола «Мартинівки»	91
<i>Беліменко А.О.</i> Хіміко-металургійні групи бронзових виробів Сухогомольшанського могильника салтівської культури	95
<i>Голубєв А.М.</i> Технологія виготовлення шабельних хрестовин (пайка міддю залізних деталей) за матеріалами салтівських кремаційних комплексів Верхнього Подонців'я	98
<i>Потоцький О.С.</i> Керамічний комплекс Червоногусарівського могильника салтівської культури	101
<i>Пуголовко Ю.О.</i> Для повсякденного вжитку і особливих випадків: функціональне призначення кераміки сіверян	104
<i>Бібіков Д.В.</i> Металургійні та металообробні осередки давньоруського Вишгорода: проблеми інтерпретації виробничих комплексів	106
<i>Зоценко І.В.</i> Дослідження об'єкту 1 на давньоруському поселенні Теофанія.	109
<i>Калініченко В.А., Бібіков Д.В.</i> Вістря стріл з території Вишгорода: до реконструкції окремих подій середньовічної історії міста.	113
<i>Курзенкова А.О.</i> Скандинавські рунічні камені у пейзажі як спосіб комунікації в кінці X — другій половині XI ст.	116
<i>Фіголь А.Б., Фіголь О.Б.</i> Металопластика Давнього Галича: технологія виготовлення та реконструкція	118
<i>Вейбер А.В.</i> Остеологічний матеріал ссавців археологічної пам'ятки доби середньовіччя Новий Світ	122

<i>Козленко Р.О.</i> Використання римських укріплень Нижнього Побужжя в середньовічний період.	124
<i>Харламова А.О.</i> Половецький чоловічий костюм XI—XIII ст. (за лінгвістичними, іконографічними та археологічними джерелами)	126

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: СУЧАСНІ МЕТОДИ ТА СПАДОК ПОПЕРЕДНИКІВ

<i>Гречко Д.С., Горбаненко С.А.</i> Перший досвід фільтрації ґрунту на Більському городищі (ур. Царина Могила)	130
<i>Жигола В.С., Скороход В.М.</i> Фотограмметрична фіксація у польовій археології	134
<i>Кушнір А.С.</i> Інтеграція археологічних та палеоґрунтознавчих досліджень	137
<i>Окатенко В.М., Следюк Д.В.</i> Майдани як археологічні пам'ятки. .	140
<i>Літовченко А.М.</i> 3D-моделювання як метод історичної реконструкції в археологічних дослідженнях.	141
<i>Беленко М.М., Грицик Ю.О., Колибенко В.О., Осипенко М.С.</i> Новітні дані про археологічні пам'ятки Новомиргородського району Кіровоградської обл.	145
<i>Бузько О.В.</i> Як у Києві відзначили 120-річчя Марії Вязьмітіної . .	146
<i>Каряка О.В.</i> Перші офіційні розвідки Ольвійської експедиції. . . .	150
<i>Кравченко Р.А.</i> Дослідження С.А. Гатцука 1907 р. на території Середнього Подесення.	153
<i>Кузьміщев О.Г.</i> Діяльність Е.Р. фон Штерна щодо захисту Ольвії. .	156
<i>Тарасенко І.Г.</i> Діяльність постійної археологічної експедиції на новобудовах Півдня України (1950—1951 рр.)	159
<i>Цеунов І.А.</i> Палеолітичні студії К.Ю. Коршака.	162
<i>Юрченко А.В.</i> Діяльність археологічної експедиції Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна та роль Музею в дослідженні та збереженні археологічного минулого краю.	164



**РАДА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ У 1970—1980-х рр.**

У коротких тезах неможливо написати всю історію виникнення й діяльності Ради молодих вчених Інституту археології НАН України (тоді АН УРСР). Вона настільки цікава для історії Інституту й нашої науки загалом, що заслуговує, на нашу думку, окремого дослідження.

І я не перебільшую, бо це була справжня, повна драматизму, боротьба інститутської молоді (а з нею молодого археологічного покоління всієї України) за права займатись наукою, а не бути слухняними безголосими рабами тодішньої системи (у тому числі й академічної), холопами дирекції й партократії, прислужниками деяких горе-керівників відділів та експедицій, боротьба з хибним, усталеним поглядом на молодь як на «підлеглий» і «підсобний» матеріал, який не може мати своєї думки, а тим більше — друкувати її.

Багато чого можна було б згадати, оглядаючись тепер на 1970—1980-і рр., — наприклад, якою ціною «пробивали» ми тоді збірники праць молодих вчених, як відстоювали проведення молодіжних наукових конференцій, як добивались представництва РМВ у Вченій раді Інституту, як ставали на захист здібної молоді, рішуче ставлячи питання про переведення з лаборантів до м. н. с., як зривали голоси до хрипоті на Вченій раді чи зборах Інституту щодо надання матеріальної допомоги молодим вченим, як гаряче обговорювали гострі питання наукової проблематики (яких жахалась офіційна наука) у Дискусійному клубі (який активно діяв при нашій РМВ), як щиро раділи першим захистам своїх побратимів та однодумців, як переживали за те, що не вдавалося втілити через бовдурність, тупість і мстивість інститутських, райкомівських і президійних чиновників... Але я сьогодні буду оперувати тільки голими фактами.

Раду молодих вчених в Інституті було засновано навесні 1972 р., згідно з діючим тоді Положенням, на установчих зборах інститутської молоді віком від 18 до 35 років (лаборантів, ст. лаборантів, м. н. с., аспірантів та молодих к. і. н.), яка нараховувала тоді близько 120 чоловік. Молоді тоді було так багато в Інституті у зв'язку із заснуванням новобудівних експедицій і великими масштабами пов'язаних з цим археологічних досліджень. Упродовж 1972—1984 рр. РМВ очолював я — С.Б. Буйських, у 1984—1985 рр. — С.Я. Ольговський, у 1985—1987 — Ю.В. Павленко. За 15 років діяльності РМВ було проведено шість республіканських

молодіжних наукових конференцій. Далі називаю роки і кількість учасників: 1974 — 42; 1976 — 76; 1978 — 110; 1981 — 141; 1983 — 150; 1987 — 168. Було проведено також міжнародну науково-практичну конференцію молодих археологів України і Сербії (1980) і дві молодіжні україно-сербські археологічні експедиції у Запорізькій (1981) та Чернігівській (1982) областях.

Ми підготували й видали два випуски щоквартальника «Археологія» зі статтями молодих вчених, а також вісім збірників наукових праць, а саме:

- 1) Открытия молодых археологов Украины. — К., 1976. — Ч. 1—2;
- 2) Новые исследования археологических памятников на Украине. — К., 1977;
- 3) Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979;
- 4) Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. — К., 1981;
- 5) Древности Среднего Поднепровья. — К., 1981;
- 6) Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К., 1982;
- 7) Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982;
- 8) Актуальные проблемы историко-археологических исследований на Украине. — К., 1987.

Після останньої VI-ї конференції, яка зібрала рекордну кількість — 168 учасників, діяльність РМВ Інституту в зв'язку із загальною кризою в нашій науці кінця 1980-х — початку 1990-х рр. різко пішла на спад, а потім і зовсім припинилась. Але оцінюючи роботу РМВ за ті 15 років (1972—1987), коли вона була потужною і дієвою силою в Інституті, слід сміливо сказати, що Рада молодих вчених того «призову» успішно виконала визначену їй долю роль в житті й історії Інституту. Вона відчутно активізувала роботу інститутської (і загалом республіканської) наукової молоді, підтримавши її наукові пошуки, закріпивши її права, надавши їй змогу наукового становлення і зростання. Вона активно сприяла закладанню безпосередніх підвалин для підготовки і наукового зростання великої дослідницької когорти, яка стала якісним кадровим ядром Інституту впродовж багатьох років. Багато в чому завдячуючи саме Раді молодих вчених свого часу відбулось становлення таких нині широко відомих вчених, як: Д.Н. Козак, В.В. Отрощенко, Г.Ю. Івакін, Р.В. Терпиловський, Б.В. Магомедов, В.І. Ключко, О.П. Моця, Л.Л. Залізняк, С.А. Скорий, Н.О. Гаврилюк, М.А. Сагайдак, Ю.В. Болтрик, С.С. Бессонова, С.В. Полін, К.П. Бунятян, І.Д. Потехіна, О.Є. Фіалко, О.М. Титова, В.М. Отрешко, Н.О. Сон, В.В. Крапівіна, С.Я. Ольговський,

А.В. Ніколова, С.М. Рижов, Л.А. Черних, Р.С. Орлов, К.Н. Гупало, С.Ж. Пустовалов, А.О. Козловський, Є.Л. Гороховський, В.М. Зоценко, В.П. Білозор, Я.П. Гершкович, Ю.Я. Рассамакін, Д.Ю. Нужний, М.Ю. Відейко, В.М. Степанчук та ін., — і в цьому непересічне значення РМВ 1970—1980 рр.

Вірогідно, мав пройти певний час, щоб вже нова наукова молодь Інституту усвідомила потребу самоорганізуватись. І сьогодні я радий, що після великої вимушеної перерви РМВ Інституту відновлює свою роботу. Моє покоління, яке зайняло своє місце в нашій науці, тепер ніби передає естафету зовсім новому поколінню, яке згодом буде визначати нагальні шляхи її розвитку надалі.

У цьому я вбачаю великий і якісний символ спадкоємності і поступу вітчизняної археології до нових глибин і висот пізнання. Бажаю ж нашій молоді мужності, наполегливості, працелюбності, витримки і віри в її амбітних мріях і планах, а роботі новоствореної РМВ — великих успіхів у її діяльності, яскравих творчих досягнень і звершень!

ВІД КАМЕНЮ — ДО ПАЛЕОМЕТАЛІВ

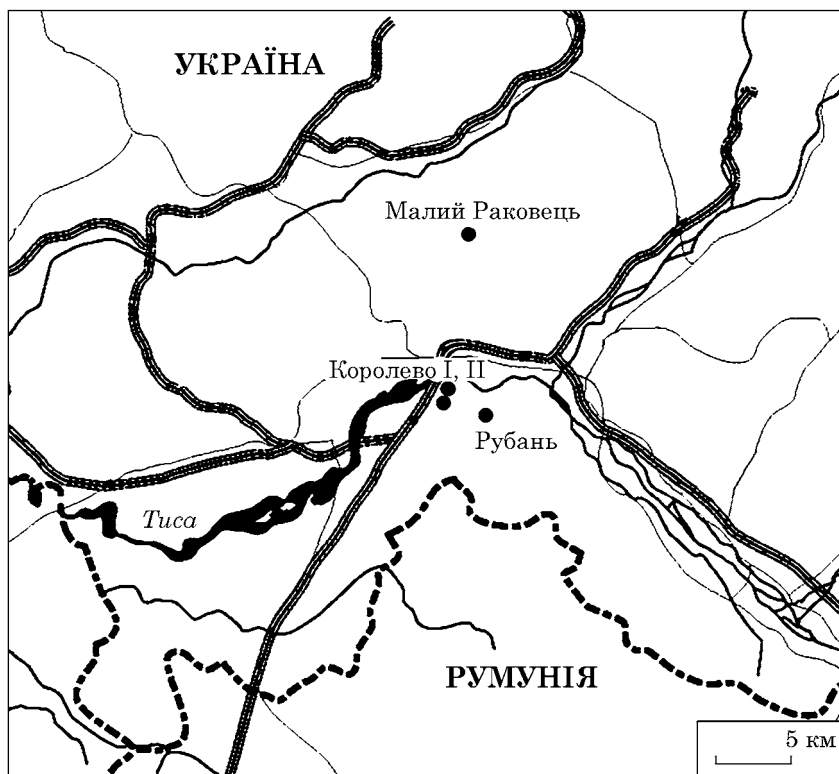
О.Л. ВОТЯКОВА

КОЛО ШАРАНТСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ЗАКАРПАТТЯ

Своєрідним явищем в європейському середньому палеоліті є шарантські індустрії. Вперше цей термін був запропонований в 1951 р. Ф. Бордом та М. Бургоном для характеристики колекцій виявлених на південному заході Франції, в департаменті Шарант. За Ф. Бордом, для «шаранту» характерні такі типологічні критерії: домінування в наборі знарядь скребел (понад 55 %), присутність знарядь, оформлених ретушню типу «Кіна», низький процент зубчатих форм (нижче 15 %), наявність поодиноких лімасів, двобічнооформлених знарядь та ножів зі спинкою. Було запропоновано **індекс шарантський (ІС)**, який відображає процентне співвідношення лімасів, простих опуклих та всіх поперечних скребел до знарядь в цілому (від 19 до 54 %).

У технологічному плані в межах «шаранту» було виділено дві фації: левалуазьку — Ферасі та нелевалуазьку — Кіна. Остання базувалася на техніці розколювання, направленої на отримання переважно широких та коротких відщепів. Результатом використання різних технологій було отримання різних заготовок для знарядь: видовжених, тонких відщепів для фації Ферасі; коротких та широких для фації Кіна. І як наслідок — морфологічний контраст знарядь між цими двома типами: збільшення поперечних скребел з східчасною ретушню (Кіна), і зменшення кількості цих типів у фації Ферасі, де, навпаки, простежується збільшення конвергентних та поздовжніх форм. Для Ф. Борда ретуш «Кіна» (крута східчаста ретуш, яка заходить далеко за край заготовки) була одною з визначальних характеристик пам'яток однойменного типу, тому він запропонував індекс Кіна — **ІК**, який демонструє процентне співвідношення знарядь оформлених такою ретушню до всіх інших виробів.

З часом були отримані нові матеріали, проведена ревізія вже відомих комплексів, і уявлення про «шарант» дещо змінилися. Сучасні дослідники схиляються до думки, що пам'ятки типу Ферасі потрібно відносити до кола левалуазьких індустрій, натякаючи на дуже сильну відмінність і в технологічному, і в типологічному плані від пам'яток типу Кіна і неможливість їх об'єднання в одну



Пам'ятки шарантського типу на Закарпатті

«шарантську» групу тільки на підставі переважання скребел у типологічному наборі. З іншого боку, у різноманітті середньопалеолітичних пам'яток Європи досить чітко виділяються типу Кіна, які мають досить специфічні риси. Нині такі комплекси широко відомі у Південній Франції та Північній Італії. Вони репрезентовані нелевалуазькими, непластинчастими, нефасетованими індустріями, колекції знарядь яких характеризуються переважанням скребел, у першу чергу, повздовжніх опуклих та поперечних, оформлених ретушшю Кіна. Поодинокими зразками в зібраннях представлені лімаси та двобічнооброблені форми. У технологічному плані такі комплекси демонструють різноманіття прийомів розколювання: радіальний, «дольковий», типу «Кіна». Всі вони направлені на отримання переважно коротких та широких, трикутних в перетині відщепів, здебільшого з природною спинкою.

На сучасному етапі дослідження в українському Закарпатті виділяється коло індустрій з подібними техніко-типологічними

характеристиками. Це колекції шару II стоянки Королево, II-го комплексу стоянки Малий Раковець IV, нової середньопалеолітичної стоянки Рубань та, можливо, шару III стоянки Королево II (рисунок).

Уперше термін «шарант» у контексті закарпатських пам'яток використала Л.В. Кулаковська для характеристики індустрії **шару II стоянки Королево**. У технологічному плані цей комплекс характеризується використанням радіальної та Комбева техніки розщеплення, направленої на отримання визначеного типу сколів зі спинкою. Ядро типологічного набору складають скребла, головним чином, прості та поперечні опуклі, в більшості — з природною спинкою, процент конвергентних та подвійних скребел низький. Відмічено значну частку зубчасто-виїмчастих виробів. У невеликій кількості присутні лімаси, листоподібні, двобічнооброблені та конвергентні типи. Основним прийомом оформлення знарядь була східчаста та луската ретуш, яка відносно далеко заходила на площину виробу. Досить часті акомодацийні елементи: в більшості — у вигляді природної спинки, іноді — підправленої, зрідка — з потоншенням в базальній частині. Спорадично зустрічаються знаряддя з двобічною обробкою.

До цього кола пам'яток можна також віднести індустрію **II-го комплексу стоянки Малий Раковець IV**. Первинне розщеплення даного комплексу представлено паралельним та радіальним методами. Індокси підправки площадок досить низькі. Характерною рисою індустрії було отримання поперечних сколів з природною спинкою, які і слугували основними заготовками для знарядь. У типологічному наборі домінують однобічні скребла, оформлені лускатою та іноді східчастою ретушшю, які мають природну або підправлену спинку. Зубчасто-виїмчасті форми — поодинокі, трапляються знаряддя з частково двобічною обробкою.

Індустрія стоянки **Рубань** характеризується як нелевалуазька, непластинчаста, нефасетована. Первинне розколювання базується на радіальному, підперехресному, ортогональному напрямках отримання заготовок. Спорадично використовувався метод Комбева. Всі вищеназвані системи розщеплення стимулювали отримання короткої за пропорціями заготовки з природною спинкою (43 %). В типології спостерігається абсолютне домінування скребел, в особливості поперечних, діагональних та простих опуклих, робочий край яких найчастіше оформлений лускатою ступінчастою ретушшю, яка відповідає ретуші «напів-Кіна» та «Кіна». Досить часто скребла мають природну, іноді підправлену спинку. Куткові та подвійні, а також зубчасто-виїмчасті форми поодинокі. Двобічнооброблені знаряддя та лімаси відсутні.

З певною обережністю можна говорити про присутність шарантських рис і у III шарі стоянки Королево II. Йдеться про ха-

рактерне для цієї колекції радіальне розколювання та переважання в типологічному наборі одnobічних скребел, оформлених лускатою та східчастою ретушшю, відсутність двобічних та конвергентних форм. Разом з тим, потрібен детальніший техніко-типологічний аналіз цього комплексу, який дозволить конкретизувати атрибуцію матеріалів.

Отже, проаналізувавши наведений матеріал, можемо визначити такі характерні риси шарантських пам'яток Закарпаття.

1. Домінування радіальної техніки розколювання, яка направлена на отримання переважно широких та коротких відщепів зі спинкою.
2. Відсутність левалуазької техніки, низький індекс пластинчастості.
3. Переважання в типологічних наборах скребел, у першу чергу, повздовжніх та поперечних опуклих, оформлених крутою східчасто-лускатою ретушшю типу Кіна, напів-Кіна.
4. Поодинокими зразками в колекціях представлені конвергентні та двобічнооброблені форми, тільки в колекції II шару стоянки Королево присутні специфічні знаряддя — лімаси.

Загалом ці риси відповідають базовим характеристикам класичних шарантських пам'яток Центральної Європи. З іншого боку, у закарпатських комплексах присутня специфіка. У першу чергу це стосується своєрідного характеру та прийомів розколювання. У типологічному наборі, при наявності скребел з ретушшю Кіна та напів-Кіна, більшість складають останні.

О.І. НЕЗДОЛІЙ

ПЕРВИННЕ РОЗЩЕПЛЕННЯ КРЕМЕНЮ СТОЯНКИ КОРОБЧИНЕ-КУРГАН: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Стоянка Коробчине-курган знаходиться в басейні р. Велика Вись (ареал Середнього Побужжя), за 10 км на захід від м. Новомиргород Кіровоградської області. Пам'ятка займає найвищу ділянку плато лівого берега Великої Висі. Її висота над рівнем води в заплаві становить 60 м, абсолютна висота — 191—192 м.

Стоянку відкрив місцевий краєзнавець П.І. Озеров у 1983 р. У різний час палеолітичну пам'ятку відвідували О.В. Цвек, Л.В. Кулаковська та В.І. Ткаченко, В.М. Степанчук і С.М. Рижов. З 2010 р. наукове дослідження та розкопки стоянки пов'язані з

діяльністю Археологічної експедиції Національного університету «Києво-Могилянська академія» на чолі з Л.Л. Залізнякам.

Станом на 2017 р. згаданою експедицією досліджені 99 м² площі основного розкопу, 21 м² північного розкопу та закладені 10 шурфів у різних частинах пам'ятки.

Архаїчний комплекс крем'яних артефактів стоянки знаходиться, згідно з визначеннями палеогеографів Ж.М. Матвійшиної та С.П. Дорошкевича, у світі похованих витачівських ґрунтів, формування яких відбувалося упродовж двох перших кліматичних оптимумів середнього плєнігляціалу.

Артефакти комплексу сильно патиновані, патина має як молочно-білий, фарфоровий колір, так і темно-жовте з фіолетовим відтінком забарвлення. Крем'яні вироби в стратифікованому положенні вкриті вапняковою кіркою, щільність і потужність якої зростає на нижній поверхні артефактів в умовах залягання. Під вапняковою кіркою артефакти слабо патиновані, в окремих випадках сліди патини відсутні. Поверхня архаїчних виробів має сліди різного ступеню вишукання і короюваності. Значна кількість виробів ушкоджена внаслідок кріогенних чинників. Кріогенний фактор разом із діяльністю землерийних тварин сприяли вертикальному переміщенню частини артефактів та їхніх уламків до верхніх горизонтів і денної поверхні.

Найдавніші мешканці стоянки використовували місцеву крем'яну сировину, найближче відоме родовище якої з доступними в наш час відслоненнями знаходиться на відстані близько 3 км від пам'ятки. Місцезнаходження подібних родовищ у межах басейну річки належать до виходів осадово-діагенетичних кременів малопотужних кремневмісних вапняків верхньої крейди (орієнтовно верхньосеноманського часу), що вкривали в давнину Український кристалічний щит. Мешканцями стоянки використовувалася переважно крем'яна сировина у вигляді дрібнозернистого, із включеннями та без них, різноманітних відтінків сірого кременю.

Аналіз первинної обробки архаїчного крем'яного матеріалу комплексу Коборчине-курган свідчить, що в основі технології первинного розщеплення знаходилося використання нуклеусів із паралельною системою сколювання заготовок зі сплюснених та слабо випуклих робочих поверхонь. У колекції ядрищ виразно домінують сплюснені як одноплощинні, так і двоплощинні полюсні нуклеуси зустрічного зняття. Зафіксовані окремі вироби з дещо випуклими площинами сколювання, що тяжіють до варіантів об'ємних нуклеусів. У якості заготовок для ядрищ здебільшого використані фрагменти конкрецій або масивні первинні сколи, значна частина з них має ділянки жовневої кірки на поверхні. Зафіксоване підтримування поперечної випуклості поверхні розщеплення нуклеусів за допомогою повздовжніх крайових

сколів з ударної площини та поперечних підправок із бокових сторін нуклеусів, виконаних як в напрямку робочої поверхні, так і в бік тилу ядрищ. У частини двоплощинних ядрищ наявний виразний допоміжний характер других полюсних площадок. Ударні площини як гладкі, так і оформлені сколами, наявні підправки фасетуванням. За формою значна кількість виробів наближена до чотирикутних нуклеусів.

Серед сплюснених двоплощинних ядрищ виявлені також суміжні, альтернативні, ортогональні та перпендикулярні різновиди варіантів розташування робочих поверхонь нуклеусів.

Присутні сплюснені підперехресні ядрища, що мають три ударні площини. Частина з них морфологічно подібна до сплюснених полюсних нуклеусів, у яких з допоміжних бічних площадок для поперечних підправок були зняті кілька видовжених пластинчастих сколів.

Ядрища з радіальною системою розщеплення робочих поверхонь займають підпорядковане місце за чисельністю серед категорії нуклеусів. Наявні як однобічні, так і двобічні їхні варіанти. Частина однобічних ядрищ виготовлена на відщеплах, вентральної сторони яких була використана у якості ударних площадок для радіального зняття сколів.

Окремо виділені кілька сплюснених одноплощинних нуклеусів із конвергентною системою зняття сколів з їхніх робочих площин. Для них характерна трикутноподібна в плані форма.

Також серед категорії ядрищ виокремлено групу підпризматичних нуклеусів із об'ємними робочими поверхнями. У частини з них наявні підправлені та фасетовані ударні площини.

Пластинчаста спрямованість розщеплення робочих поверхонь нуклеусів відобразилася в значній кількості пластинчастих сколів та їхніх уламків у складі заготовок архаїчного комплексу Коробчине-курган. Також додатково підтверджується питомою вагою паралельного, субпаралельного та біповздовжнього варіантів огранення дорсальних поверхонь відщепів, пластинчастих сколів і знарядь. Прямий та слабко вигнутий профіль пластинчастих сколів засвідчує сплюснений і слабко випуклий характер робочих площин нуклеусів. Середні параметри залишкових негативів сколів зняття заготовок на нуклеусах, при урахуванні утилізаційної спрацьованості значної частини останніх, узгоджуються з показниками розмірів цілих сколів. Середній показник кутів сколювання між ударними площинами та робочими поверхнями ядрищ також відповідає середньому значенню кута сколювання ударної площини зі сторони спинки відщепів, пластинчастих сколів і знарядь комплексу. Для підготовки ударних площадок до сколювання застосовувалися прийоми зняття карнизу, зворотної редукції, простежені випадки ізолювання поверхні сколювання та вивільнення й підняття зони розщеплення, у нечисленних випадках наявна редукція зони удару.

Серед частини сколів відмічена наявність так званої губки у вигляді виступу фрагмента краю ударної площадки з вентральної сторони. Ця обставина може вказувати на застосування м'якого відбійника при розщепленні крем'яної сировини. У частини спрацьованих нуклеусів наявні сліди зірчастої забитості на окремих частинах їхньої поверхні, що вказує на практику використання утилізованих ядрищ в якості крем'яних відбійників.

Разом з тим, слід зауважити, що незважаючи на пластинчастий характер розщеплення робочих поверхонь нуклеусів, значну кількість пластинчастих сколів та їхніх уламків, застосування різноманітних прийомів підготовки ударних площадок сколів-заготовок для первинної обробки комплексу, притаманна й певна грубість у техніці розщеплення. Вона знаходить своє відображення в численності скошених площадок, у наявності ударних площин, вкритих кіркою, кількості гладких площадок, підпорядкованому положенню оформлених та фасетованих площадок, у кількості первинних, напівпервинних і вкритих частковою кіркою дорсальних поверхонь сколів-заготовок і знарядь.

Загалом архаїчний комплекс пам'ятки, який не має прямих аналогій серед стоянок кам'яної доби України, виділений в коробчинський тип палеолітичних пам'яток. Найближчі паралелі для цього комплексу простежені в матеріалах стоянок фінального середнього палеоліту та початкової пори пізнього палеоліту, у первинному розщепленні яких помітну роль відіграє зняття пластинчастих заготовок та деякі подібності в прийомах техніки обробки кременю. Схожі особливості первинної пластинчастої технології, разом з окремими показниками набору знарядь комплексів, певною мірою наближують до колекції Коробчине-курбан матеріали пізньомустерських колекцій із деяких шарів стоянок Донбасу (Білокузьминівка, Курдюмівка), Середнього Дону (Шлях), Нижнього Дону (Бирюча Балка 2) та Гірського Криму (Кабазі II).

П.М. ВАСИЛЬСВ

АРХЕОЛОГІЧНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ НА ПРИКЛАДІ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ПОГОН

Верхньопалеолітична стоянка Погон розташована на південній околиці с. Пушкарі (Новгород-Сіверський р-н Чернігівської обл.) на високому правому березі р. Десна. У 1940 та 1946 рр. «Деснинська експедиція» під керівництвом М.В. Воеводсько-

го провадила археологічні дослідження на поселені. Було закладено серію шурфів та три розкопи загальною площею 60 м². М.В. Воеводський вказував, що культурний шар на тих ділянках зберігся погано, і не вдається у повній мірі «восстановить бытовую картину поселения».

У 2011 р. Пушкарівська палеолітична експедиція «Археологічного музею» ІА НАН України поновила роботи на стоянці Погон. Загальна площа розкопу станом на 2014 р. становить 14 м². Культурний шар залягає на глибині 1,1 м від денної поверхні у буро-сірому суглинку, який перекриває ортзандовий горизонт потужністю 3—4 см.

МЕТОДИКА ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розкоп розбитий на квадрати 1 × 1 м та орієнтований по вісі північ—південь. Фіксація крем'яних та фауністичних артефактів відбувалася по квадратно, із окремою нумерацією, у системі координат *X* (захід—схід), *Y* (північ—південь), *Z* (глибина від умовного репера). Усі координати, за відсутністю можливості використання тахеометра, записувались вручну із зазначенням позиції: горизонтально, вертикально або на схилі (для великих крем'яних виробів та кісток — із зазначенням напрямку схилу орієнтовно півночі). Знахідки наносилися на план у масштабі 1 : 10 — крем'яні вироби — із відповідними умовними позначками, фауністичні рештки — із графічною прорисовкою. Виявлені археологічні об'єкти фіксувалися у масштабі 1 : 5. Крім того, здійснювалась по квадратно ортогональна фотозйомка на усіх етапах розчистки культурного шару. Весь отриманий седимент із культурного шару збирався по квадратно та промивався через сито 0,3 мм.

ПЛАНІГРАФІЯ СТОЯНКИ

Культурний шар потужністю 10—12 см, насичений численними крем'яними (понад 600 екз. на 1 м²) та фауністичними знахідками, має вуглисту забарвленість. У ході розчистки, після зняття основного матеріалу, було виявлено вогнище з системою ямок навколо.

Наразі розчищено та зафіксовано більшу частину невеликого, 50—70 см у діаметрі, вогнища із безсистемними невеликими ямками на дні. Вогнище мало «шапку» потужністю 5—7 см, в заповненні знаходилися як горілі, так і не горілі крем'яні та фауністичні артефакти.

На площі розкопу розчищено 15 ямок, чотири із яких досліджено повністю. Ямки заповнені культурним шаром, більшість мають вертикально вставлені кістки. Наприклад, у ямці 4 тра-

пилося дві частини однієї довгої кістки мамонта, які мають сліди надрізу та злому, у ямці 6 прослідковано, вірогідно, дві пари таких кісток. Інакше виглядає ямка 15, вона містить фрагмент довгої розщепленої уздовж кістки мамонта та не має заповнення. Цей факт може свідчити про те, що кістка була вбита.

Частина цих ямок утворює овальну структуру навколо вогнища радіусом від 0,5 до 1,0 м. Окрім того, на кв. N / 65 було виявлено вкопану на 30 см альвеолярну частину черепа мамонта, зубами догори. Таке положення черепів добре відоме у спорудах зі стоянки Пушкарі I (розкопи II і V), де вони утворюють округлу у плані житлову конструкцію. Проте відсутні інші ознаки: скупчення бивнів та довгих кісток мамонтів. Постає питання: чи відноситься череп до системи ямок, або належить до іншого об'єкту? Адже така конструкція зустрічається вперше при дослідженні пам'яток пушкарівського типу. Для остаточних висновків необхідно розширювати площу археологічних досліджень.

На даному етапі досліджень ми можемо говорити про «легку» конструкцію, або «заслон/навіс» навколо вогнища, де ямки могли використовуватись як стовпові для дерев'яних жердин (?), а вставлені в них кістки відігравали роль своєрідних клинів. На думку автора, невелика відстань від вогнища до стовпових конструкцій певною мірою обмежує корисну житлову площу, що ускладнює можливість проживання тут. Не виключено, що йдеться про розташовану навколо вогнища виробничу ділянку просто неба, яка має певні архітектурні елементи. На користь цього свідчить виявлення трьох комплексів, у безпосередній близькості до вогнища: на двох проходила обробка кременю, третя була місцем білування впольованої здобичі.

При роботі із отриманим *крем'яним матеріалом* використовувалися наступні методи: планіграфічний, типолого-статистичний, ремонтаж. На основі результатів використання цих методів було виділено два комплекси, або «точки». Необхідно зазначити, що на поселенні відбувався повний цикл розщеплення крем'яної сировини. Серед знарядь праці переважають предмети метального (мисливського) оснащення (38 %): вістря, прямокутники, мікропластини та пластинки з притупленим краєм. За допомогою планіграфії та ремонтажу стало можливим виділити 4 групи композитних наконечників (списів, дротиків, стріл, ножів?). Також зафіксовано переоформлення зламаного вістря.

Комплекс 1 розташовується на межі кв. M / 64—65. У цьому місці відбувався ремонт та переоснащення композитних наконечників та вістер. Тут і поруч відмічається найбільша концентрація предметів метального (мисливського) оснащення. На частині відмічені сліди діагностичних макропошкоджень від використання та фрагментовані частини. Три з чотирьох груп композитних наконечників відносяться до цього комплексу. Також

тут відбувався процес розщеплення нуклеусів, про що свідчать приклади ремонту.

Комплекс 2 розташовувався у кв. N—M / 66—67. Вірогідно, тут відбувався процес підготовки нуклеусів та їх розщеплення. Саме на цій ділянці зафіксовано велику концентрацію технічних сколів: реберчасті пластини, відщепи підживлення площадки нуклеусів (авіважі), відщепи оформлення ребра (з прикладами ремонту).

Фауністичні рештки опрацьовує археозоолог L. Demay. На стоянці представлені рештки таких викопних тварин: мамонт (*Mammuthus primigenius*), плеїстоценовий кінь (*Equus* sp.), оленеві (*Cervidae*), песець (*Alopex lagopus*), вовк (*Canis lupus*). Із фауністичними рештками пов'язаний виробничий комплекс 3.

Комплекс 3 розташований у кв. M—L / 66, поблизу північно-західної частини вогнища та частково у ньому, і, вірогідно, представляє собою місце білування здобичі. Фауністичні рештки песця (*Alopex lagopus*) представлені: гомілковою, стегноювою, плечовою кістками, а також хребцями, нижньою щелепою із зубами та черепом; вовк (*Canis lupus*) — лише ліктьовою кісткою. З усієї площі розкопу кістки цих видів тварин ідентифіковані лише тут, деякі з них утворюють анатомічні групи. Крім того, поблизу знаходяться предмети метального (мисливського) оснащення — одна з груп композитних наконечників та вістря.

Отже, попередньо можна говорити про те, що на площі поселення Погон простежено різні за призначенням виробничі ділянки (обробка кременю, білування), зафіксовано конструктивні елементи (ямки, вкопаний череп), у крем'яному інвентарі виділено кілька груп композитних наконечників мисливського оснащення. Зазначені вище спостереження свідчать про перспективність подальшого дослідження стоянки Погон.

О.М. КОНОНЕНКО

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПЛАНІГРАФІЇ КАМ'ЯНИХ ЗНАХІДОК ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ РАДОМИШЛЬ І

У 1956 р. на околиці м. Радомишль Житомирської обл. була виявлена група палеолітичних пам'яток (Радомишль І—IV), які протягом 1957, 1959, 1963—65 рр. досліджував І.Г. Шовкопляс. Радомишль І — єдиний з цих пунктів, де у великій кількості були знайдені кістки мамонта. Автор розкопок інтерпретував їх як за-

лишки житлових споруд, аналізу яких він приділив найбільшу увагу в публікаціях, присвячених цій пам'ятці. І.Г. Шовкопляс активно використовував матеріали Радомишля I для обґрунтування запропонованого ним поняття «господарсько-побутовий комплекс», яким він позначив сукупність жител, вогнищ, ям, господарських і виробничих ділянок як цілісне явище.

При дослідженні пам'ятки автор розкопок наносив на плани лише фауністичні рештки. Планіграфічна фіксація багатотисячної колекції кам'яних знахідок, що нараховує майже 12000 одиниць, не проводилась. Відповідно, ми не маємо такого важливого для дослідження первісних пам'яток джерела інформації як просторове поширення кам'яних артефактів в контексті інших структурних об'єктів поселення.

Єдиним джерелом про поширення або концентрацію крем'яних артефактів на окремих квадратах, або в межах чи поблизу скупчень кісток мамонтів були польові щоденники. Зазначалося навіть приблизне розташування щонайменше трьох так званих «точків» — місць обробки кременю. Усі вони локалізувалися на квадратах (відомі лише їх номери), на яких також були зафіксовані кісткові рештки. На загальних планах поселення у публікаціях 1964, 1965 та 1971 рр. І.Г. Шовкопляс зазначив лише одну виробничу ділянку, розміщену в центрі поселення поза межами скупчень кісток мамонта. Ця невідповідність, а також низка проблем, що виникли при вивченні стратиграфії та датування культурного шару, інтерпретації крем'яного комплексу, зумовили необхідність спроби відновлення плану поширення кам'яних знахідок.

На жаль, інформація для відновлення стратиграфічної позиції знахідок *in situ* втрачена. Отже, такий план може відбивати лише узагальнені дані про концентрації знахідок в межах окремих квадратів. Його основою стала складена у вигляді таблиць Microsoft Excel повна електронна база даних всіх кам'яних знахідок із зазначенням їх польового шифру, в тому числі номером квадрату та умовного горизонту, якими копалася пам'ятка. Частину інформації довелося корегувати та відновлювати спираючись на польову документацію та архівні дані.

У результаті проведеної роботи лише 60 % (7141 од.) знахідок можна співставити з певним квадратом (2×2 м), власне з'ясувати його позицію в межах розкопу. Саме вони стали основою планіграфічних реконструкцій кам'яної колекції. Інформація про вертикальне залягання зазначена лише на 73 % (8740 од.) артефактів. Це номер «штиха» — умовного горизонту потужністю близько 20 см, якими копалася пам'ятка. На третині виробів додатково зазначені дані, що опосередковано інформують про їх планіграфічне залягання — номер «комплексу» (скупчення кісток мамонтів), слова «геологічний шурф», «кагата» та ін., або роз-

ташування за вертикаллю — слова «поверхня», «рівень кісток», «розчистка кісток», «прокопка».

Згідно відновленого загального плану, кам'яні знахідки були зосереджені здебільшого в межах скупчень фауністичних решток (скупчення 1, 2, 5 у північній частині) та поблизу них (на південь від скупчення 6), а також, в меншій мірі, на площі поміж скупченнями (№ 2 і 4). Місця концентрації кам'яних виробів впевнено співвідносяться зі згаданими на сторінках польових щоденників двома «точками», розташованими на кв. 33, та 75. На місці ж третього зазначеного у щоденниках «точка», на межі кв. 103 і 104, суттєвої кількості кам'яних знахідок не фіксується. Натомість маємо не зазначену раніше концентрацію на площі кв. 55.

Просторовий розподіл крем'яних знахідок за категоріями ставить питання про можливість виділення локальних виробничих зон та їх подальшу інтерпретацію на фоні інших структурних елементів стоянки. Зокрема, найвища концентрація нуклеусів простежується на кв. 33 та 103, дещо менша — на кв. 45 та 75. При цьому на кв. 103 нуклеуси становлять 35 % всіх знахідок, тоді як в цілому по стоянці — лише 3,5 % від загальної кількості знахідок, що мають визначене місцеположення. Тобто в цьому місці простежується концентрація лише ядрищ.

Розподіл відщепів в цілому відповідає загальним тенденціям поширення крем'яних знахідок на плані. Скупчення пластин зафіксовано на окремих ділянках — як поруч з нуклеусами та кістками (кв. 33, 47, 75), так і на площі, де не простежується концентрація знахідок інших категорій, а також майже відсутні кістки (кв. 69). Скупчення фрагментів сколів та уламків кременю найчіткіше локалізуються на кв. 20 та 33. На сусідніх квадратах їх кількість суттєво зменшується. Ще на трьох квадратах (70, 73 і 94) їх підвищена кількість особливо помітна на фоні одиничних знахідок відповідних виробів навколо.

На відміну від дебітажу, концентрація знарядь праці простежується на площі північної ділянки скупчення 2 (кв. 20, 33) та квадратів на північ від нього, де фіксується мала кількість кісток (кв. 18, 32, 46). Порівняно значна кількість виробів зі вторинною обробкою пов'язана з кв. 29 — ділянкою, розташованою між скупченнями 3—5, і кв. 55 на північно-східній межі скупчення 5. Ще дві концентрації зафіксовані на кв. 63 та 84 — на схід та південь від скупчення кісток — № 6. Також слід згадати, що на двох протилежних кінцях розкопу (по вісі північ-південь) — у кв. 122 та 12, де взагалі не було фауністичних решток, частка знарядь становить 24 % знайдених тут крем'яних виробів, при відповідному показнику 14 % для розкопу в цілому.

Цікавим є і розподіл типів знарядь на плані. Найпоказовішим виявилось поширення різців і ретушованих пластин. Так,

різці, що є найчисленнішими виробами зі вторинною обробкою (45 %), концентруються на кількох ділянках — на площі, що дугою проходить через скупчення 2 до північної межі скупчення 5 (кв. 20, 33, 45, 46, 58, 70, 69, 55 і 54), а також на південно-східних межах скупчень 1 (кв. 48 та 49) та № 6 (кв. 63 та 84). На відміну від різців, ретушовані пластини переважно рівномірно поширені по всій площі розкопу. Незначні їх концентрації виділяються на кв. 18, 29, 46, 55, лише завдяки контрасту з порівняно «порожніми» ділянками навколо. Планіграфічний розподіл знарядь інших типів, представлених порівняно незначною кількістю, виявився недостатньо показовим для інтерпретації.

Відходи виробництва первинного розколювання та вторинної обробки — луски та різцеві сколи, також залягали нерівномірно. Концентрація перших зафіксована на кв. 34 та 47, а других — на кв. 55.

Наведені планіграфічні спостереження, а також досвід техніко-типологічного опрацювання крем'яних знахідок стоянки Радомишль I, дозволяють констатувати, що її колекція є досить гомогенною з культурно-хронологічної точки зору, і її можна зіставити з одним культурним шаром. Локалізація концентрацій виробів різних категорій свідчить про існування в межах пам'ятки кількох виробничих центрів по первинному розколюванню кременя (ділянки кв. 33, 45, 75, 103), місця виготовлення знарядь (кв. 55) та ділянок по периметру скупчень кісток мамонта, де могла відбуватися виробнича діяльність. Скупчення кісток мамонта № 1, 2, 6 можна розглядати як одну виробничу ділянку, а скупчення 3 і 5 — як другу.

Співставлення місць концентрації крем'яних виробів різних категорій з планом поширення фауністичних решток дозволяє припустити, що час функціонування виробничих центрів та активного накопичення кісток могли не збігатися у часі.

Д.В. ДУДНИК

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ЧЕТВЕРТОГО ГПК МЕЖИРІЦЬКОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ

Особливістю сучасного етапу розвитку археологічної науки є підвищення інтересу до проблем збереження та музеєфікації пам'яток доісторичної доби. Археологічна скансенологія, що по-

чала активно розвиватися з другої половини ХХ ст., стала предметом дискусій не лише в колі профільних спеціалістів, а вийшовши за рамки академічних кіл, швидко спричинила резонанс в усіх сферах суспільного життя. Так, один за одним приймаються міжнародні правові документи, що регулюють збереження археолого-палеонтологічних пам'яток («Міжнародна хартія з консервації та реставрації пам'яток і визначних місць», (Венеція, 1964), «Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» (Париж, 1972), «Європейська ландшафтна конвенція» (2005) тощо) Україна також долучилася до загальноєвропейських тенденцій. Були прийняті документи, що регулюють правові засади збереження історико-культурної спадщини, такі як закон України «Про музеї та музейну справу» (1995), «Про охорону культурної спадщини» (2000), «Про охорону археологічної спадщини» (2004). Отож, такий значний обсяг європейських та вітчизняних правових вимог спонукає археологів, музеєзнавців, палеонтологів та інших дослідників давніх історичних епох до розробки та втілення в життя методів по збереженню археологічних пам'яток. Знаковим і показовим явищем цього процесу в Україні стали дискусії довкола музеєфікації четвертого господарсько-побутового комплексу Межиріцької палеолітичної стоянки мисливців на мамонтів.

Межиріч — класична стоянка доби пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я, досліджується з 1966 р. Нині відомі 4 господарсько-культурні комплекси, що були поетапно відкриті дослідниками під керівництвом І.Г. Підоплічка, М.І. Гладких, Н.Л. Корнієць. На сучасному етапі стоянка досліджувалася С. Пеаном, Д.Ю. Нужним і П.С. Шидловським.

Четвертий господарсько-побутовий комплекс відкрив М.І. Гладких у 1976 р. Після цього у 1978 р. М.І. Гладких і Н.Л. Корнієць розробили методику його консервації з подальшим експонуванням *in situ* у спеціально збудованому стаціонарному павільйоні. Однак довкола аспектів цієї методики розгорілися дискусії щодо практичних заходів зі збереження пам'ятки. Так, перші заходи щодо збереження палеонтологічної кістки використали І.Г. Підоплічко та І.Г. Шовкопляс ще наприкінці 1950-х рр. при розчистці пізньопалеолітичних жител з кісток мамонта мадленського часу на Мізинському поселенні, проте вони не передбачали стаціонарного збереження пам'ятки. М. І. Гладких все ж зазначав, що природнім шляхом рештки пізньопалеолітичних жител *in situ* неможливо тривало зберігати, а тому необхідно застосовувати штучні консерванти типу полімерів. Усупереч цьому, відомий реставратор О.В. Жмур відстоював позицію обережного втручання в структуру кістки й заперечував доцільність побутових клеїв при консервуванні. Н.Л. Корнієць,

слідуючи власнорозробленій методиці, починаючи з 1990-х рр., здійснювала механічну очистку сухим способом бивнів та кісток мамонтів у своєрідному павільйоні (ангарі), який було побудовано над четвертим ГПК у 1978 р. Даний ангар планувався як тимчасовий, а тому не передбачав дотримання відповідних температурних режимів та інших вимог. Труднощі за часів незалежної України протягом довгого часу не давали можливості створення належних умов для збереження цілісного вигляду пам'ятки. Старий павільйон витримав понад 30 років, мінімально захищаючи палеолітичне житло, поки не зруйнувався, впадши всією вагою конструкції на пам'ятку взимку 2010 р. Проте й ці катастрофічні події не змогли знищити залишки четвертого ГПК, й тому в тому ж таки 2010 р., протягом польового сезону дослідники та представники Черкаської служби охорони культурної спадщини знайшли можливість побудови нового ангару за рахунок іноземних фондів.

Нині, маючи за плечима більш ніж п'ятдесятирічний досвід дослідження Межиріцької стоянки, перед керівниками експедиції стоять все ті ж складні проблеми — визначення юридичних аспектів подальшого функціонування пам'ятки, встановлення підпорядкування установі, що б мала право користування й управління пам'яткою археології, що, на нашу думку, і є основною проблемою на даному етапі, так як тривалі бюрократичні суперечності між різними науково-дослідними і пам'яткоохоронними службами й призвели до теперішнього незадовільного стану ГПК-4.

Не менш важливою проблемою є вироблення сучасної методики та плану реставраційних робіт пам'ятки, які б дозволили її збереження та дослідження в належному стані, дотримуючись відповідних міжнародних пам'яткоохоронних вимог. Так, на нашу думку, необхідне створення археологічного музею, або ж археолого-палеонтологічного парку з комбінованою експозицією, що передбачала б демонстрацію виявлених решток *in situ* в павільйонному режимі. При цьому мають враховуватися інженерно-геологічна оцінка території, на якій розташована пам'ятка, особливості матеріальної структури виявленого об'єкта, методи консервації (у залежності від стану збереженості решток — використання відповідних консерваційних засобів — полімерів та штучних смол різного ґатунку та інших засобів, таких як розчин шелаку, гіпс, парафін, тоновані лаки, замазки, мастики, муляжі тощо), встановлення технічних заходів охорони відкритої пам'ятки *in situ*, а саме — установка ґрат та захисних решіток, прокладання підходів до експозиції, налагодження інфраструктури. Функціонування подібної установи вимагає залучення спеціалістів різного профілю: археологів, палеоботаніків,

палеозоологів, геологів, палінологів, програмістів, дизайнерів та маркетингологів, аби здійснити комплексний підхід для не простого музеєфікування пам'ятки, а й перетворення її на значний пункт місцевого археологічного туризму.

Межиріцька палеолітична стоянка та ГПК-4 мають значний потенціал для створення на їх базі музею чи археологічного парку. Так, окрім власне пізньопалеолітичних решток, околиці стоянки багаті й на інші пам'ятки — наявні численні поселення епохи бронзи, скіфське городище та кургани, поселення давньоруської епохи, що могло б перетворити таку установу на багатопрофільну й таким чином залучити більше фінансування й увагу громадськості. Важливим є й те, що Межиріцька стоянка відома в усьому світі, й до того ж з 2003 по 2009 рр. вона комплексно досліджувалася спільною українсько-французькою експедицією за підтримки Інституту археології НАН України, Інституту Палеонтології Людини (Париж) під керівництвом Д.Ю. Нужного та С. Пеана. З 2009 р. Межиріцьке поселення досліджується комплексною експедицією за участю таких організацій, як кафедра археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (П.С. Шидловський), Інституту археології НАН України (Д.Ю. Нужний) та Національного природничого музею, Франція (С. Пеан), із залученням вітчизняних та зарубіжних спеціалістів в галузі археозоології, геології, палеоботаніки, геоморфології тощо. У 2011—2012 рр. дослідження стоянки відбувалося завдяки співробітництву в рамках міжнародної українсько-французької програми «Дніпро».

Отже, виходячи з вищенаведеного, можна зробити висновок, що Межиріцька пізньопалеолітична стоянка мисливців на мамонтів є однією з найважливіших і найцінніших археологічних пам'яток України. Створення на базі ГПК-4 комплексного археологічного парку чи музею з дотриманням сучасних музейних норм, з одного боку, терміново необхідно та доцільно для збереження й подальших досліджень, з іншого боку — є логічним виконанням українського законодавства й міжнародних конвенцій, а успішне виконання даного проекту допоможе українській археологічній науці вийти на якісно новий рівень, перейшовши від споглядання та наслідування світових практик до демонстрування власних досягнень та досвіду.

Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф77/38811.

ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИРОБІВ З ОРГАНІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ПАМ'ЯТОК МЕЖИРІЦЬКОГО ТИПУ

Дослідження верхньопалеолітичних комплексів Середнього Подніпров'я розпочалися з відкриття Гінцівської стоянки у 1871 р. Відтоді досліджено десятки стоянок цього періоду, до наукового обігу активно вводилися дані про кістяні комплекси. До останніх, окрім власне кісток тварин, входять вироби з бивня та рогу. Разом з тим, кістяні комплекси стоянок, на противагу крем'яним, не часто ставали об'єктом спеціальних досліджень. Зазвичай вони виступали допоміжним джерелом при вивченні окремих пам'яток і стосувались в першу чергу аналізу остеологічних вибірок та використання великих кісток в конструкції жител. Дослідження колекцій обробленої органіки, окрім поодиноких випадків, обмежувалось типологічним аналізом матеріалів однієї стоянки. Особлива увага приділялася вивченню готових виробів, зокрема предметам мистецтва (дрібна пластика, гравіювання) та мисливського спорядження.

Для поточного дослідження були обрані пам'ятки епіграветської індустрії так званого «межиріцького» типу. Серед них розкопані повністю або великою площею стоянки Добранічівка, Гінці, Межиріч.

Гінцівська стоянка, що знаходиться між селами Гінці та Духове Полтавської обл., існувала в період 14—15 тис. рр. тому. Перші дослідники Гінцівського поселення — Ф.І. Камінський, К.М. Феофілактів та Р.І. Гельвіг — не мали достатніх знань та методичних навичок для проведення розкопок палеолітичних пам'яток. Останній взагалі був медиком за освітою і не залишив ніяких публікацій своїх «любительських» розкопок. Та слід зазначити, що і подальші дослідники, як то В.М. Щербаківський, мало уваги в своїх публікаціях приділяли виробам з органічних матеріалів, як правило просто перераховуючи їх, в кращому випадку — подаючи короткий опис. Збережені матеріали того часу з фондів Полтавського Краєзнавчого музею були повторно опрацьовані та опубліковані вже в 2000-х рр. І.М. Гавриленком. Вироби з кістки з розкопок 1977—1985 рр. проаналізували й детально описали В.Я. Сергін (автор розкопок), Н.Б. Ахметгалєєва та Е.Н. Мащенко. Ці дослідження проведені на сучасному рівні, з урахуванням розташування знахідок у культурному шарі, технологічного, функціонального та остеологічного аналізу описуваного матеріалу.

Відкриття поселення в с. Добранічівка Київської обл. відбулося у 1952 р. Наразі це одна з небагатьох стоянок, повністю досліджених за єдиною методикою. Дослідження його проводив І.Г. Шовкопляс за участю в різні роки І.Г. Підоплічка та М.І. Гладких. На підставі радіокарбонного датування вік стоянки визначено в 14 тис рр. тому. На стоянці відкрито чотири господарсько-побутові комплекси (далі — ГПК). В своїх публікаціях по першому і другому ГПК І.Г. Шовкопляс, як правило, не зазначав точної кількості кісток з слідами обробки і не подає інформацію про всі вироби з органічних матеріалів, а перераховує найцікавіші з них. Автор зазначає відкриття виробничих ділянок обробки кістки, але не подає достатньої супровідної інформації, що значно знижує інформативність цих джерел. Матеріали ж третього та четвертого ГПК майже не висвітлені в публікаціях. Окремі вироби з органічних матеріалів опублікував Д.Ю. Нужний (2015).

Поселення в с. Межиріч Черкаської обл. відкрито у 1965 р. Більшість із дев'ятнадцяти радіокарбонних дат, зроблених по аналізу кісток різних тварин, досить подібні й визначають вік стоянки у вузьких межах — близько середини 15 тис. рр. тому. Після її відкриття та під час наступних археологічних досліджень накопичилась значна кількість матеріальних решток, в тому числі — і виробів з органічних матеріалів. У 1969 р. І.Г. Підоплічко опублікував результати своїх досліджень першого житла, а пізніше було видано окреме монографічне дослідження, в якому вже містилися матеріали всіх трьох комплексів. У цих же роботах опубліковано колекцію кістяного інвентарю, отриману в результаті археологічних розкопок тих років. І.Г. Підоплічко у своїй роботі відзначає, що найбільш різноманітний і багатий кістяний інвентар належить до другого ГПК, тоді як в першому і третьому варіативність виробів представлена в меншій мірі. Але при цьому автор не наводить жодних статистичних даних для порівняння між відкритими ним ГПК. Цей же матеріал окремо в своїй статті розглядає О.К. Філіпов, акцентуючи увагу на техніці виготовлення кістяних знарядь за допомогою різних прийомів.

З 1976 по 1989 р. розкопки стоянки та міждисциплінарні дослідження на ній проводились під керівництвом М.І. Гладких. Кістяний інвентар частково опублікований в статтях. З 1989 по 1998 р. роботи проводила україно-американська експедиція під керівництвом Н.Л. Корнієць. Матеріали цих досліджень залишилися не опублікованими, а інформація про них зберігається у наукових звітах. Кістяний інвентар з розкопок Д.Ю. Нужного був опублікований у його ґрунтовній монографії «Верхній палеоліт західної та північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)» 2015 р. Подальші дослідження пам'ятки проводяться під керівництвом П.С. Шидловського. Кістяний інвентар, знайдений за цей час, частково представлений в публікаціях.

Таким чином, дослідження кістяних колекцій зазначених пам'яток стосувалось перш за все вивчення остеологічних вибірок. Для опису виробів з органічних матеріалів зазвичай застосовувався типологічний метод, який дає широкі можливості для порівняння з кістяними комплексами інших стоянок. Утім, інформативні можливості даних, отриманих завдяки цьому методу, значно знижуються через відсутність узагальнюючих публікації по окремим пам'яткам і часто обмежуються тільки виявленням однакових форм кістяних виробів на різних стоянках без статистичних співвідношень.

Техніко-функціональний метод використовувався зазвичай при описі окремих артефактів і, як правило, не мав системного характеру. Хоча використання цього методу дозволяє отримати важливу інформацію, що стосується безпосередньо процесу обробки виробів з органічних матеріалів і виявлення техніко-функціональних зв'язків між кам'яним і кістяним інвентарем з одного археологічного комплексу.

Схожа ситуація спостерігається в вивченні особливостей розміщення кістяного інвентарю в культурному шарі стоянок і їх співвідношення у різних об'єктах та ГПК археологічної стоянки.

Сьогодні при комплексному дослідженні виробів з органічних матеріалів постає необхідність створення класифікаційних схем з урахуванням типологічних, технологічних та функціональних особливостей, що відповідає рівню сучасного наукового знання. Такий підхід дасть змогу проводити порівняльні аналізи з колекціями різних ГПК як однієї стоянки, так і різних пам'яток.

На даному етапі досліджень особливо важливим є введення в науковий обіг якомога більшої кількості комплексів зі збереженою органікою і їх всебічне дослідження. Такий збір і систематизація матеріалів дасть змогу комплексного аналізу колекцій як однієї пам'ятки, так і цілих регіонів, з можливістю виділення локальних особливостей і загальних закономірностей.

І.М. ХОПТИНЕЦЬ

КАРТА ПАМ'ЯТОК КАМ'ЯНОЇ ДОБИ ЛУТИНСЬКОГО РАЙОНУ НА ЖИТОМИРЩИНІ. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ У РЕГІОНІ

Територія Лугинського р-ну є складовою частиною Житомирського Полісся і залишалась донедавна однією з найменш досліджених у регіоні. Незважаючи на періодичні археологічні

роботи на суміжних територіях — Овруцького, Народицького, Олевського та інших районів, які в свій час проводили І.Ф. Левицький, Д.Я. Телегін, М.І. Гладких, Л.Л. Залізняк, Д.Ю. Нужний та ін., на Лугинщині жоден з них не працював.

Лише розвідки Ю.В. Кухарчука у 1984 р. пов'язані з обстеженням окремих населених пунктів району та відкриттям чотирьох пам'яток кам'яної доби навколо сс. Повч та Степанівка. Матеріали Степанівки 1 автор визначає пізньопалеолітичним, свідерським часом, власне як і пам'ятки Повч. Степанівка 2, 3, за Ю.В. Кухарчуком, належать до пізнього палеоліту.

Проте за останні десятиліття ситуація з дослідженнями кам'яної доби Лугинщини кардинально змінилася. Це пов'язано, в першу чергу, з роботою місцевого краєзнавця, вчителя історії Липницької ЗОШ, завідувача місцевого краєзнавчого музею Миколи Олександровича Хоптинця. Ним самостійно та у тісній співпраці з дослідниками із різних наукових установ було відкрито десятки археологічних пунктів епохи каменю.

У 2006 р., в рамках розвідок на Житомирщині кафедрою археології та музеєзнавства КНУ ім. Тараса Шевченка, було обстежено дві пам'ятки на території Лугинського району: Липники та Великий Дивлин, відкриті М.О. Хоптинцем. Перша, через невелику кількість матеріалу, була віднесена до кам'яної доби. Друга виявилася перспективнішою. Вона була інтерпретована як епігравецька пам'ятка з найближчими аналогіями на Овруцько-Словечанському кряжі, стоянки Довгиничі, Збраньки та Шоломки. У 2007 р. під час розвідок Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф було здійснено шурфування та виявлено залишки непорушеного культурного шару. За наступні роки поряд було відкрито ще п'ять скупчень підйомного матеріалу. Після чого Великий Дивлин отримав назву комплекс археологічних пам'яток, до якого увійшли скупчення А—Е.

Протягом 2008—2012 рр. відбувались стаціонарні розкопки скупчень А та Е (2008 — А, 2009—2012 рр. — Е), шурфування скупчення Д, збори підйомного матеріалу на всіх пунктах комплексу та розвідки в його околицях. Після чого скупчення Б—Д були визнані аналогічними скупченню А та зараховані до епігравету.

Найрезультативнішими виявились розкопки стоянки Великий Дивлин Е. Під час них добуто близько восьми тисяч артефактів, зафіксовано тринадцять різних археологічних об'єктів, серед яких сміттєві ями, точки та будівля. Із самого початку дослідження даної пам'ятки було зрозуміло, що вона відрізняється від інших скупчень комплексу. Завдяки виявленій трапеції осокорівського типу її спершу було віднесено до осокорівської

культури. Проте знахідка виявилась одиничною і, швидше за все, випадковою. Пізніше було проведено радіо-вуглецевий та палінологічний аналізи, які вказали на період мезоліту. Завдяки цьому, а також техніко-типологічному аналізу, стоянку було віднесено до кудлаївської культури. Наразі культурно-хронологічна інтерпретація пам'ятки під питанням.

З 2008 р. періодично власні дослідження в районі проводили члени Овруцької та Східно-Волинської археологічних експедицій ІА НАН України. Ними було відкрито вісімнадцять пунктів, що належать до кам'яної доби. З них: одна пам'ятка відноситься до середнього палеоліту — Лугини; дев'ять до мезо-неоліту — Бобрічі, Запілля, Красностав, Літки, Нова Рудня, Повч (Бенедова гора), Червона Волока та дві поблизу с. Липники (Дамба-1, 2); одинадцять пам'яток через невелику кількість знахідок та відсутність культуро визначальних знарядь авторами були віднесені просто до епохи каменю — Бовсуни, Літки-Шеметиця (поселення 1), Літки-Великий Ліс (пос. 1), Солов'ї, Старі Новаки (куток Старе село), Степанівка, Степанівка (куток «на Кам'янку»); крім того, було виявлено велику різночасову майстерню (свідер, мезо-неоліт) на околиці с. Старі Новаки.

У 2016 р. зроблено спробу системних розвідок по найбільшій річковій артерії району, р. Жерев, та деяких її притоках, а також навколо с. Липники. Таким чином, р. Жерев пройдено від с. Рудні Жеревці до с. Нової Рудні (по обох берегах) та від с. Повч майже до смт Лугини. Крім того, пройдено (частково або повністю) такі його притоки як рр. Кремна, Літиш, Лемеш. Результатами даних розвідок стало відкриття 22 нових пам'яток кам'яної доби в районі. Серед них: дві належать до середнього палеоліту: Літиш 3 (скреблоподібні речі архаїчного вигляду, пункт під питанням) та Червона Волока 11; дві — до пізнього палеоліту: Жерев 16 (під питанням) та Жерев 4 (великі масивні призматичні пластини, можливо — гравет); дві — до фінального палеоліту (свідер): Жерев 2, Лемеш 1; шістнадцять — до мезо-неоліту: Бобрічі 2—4, 6, Гнилуша 2, Жерев 3, Літиш 1а, 1б, Мошаниця 1, 2, Червона Волока 2, 3а, 5—7, 9. Більшість з них є майстернями, часто багатокультурними. Проте на них практично відсутні культуро визначальні речі, тому точніша інтерпретація поки що неможлива.

Слід зазначити, що майже всі наразі відомі археологічні пункти кам'яної доби району пов'язані з басейном р. Жерев. Більшість — безпосередньо на його берегах (скупчення пам'яток Бобрічі, Червона Волока, Степанівка, Жерев (поблизу с. Повч)), а інші — на притоках (по рр. Гнилуша, Літиш, Лемеш, Літки, Кремна). Виключення становлять пам'ятки поблизу с. Мошаниця, що розташоване на однойменній річці, яка є притокою р. Норинь. А

також — комплекс археологічних пам'яток Великий Дивлин, розташований на берегах давнього озера, яке значно зменшилось після створення торфо-брикетного заводу в с. Бучмани за СРСР.

Дослідження останніх десятиліть довели те, що думка про археологічну безперспективність Лугинського району є хибною. Археологи, зазвичай, просто оминали дану територію. Лише із середини 2000-х рр. розпочалось поступове археологічне вивчення краю. Разом з цим виявились і певні складнощі та проблеми вивчення кам'яної доби регіону. На абсолютній більшості пам'яток відсутня стратиграфія, а культурний шар рознесений. Збережений він лише на стоянках Великий Дивлин, скупчення А (частково) та скупчення Е. Ще однією частою проблемою є велика кількість мореного кременю, який перемішаний з артефактами та заважає їх зборам і визначенню меж археологічних пунктів (групи пам'яток Жерев, Літиш та ін.).

Антропогенна діяльність, така як розробка кар'єрів, створення водосховищ, сільськогосподарська діяльність, грабіжники з металопукачами тощо, приносить шкоду, періодично знищуючи культурний шар, а інколи — і частини пам'яток (групи пам'яток Жерев частково знищені водосховищем).

Проте, незважаючи на всі проблеми, територія Лугинського району є перспективною для археологічних досліджень. На більш детальні розвідки заслуговує р. Жерев, а також всі її притоки. Ґрунтового вивчення потребують мезо-неолітичні пам'ятки для більш конкретної культурно-хронологічної інтерпретації. Важливим також є пошук археологічних пунктів зі збереженим культурним шаром.

Д.Л. ГАСКЕВИЧ

КРЕМ'ЯНИЙ ІНВЕНТАР НЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ БАЗЬКІВ ОСТРІВ: ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Поселення Базьків Острів було досліджене експедицією під керівництвом В.М. Даниленка на однойменному острові у долині Південного Бугу біля с. Скибинці Тростянецького р-ну Вінницької обл. у 1959 р. Невдовзі воно було затоплене водосховищем Глибочанської ГЕС. У неолітичному шарі пам'ятки дослідник виокремив три горизонти: раннього (скибинецька фаза), серед-

нього (самчинська фаза) та пізнього (савранська фаза) періодів виділеної ним буго-дністровської культури. Згодом він став розглядати знахідки з цих горизонтів як еталонні комплекси, що відбивають динаміку розвитку матеріальної культури неоліту Побужжя. Ці погляди в цілому підтримала Н.С. Котова. Проте, спираючись на сім радіовуглецевих дат, одержаних в Київській лабораторії за зразками кістки, вона розділила неолітичні матеріали поселення не на три, а на дві групи — ранньонеолітичні (скибинецькі, за В.М. Даниленком), що датуються кінцем VII — початком VI тис. cal BC, та пізньонеолітичні (самчинські та савранські, за В.М. Даниленком) середини VI тис. cal BC.

У детальній публікації Базькова Острова в монографії «Неоліт України» В.М. Даниленко взагалі не характеризував його крем'яну індустрію, зазначивши лише, що відповідний матеріал нижнього, скибинецького, шару «в цілому має мікролітичний характер, і нам важко говорити про якусь його своєрідність». Проте він опублікував два рисунки, які, судячи з підписів, зображують 38 крем'яних знахідок — 15 з раннього та 23 з середнього шару поселення. На них зображено одну симетричну та чотири асиметричних трапеції, 15 скребачок різних типів, один «призматичний» та три олівцеподібні нуклеуси, проколку, вкладень кукрекського типу, сім ретушованих пластин та п'ять пластин без ретуші. Відтак, саме вони стали «обличчям» крем'яних комплексів відповідних періодів, про що свідчить відтворення В.М. Даниленком зображень 12 з цих виробів на рисунках узагальнюючого видання «Археологія Української РСР» 1971 і 1985 рр.

У 2000 р. автор опрацював крем'яні матеріали Базькова Острова, що зберігаються у колекції 433 Наукових фондів (НФ) ІА НАН України. На той момент у ній було 672 крем'яні вироби, хоча до інвентарного опису польового звіту внесено лише 592 таких вироби. Отже, за статистичними показниками, колекція збереглася добре. Проте у ній було ідентифіковано лише 18 з 38 виробів, зображених у праці В.М. Даниленка. Зокрема, не було виявлено деяких найпоказовіших нарисованих виробів — два олівцеподібні нуклеуси, кукрекський вкладень та п'ять трапецій. Раніше опубліковані зображення частини цих відсутніх знахідок у своїй монографії «Неолітизація України» відтворила Н.С. Котова. При цьому вона зазначила, що чотири трапеції та три «перетини пластин, близькі до вкладенів кукрекського типу» у колекції не вдалося знайти і їй.

Влітку 2017 р. проблема опублікованих, але відсутніх у колекції знахідок була несподівано розв'язана. Уважне вивчення матеріалів неолітичних пам'яток Побужжя в НФ ІА НАН України засвідчило, що принаймні 13 з 20 відсутніх нарисованих виробів насправді походять з сусіднього поселення Митьків Острів

і зберігаються у відповідній колекції 434. Це вкладень кукрекського типу, два олівцеподібні нуклеуси, симетрична трапеція, перфоратор, п'ять скребачок, дві ретушовані та одна необроблена пластини. Їх зв'язок з пам'яткою підтверджують шифри та інвентарні номери, що відповідають записам у інвентарній книзі матеріалів Митькова Острова.

З огляду на нові обставини, культурно-хронологічна інтерпретація крем'яної індустрії Базькова Острова має зазнати змін. Так, впадає в око відсутність у матеріалах поселення характерних виробів кукрекської культурної традиції. Винятком є лише один олівцеподібний нуклеус з колекції 433. Проте його шифр — «Базьків Острів-59, ост.» — свідчить про виявлення цієї знахідки на одному з невеличких острівців, розташованих між Базьковим та Митьковим островами. Збирання на них підйомного матеріалу згадується у польовому щоденнику В.М. Даниленка. Саме там був виявлений і наразі відсутній у колекції гачок із ікла кабана з двома отворами, який також був некоректно опублікований як знахідка з власне Базькова Острова. Отже, матеріали Базькова Острова не включають крем'яних виробів, притаманних місцевому мезоліту, як вважалося досі. Це добре кореспондується з даними інвентарного опису пам'ятки, у якому не згадуються «прорізувачі», олівцеподібні нуклеуси, пластини з притупленим краєм, багатолезові відщепові різці.

Колишню чіткість втратили і уявлення про характер геометричних мікролітів Базькова Острова. Згадки про них відсутні у інвентарному описі. У 2000 р. у колекції пам'ятки серед необроблених відщепів автор знайшов одну, досі неопубліковану, симетричну трапецію, сформовану дрібним крутим вентральним ретушуванням обох зламів перетину тонкої пластини (?). Вона походить з квадрату «У / 4», глибина 0,5 м, і може відноситися до неолітичних матеріалів, вік яких визначається за імпортом посудом культури лінійно-стрічкової кераміки з «нотним» орнаментом. Що стосується зображених В.М. Даниленком чотирьох асиметричних трапецій, то вони можуть бути втраченими знахідками не лише Базькова Острова, а й Митькова Острова. Про таку ймовірність свідчить згадка в інвентарному описі останнього трьох «трапецій» (інв. № 49, 303, 352), наразі відсутніх у колекції 434.

Отже, ідентифікація у колекції поселення Митьків Острів частини крем'яних виробів, раніше опублікованих В.М. Даниленком як знахідки поселення Базьків Острів, засвідчило:

- а) кращу, ніж вважалося досі, збереженість крем'яної колекції останнього;
- б) її своєрідність порівняно з інвентарем низки інших неолітичних пам'яток регіону. Зокрема, відсутність характерних крем'яних виробів кукрекської культурної традиції за наяв-

ності типологічно «ранньої» кераміки зближує неолітичні комплекси Базькова Острова та поселень Сокільці VI і Глинське I. Водночас це протиставляє їх матеріалам поселень Печера I, Сокільці II, Митьків Острів, Ладижин I, Гайворон-Поліжок, де кукрекські вироби були виявлені разом з посудом так званого «печерського» типу. З'ясування причин, що обумовили такі сполучення знахідок цих двох груп пам'яток, потребує подальших досліджень.

Є.Ю. ЯНІШ, Р.В. СМОЛЬЯНІНОВ, О.А. СВІРІДОВ

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЗООЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НЕОЛІТИЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ ВАСИЛІВСЬКИЙ КОРДОН 17: ТВАРИНИ В ПОХОВАЛЬНИХ РИТУАЛАХ

У статті представлено результати дослідження залишків тварин з поховань епох неоліту та енеоліту Верхнього Дону та їхній зв'язок з археологічним контекстом. У різні часи культ вшанування тварин був розповсюджений у багатьох місцевостях та охоплював значну кількість видів. За нашими даними, найчастіше в ритуалах з досліджених пам'яток використовувалися залишки хижих тварин. Найточнішу картину минулого дають результати комплексних досліджень пам'яток спеціалістами різного профілю.

Найцікавішою пам'яткою за інвентарем є ґрунтовий могильник Василівський Кордон 17, що знаходиться в заплаві р. Ворожеж (Добровський р-н Ліпецької обл., РФ). Загальна досліджена площа складає 348 м². Досліджено 28 поховань і 6 давніх споруд неоліт- та енеолітичного часу (IV — перша половина III тис. до н. е.). Антропологічні дослідження провів О.О. Свірідов, археозоологічні матеріали визначила й описала Є.Ю. Яніш. Об'єм вибірки всіх досліджених кісток хижаків — 265 екземплярів.

Залишки ссавців визначені шляхом порівняння кісткових фрагментів з екземплярами сучасних і субфосильних видів з колекції ННПМ НАН України, Зоологічного музею КНУ ім. Т.Г. Шевченка, а також приватної порівняльної колекції Є.Ю. Яніш. Для визначення розмірів субфосильні кістки вимірювались штангенциркулем з точністю до 0,1 мм за методикою von Drisch (1976). Статистична обробка виконана в програмі PAST.



Верхня щелепа рисі, поховання 10, ВК 17

У результаті багаторічних комплексних досліджень даної пам'ятки виявлено, що найчастіше в похованнях зустрічаються залишки лося, ведмеда бурого, бобра, борсука, вовка, рисі, куниці та лисиці. Можливо, кістки рисі клали лише в жіночі поховання. Окрім того, часто використовувались мушлі перлівниці звичайної. Серед кісток, які є залишками тризни, виявлені кістки птахів та в невеликій кількості — риби. Кістки тварин перед

похованням попередньо підготовувалися, з них зчищали м'язи та шкіру.

Поселення ВК 17 було виключно мисливським, рибна ловля мала невелике значення. Кількість знайдених на поселенні кісток ведмеда бурого є унікальною, швидкість накопичення кісток виду в шарі землі склало 15 екз. / рік. В остеологічній колекції виявлено кістки тварин, які нині на території Ліпецької обл. не зустрічаються (лісовий тарпан, ведмідь бурий, рись, зубр). Згідно результатам морфометричних досліджень зубів ведмеда, субфосильні тварини були більші, ніж сучасний бурий ведмідь Європейської Росії, та співставимі за розміром або більші, ніж представники цього виду у пізньому неоплейстоцені та голоцені Середнього Уралу.

Є.В. ПІЧКУР

ВИДОБУТОК ТА ТРАНСПОРТУВАННЯ КРЕМЕНЮ НАСЕЛЕННЯМ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Розвинена економіка трипільської культури (ТК) на всіх етапах свого існування вимагала для свого безперервного функціонування величезної кількості знарядь праці: металевих, кам'яних, кістяних, глиняних. В силу багатьох причин саме крем'яні знаряддя становили основу виробничого набору трипільців. Вироби з кременю в деяких випадках ставали також предметами ритуальних дій. Племена ТК, безумовно, досконально володіли інформацією про довколишні джерела мінеральної сировини. Більш того, я вважаю, що саме наявність виходів придатної для

обробки сировини (так само як і наявність якісної глини для виробництва кераміки), була основним критерієм при виборі місця майбутнього проживання трипільцями.

Видобуток кременю населенням ТК проводився кількома способами. Найбільш простий і поширений спосіб — це збирання сировини безпосередньо поблизу поселенських структур в місцях його природного виходу на поверхню. Автору відомі, наприклад, виходи т.зв. «канівського» кременю, які фіксуються в ярах Канівських дислокацій, біля підніж гір та по березі Дніпра. Цей кремій, зібраний на поверхні, використовувався в майстерні на поселенні Пекарі II та інших поселеннях ТК Канівського мікрорегіону. Ця сировина було відома також набагато більш раннім культурам первісного суспільства: індустрія пізньопалеолітичної Межирицької стоянки базується саме на «канівському» кремені. На р. Горині зафіксовані потужні виходи високоякісного туронського кременю відкритого типу, що безпосередньо примикають до трипільського поселення Бодаки, що само собою позначилося на спеціалізації його жителів — автор досліджень цієї пам'ятки Н.М. Скакун називає його поселенням-«майстернею», вироби з якого йшли в більшості своїй на експорт для інших громад ТК. За межами пам'ятки, в радіусі 5 км, дослідниця відзначає 6 пунктів виходів кременю в осипах ярів та балок, що, на її думку, дозволяло вести його видобуток відкритим способом. На берегах Дністра поверхневі виходи кременю є нормою. Останні, наприклад, фіксуються в околицях с. Непоротове, неподалік від трипільського поселення. На р. Ревуха в басейні Південного Бугу простежено виходи місцевого кременю, що також безпосередньо примикають до трипільського поселення-гіганта Аполянки, вироби з якого складають основу виробничого інвентарю пам'ятки. Виходи цього кременю зафіксовані в яру, на рівні приблизно 5 м від сучасної поверхні. Судячи з усього, ці відкриті осипи були відомі і трипільцям. Подібних прикладів можна назвати безліч.

Складнішим способом є видобуток сировини, що залягає глибоко в товщах крейдяних та інших геологічних нашарувань, за допомогою спеціальних інструментів і технік видобутку. Так, на Дністрі (Біла Гора) С.М. Бібіковим були досліджені штольні з видобутку кременю, в процесі розробки яких, за підрахунками дослідника, «було винесено ... і піддано первинній обробці кілька сотень кубічних метрів кременю». Поруч з місцем видобутку розташовувалися і місця первинної обробки видобутої сировини. У Верхньому Подністров'ї Б.А. Василенко виявив великі виробничі комплекси, що об'єднують численні гірські розробки, майстерні та спеціалізовані поселення трипільського часу. Особливо виділявся виробничий комплекс біля с. Буківна, який включав в себе 6 поселень, 15 майстерень і гірські розробки зі штольневим

типом видобутку сировини в особливо великих розмірах. Всього дослідник нарахував 277 штолень, розташованих вісьмома великими групами. Поруч розташовувалися майстерні з первинної та вторинної обробки кременю. Останні зафіксовані і на пов'язаних з видобутком поселеннях. Крім того, Б.А. Василенко виділив в цьому комплексі іншу групу пам'яток, пов'язаних з видобутком і обробкою кременю безпосередньо в місцях його природного виходу на поверхню — в вимоїнах і розмивах. Подністров'я і Волинь — не єдині регіони, де в великих обсягах активно видобувався і оброблявся кремій. О.В. Цвек на р. Велика Вись (басейн р. Південний Буг) був виявлений і досліджений виробничий комплекс з видобутку й обробки кременю. Він складався з шахт біля с. Коробчине, поблизу яких також проводилася первинна обробка сировини, і пов'язаних з ними безпосередньо майстерень на трипільському поселенні Рубаний Міст, розташованому в 1 км від місця видобутку кременю. У цілому було досліджено 1 майстерню і 2 шахти, хоча видимих об'єктів було зафіксовано набагато більше. Цікаво, що родовища сировини в районі Коробчиного настільки насичені й різноманітні, що вже з часу середнього палеоліту цей мікрорегіон приналежав первісні колективи, про що свідчить наявність тут потужного масиву різночасових палеолітичних пам'яток.

Крім забезпечення власних потреб, «виробники» кременю постачали сировиною як сусідні, так і більш віддалені громади. Багатьма дослідниками неодноразово висловлювалася думка про транспортування кременю часом на великі, за первісними мірками, відстані. Це підтверджується наявністю на пам'ятках виробів із сировини, невластивої для конкретного регіону ТК, далеко від місць її природного залягання. Найбільш показовим у даному випадку є Буго-Дніпровське межиріччя, де зафіксовано повсюдне поширення «імпортів». Така ж картина, за свідченнями С.В. Гусева, характерна і для пам'яток Середнього Побужжя. Швидше за все, на зазначені території кремій потрапляв безпосередньо з місць його видобутку, можливо, вже у вигляді напівфабрикатів. Окремо в цьому зв'язку слід згадати знахідки «скарбів», що складаються переважно з пластин, зроблених із високоякісної сировини.

Можна виділити «ближній» і «дальній» радіуси поширення отриманої сировини. У першому випадку мається на увазі самозабезпечення окремих громад сировиною і продуктами її обробки, необхідних для функціонування цих колективів. Припускаємо навіть періодичне спорядження певних експедицій на відносно невеликі відстані з метою отримання сировини для внутрішніх потреб. Адже трипільські племена повинні були, як уже зазначалося, досконально знати регіон свого проживання, а

про наявність родовищ сировини знали, звісно, жителі не тільки найближчих до них селищ. У другому ж випадку мова йде про цілеспрямоване масштабне виробництво (видобуток, обробка) не стільки для внутрішніх потреб, скільки з метою експорту.

Наявність в ТК кременевидобувних шахт, функціонування яких вимагало певних навичок і трудомістких операцій, спеціалізованих майстерень з обробки кременю, транспортування сировини і продуктів розщеплення на віддалені території, стало підґрунтям для виділення в трипільському суспільстві общинного ремесла, пов'язаного з видобутком і обробкою кременю.

Таким чином, питання, пов'язані з кременеобробним виробництвом, з огляду на його багатогранність, складність і масштаби, повинні стати одними з основних при комплексному вивченні економіки Трипілья.

О.В. РОМАШКО, З.П. МАРІНА

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ЕНЕОЛІТУ — ДОБИ БРОНЗИ СЕРЕДНЬОГО ПРИСАМАР'Я

Польові археологічні дослідження останніх десятиліть розкривають особливості історико-культурних процесів, що відбувалися у пізньому енеоліті — ранньому бронзовому віці на теренах степової зони України. Одним із районів, що традиційно привертав увагу дослідників, є Орільсько-Самарське межиріччя, де багаторічними роботами археологів ДНУ відкриті яскраві курганні комплекси й зазначеного часу. Маються на увазі поховання постмаріупільської культури, пам'ятки т. зв. животилівського типу, ранньоямні, катакомбні та ін.

Цікаві матеріали до історії стародавнього населення доби енеоліту-бронзи отримані у 2016 р. під час проведення рятівних розкопки поодинокого кургану поблизу с. Катеринівка Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл. (у польових роботах приймали участь співробітники Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей — О. Мішустя, Д. Філімонов, В. Свістунов). Він знаходився на краю високого мису корінного берега р. Самара, на відстані 90 м на південь від ЛЕП та у 350 м від господарчого двору с. Катеринівка. На момент розкопок насип дуже пошкоджено: вершина прорізана траншеєю глибиною 0,7—0,8 м у напрямку південний схід—північний захід; західна пола зрізана через сучасну вибірку ґрунту,

особливо інтенсивну у південно-східному секторі. У південно-західній частині кургану зафіксовано скупчення сміття завтовшки 0,6—0,8 м від сучасної поверхні. Серед відходів присутній перепалений шлак, пляшки, поліетилен тощо. Вздовж східної поли проходить ґрунтова дорога, що веде у напрямку долини р. Самара, до кар'єра, що проектується. Такий стан пам'ятки значно утруднив встановлення стратиграфічної послідовності між похованнями ямної культури та загалом особливостей курганного будівництва.

Висота насипу — 0,8 м по центру від рівня денної поверхні до максимальної точки, простежений діаметр по осі північ—південь — 14 м, захід—схід — 12 м. Глибина на ДГ — 1 м від реперу, на материк — 1,6 м. Встановлено, що первинний курган зміщено відносно умовного центра на північ та насипано для основного енеолітичного поховання 9. Могильна яма впущена з рівня ДГ на відстані 6,5 м на північ від центру. Глина викиду розміщувалася на південь від могили, але значною мірою зрізана при влаштуванні ямних поховань 3, 7 і 8 та простежувалася лише у вигляді тоненького прошарку довжиною 0,5 м на ДГ, зафіксованого у західному профілі ЦБ.

Над могилою був зведений заклад із різного за розмірами каміння пісковика, який *in situ* зберігся у північній частині ями (встановити його потужність та спосіб кладки не вдалося через значну руйнацію кургану). Окремі поодинокі камені фіксувалися за межами могили на площі $7,5 \times 5,5$ м. Навколо поховальної споруди зведено кромлех із плоских плит пісковика, що вкопувалися у верхній відділ материка на 0,15—0,2 м. Про це свідчить каміння, що зафіксовано на відстані 1,6 м від північного краю ями у західному профілі ЦБ. У південному напрямку поодинокий камінь від кромлеху знаходився на відстані 6,2 м від центру могили. Він лежав на ДГ без слідів заглиблення та додаткових елементів кріплення, що знаходить пояснення у рельєфі місцевості (пониженням до річки). Тому для збереження висоти кромлеха в цій частині його не стали заглиблювати, а, можливо, кріпили каміння між собою за допомогою зв'язування (такою ситуацією пояснюється відсутність рівчака при спорудженні кромлеха). Розміри каменів у середньому складають $0,5 \times 0,6$ м, висота кромлеха над рівнем ДГ сягала 0,4 м. Можливий діаметр споруди у напрямку північ—південь складає 5,2 м, у широтному — визначення розмірів ускладнено. Із знайденого в перевідкладеному стані під насипом каміння звертає на себе увагу екземпляр розмірами $1 \times 0,75$ м із дещо закругленим одним краєм, що віддалено нагадує антропоморфні стели доби енеоліту.

Поховальна яма — видовжено-прямокутної форми, розмірами $2,6 \times 1,4$ м, орієнтована північ—південь, у перекритті вико-

ристані плахи, що покладені упоперек ями. Вони збереглися фрагментарно серед каміння закладу. Між камінням знайдено мініатюрний горщик із гарно відмученої глини з високим циліндричним горлом, шаровидним тулубом і пласким денцем. Край вінець потовщений, по шийці — жолобок. Висота — 8,3, діаметр вінець — 5,7, дна — 4,8 см.

Скелет дорослого чоловіка лежав по центру випростано на спині, головою орієнтований на південь. Руки простягнуті вздовж тулуба, кисті покладені в районі тазу. Дно закривала підстилка зі шкіри, що була у південній частині ями посипана крейдою. Шар крейди зустрічався і на кістках небіжчика. Над похованням насипано курган підовальної у плані форми.

Наступний будівельний період пов'язаний з групою поховань ямної культури, визначення стратиграфічної позиції деяких із них ускладнено через руйнування насипу, про що вже йшлося. Цікавим є факт укріплення південного схилу кургану (у напрямку річки) шляхом укладання каміння пісковика у вигляді поясу шириною 3,5 м. Каміння незначних розмірів, аморфні, щільно покладені один до одного на тоненький прошарок глини (товщиною 3—5 см).

Усі ямні поховання кургану влаштовані у ґрунтових прямокутних могилах із використанням дерева у перекритті, рослинної або шкіряної підстилки, посипки крейдою та вохрою. Скелети лежали скорчено на спині (в одному випадку з розворотом на правий бік — п. 5), при орієнтації на північний схід, південний схід і північний захід. У складі інвентарю — посуд яйцеподібної форми з орнаментом відбитками мотузки, знаряддя із кременю та грудочка руди, близька за кольором до вохри.

До заключного періоду функціонування кургану відносяться катакомбне п. 12 та зрубні, що впущені без його конструктивних змін. Інвентар поховань включає глиняний посуд, а в катакомбній могилі знайдено ще й залишки від розкладеного бронзового пластинчастого браслету шириною 5 см, що, можливо, свідчить про певний прижиттєвий статус небіжчика.

При визначенні культурно-хронологічної позиції основного поховання необхідно враховувати ту складну етнокультурну ситуацію, що склалася в енеоліті-ранньому бронзовому віці на теренах передстепу та степу України. Остання, як неодноразово зазначали дослідники, обумовлювалася інтенсивними міграційними процесами у напрямку схід—захід під значними впливами Трипілля та населення майкопсько-новосвободненського часу. Ці фактори призводили до формування тут пам'яток синкретичного типу. Говорячи про основне п. 9 кургану біля с. Катеринівка, зазначимо, з одного боку, його схожість за деякими рисами поховального обряду (видовжено-прямокутної форми могила, випрос-

таний на спині кістяк людини) постмаріупольській культурі, з іншого — використання у якості супутнього інвентарю типового горщика т. зв. животилівського (за Ковальновою) або животилівсько-вовчанського (за Рассамакіним) типу. До нерозповсюджених у Орільсько-Самарському межиріччі елементів обряду постмаріупольської культури відносяться й кромлехи та інші кам'яні конструкції, як це має місце у нашому випадку.

Генезис пам'яток «животилівського типу» І.Ф. Ковальова вбачає у зрощенні кількох «культурних ліній», однією з яких були носії постмаріупольської культури. Наочним віддзеркаленням цих процесів, на думку названого автора, є матеріали розкопок А.В. Ніколової та Ю.Я. Рассамакіна на р. Базавлук та дніпровських археологів на Криворіжжі (1999—2000). Пам'ятки животилівсько-вовчанського типу розглядаються у рамках пізнього енеоліту й датовані 3500/3400—3000/2900 BC і є результатом розпаду Кукутені—Трипілля та формування у степовій зоні «локальних культурних груп, синкретичних за своїм складом».

Отримані у ході робіт матеріали поповнюють джерельну базу для реконструкції історико-культурних процесів населення пізнього енеоліту — доби бронзи як Присамар'я, так і суміжних із ним територій.

А.В. КОРОХІНА

МОРФОЛОГІЯ КЕРАМІКИ БОНДАРИХІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ

У бондарихінській культурі заключного етапу доби бронзи кераміка є єдиним масовим джерелом. В основному вона походить з поселень, характеризується сильною фрагментованістю, малою кількістю цілих або археологічно цілих профілів, недбалістю виконання, відсутністю вираженої стандартизації форм.

Донині лишається актуальним завдання систематизації накопичених джерел у повному обсязі, з урахуванням сучасного рівня розуміння проблем розглядуваного періоду.

Одним з завдань на шляху розробки проблеми є апробація різних методик морфологічного аналізу кераміки та визначення сфер їхнього застосування. Необхідність звернення до спеціальних методик обумовлена пошуком шляхів вирішення наступних завдань: а) виділення інформативних ознак як попередній етап аналізу морфології кераміки (у більшості робіт він заснований

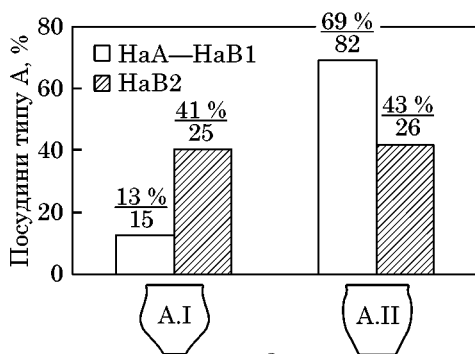
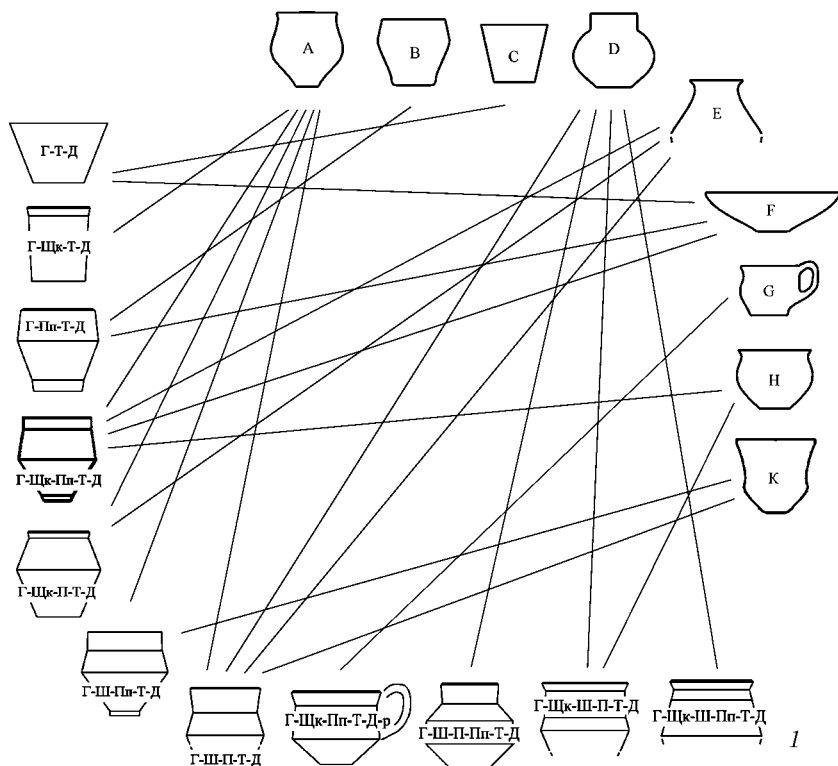
на врахуванні структурних частин посудин та пропорцій їхніх «кістяків»); б) систематизація матеріалу за ознаками форми як «інструмент» порівняльних досліджень; в) дослідження функції за особливостями морфології. Рішення цих завдань в різній мірі реалізоване в розроблених досьгодні методиках.

Методика класифікації за припустимим призначенням (inferred use classification) заснована на припущенні про значення типів кераміки, що присвоєні їхніми виробниками та споживачами. Виділення структурних частин посудин відбувається візуально, їхня термінологія не уніфікована. Критеріями виділення типів є склад структурних частин та пропорції, додаткові морфологічні деталі, неморфологічні ознаки (частіше — об'єм). Перевагою методики є включення до класифікації уявлень дослідника щодо ієрархії типологічно значущих ознак, які часто «спрацьовують» краще, ніж їх формальні універсалізовані набори.

Методика історико-культурного підходу (О.О. Бобринсько-го) націлена на виявлення структури посудин, виходячи з функціонального призначення частин, що її складають. Виділення структурних частин (т. зв. функціональних частин) відбувається на основі визначення «точок найбільшої локальної кривизни». Для кожної частини встановлюється «стан сформованості». Окремо аналізується загальна пропорційність посудин. Методика дає можливість описати складні форми кераміки. Водночас, вона орієнтована на розпізнавання профілів на загальному рівні і не тотожна класифікації в традиційному розумінні, оскільки функціональні частини в одному стані сформованості можуть мати різну форму. Її основне завдання вбачається в можливості прослідкувати тенденції розвитку морфології посудин з точки зору утилітарної функції їхніх структурних частин.

Методика класифікації Анни Шепард створювалася як універсальна ієрархічна схема, будучи заснована на поняттях симетрії, типу контуру, геометричної форми та пропорцій (у цій послідовності). Форми керамічних ємностей сегментуються на основі «характерних точок» (*characteristic points*) чотирьох видів: кінцевих, дотичних, кутових та точок вигину. На загальному рівні виділяються структурні класи посудин, розбіжності між якими носять в цілому функціональний характер: 1) відкриті (*unrestricted*); 2) прості і залежні закриті (*simple and dependent restricted*); 3) незалежні закриті посудини (*independent restricted*). Класи розподіляються на типи контурів: 1) прості (*simple*); 2) складені (*composite*); 3) плавно вигнуті (*inflected*); 4) складні (*complex*). Подальший розподіл відбувається на основі співвіднесення форми з геометричними тілами та аналізу пропорцій.

Методи статистики при аналізі морфології можуть застосовуватись для: а) класифікації структурно однорідних форм;



2

Морфологія кераміки бондарихінської культури: 1 — співвідношення видів структур і типів за припустимим призначенням; 2 — співвідношення підтипів A.I і A.II в групах комплексів за даними загальної добірки (вказано % від кількості посудини типу А у групі комплексів)

б) виявлення тенденцій та узагальнюючої характеристики керамічних комплексів тих чи інших археологічних таксонів. На принципах статистичної обробки побудована методика аналізу керамічних колекцій В.Ф. Генінга. Вона максимально абстрагується від функціонального призначення посудин та пропонує умовну універсальну шкалу для порівняння різних параметрів джерела, в тому числі — т. зв. показників форми, статистичні показники для узагальненої характеристики комплексів.

При аналізі кераміки бондарихінської культури були задіяні матеріали 41 пам'ятки. Проаналізовано два види добірки: 1) добірка повних профілів (90 екз.); 2) загальна добірка, що включала повні та неповні діагностичні профілі (255 екз.). Відбиралася кераміка «чистих» бондарихінських колекцій і таких, що демонструють одиничні інокультурні включення; з багатокомпонентних та нестратифікованих пам'яток відбиралися посудини, що напевно демонструють бондарихінські традиції (за ознаками орнаментації та технології). Мініатюрні посудини в добірку не включалися. Висновки, зроблені на основі різних добірок, в усіх випадках дали дуже близький результат.

Для дослідження динаміки розвитку керамічної традиції виділено дві групи комплексів: 1) періоду НаА—НаВ1 (відповідають двом першим етапам культури); 2) періоду НаВ2 (пізній етап культури). Загальні добірки для кожного періоду статистично репрезентативні.

Методика історико-культурного підходу дозволила встановити, що бондарихінські гончарі орієнтувалися на виробництво відкритих посудин зі слабо відігнутою невисокою щогою, передпліччям (рідше — нерозвинутим плечем) та розвинутим тулубом. Серед структур емностей абсолютно переважає вид структури IV (губа + щок + передпліччя + тулуб + дно), доля якого складає біля 70 %. У його складі виділено чотири масових підвиди — IV.4 (Г + Щк2 + Пп1 + Т1 + Д — 45 %), IV.5 (Г + Щк2 + Пп2 + Т1 + Д — 14—23 %), IV.1 (Г + Щк1 + Пп1 + Т1 + Д — 15—17 %), IV.7 (Г + Щк3 + Пп1 + Т1 + Д — 12 %). При зіставленні груп комплексів не відмічено суттєвих змін ані в складі функціональних частин і структур емностей, ані в співвідношенні вказаних масових підвидів виду IV, що свідчить про спадкоємність культурної традиції.

За даними класифікації за припустимим призначенням абсолютно переважає тип А — горщикоподібні посудини (70—77 %), 91 % з яких співвідноситься з видом структури IV. У складі типу переважає підтип А.ІІ (горщикоподібні пласкодонні округлобокі — 60 %), за значної долі (близько 1/5) підтипу А.І (горщикоподібні пласкодонні з ламаним профілем). Для комплексів періоду НаА—НаВ1 доля посудин підтипу А.І невелика, пере-

важає підтип А.ІІ (13 і 69 % відповідно). Для періоду НаВ2 доля цих підтипів вирівнюється (41 і 43 % відповідно), хоча це спостереження має бути підкріплене аналізом більш репрезентативної добірки (рисунок, 2).

Методика А. Шепард, як альтернатива традиційній класифікації, на бондарихінському матеріалі показала менш задовільні результати.

Аналіз кореляції ознак-пропорцій горщикоподібних посудин дозволив встановити тісні узагальнені зв'язки груп ознак «відносна висота щоки» — «пропорції щоки», «відносна висота передпліччя» — «пропорції передпліччя» — «співвідношення висоти щоки до висоти передпліччя». Аналіз діаграм розсіювання значень ознак-пропорцій дозволив виділити варіанти форм в складі підтипу А.ІІ.

Апробація різних методик аналізу морфології показує, що більшість з них не суперечать одне одній та можуть використовуватися комплексно. При цьому не останню роль відіграють візуальні методи оцінки, що забезпечують цілісне сприйняття об'єкту.

РАННІ НОМАДИ ТА АНТИЧНИЙ СВІТ

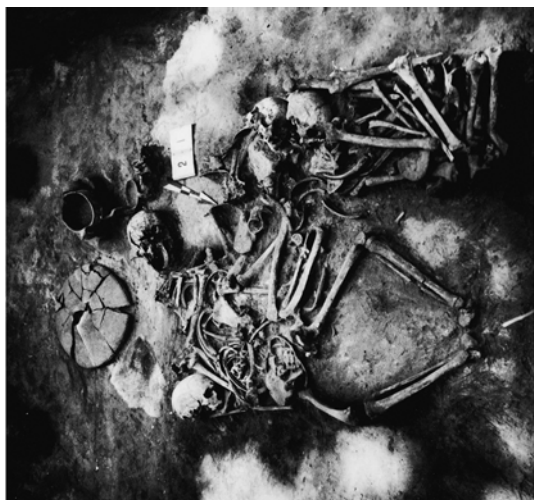
Д.С. ГРЕЧКО

ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОХОВАНЬ З ПОРУШЕНОЮ АНАТОМІЧНОЮ ЦІЛІСНІСТЮ КІСТЯКА

Останнім часом збільшилася увага вчених до так званих екстраординарних або особливих видів поховань, які відрізняються від характерного для кожної конкретної культури способу поховання. До подібних видів захоронень включаються поховання, в яких цілісність кістяка спеціально порушена до його поховання (вторинні, розчленовані та парціальні поховання). Специфіка археологічних джерел викликає проблеми при виявленні таких способів поведінки з тілами померлих. Методика вивчення подібних комплексів розроблена О.В. Зайцевою. В рамках запропонованого підходу враховується вплив природних явищ (прогнозована зміна положення кісток при розкладі тіла, вплив рослин і тварин) та антропогенних (пограбування або ритуальні проникнення, які зафіксовані за даними стратиграфії та аналізом всього комплексу) факторів.

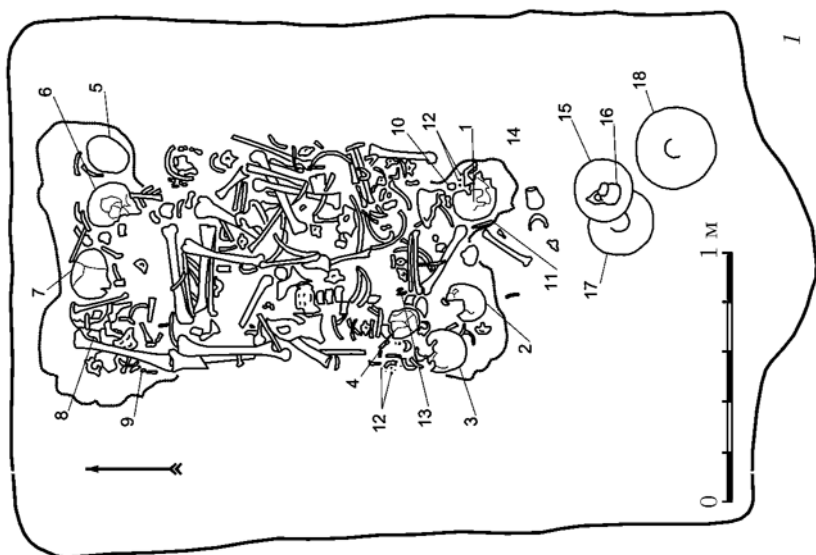
Важливо спочатку визначитися з термінами. Під вторинним похованням ми розуміємо перезахоронення кісток після тимчасового (первинного) поховання або іншого способу руйнування м'яких тканин. О.В. Зайцева розділила їх на частково і повністю екскарновані, які відрізняються наявністю або відсутністю зв'язок і м'яких тканин. Додатковими індикаторами є сліди зубів тварин, порушення анатомічних пропорцій скелета та помилки при викладенні кісток скелета в анатомічному порядку.

Під розчленованим похованням (демембрація) ми розуміємо захоронення спеціально розібраного практично відразу після смерті тіла покійного. Для підтвердження даного процесу потрібні дані антропологів, які підтвердять факт наявності постмортальних маніпуляцій з тілом та характерних пошкоджень на кістках. Постмортальна втрата зубів може відноситися до обох способів поведінки з тілом померлого. З наведених визначень виходить, що вторинні та розчленовані поховання є наслідком різних процесів і обрядів і повинні розглядатися окремо, що, на



2

Плани поховань у курганах біля с. Медвин:
1 — № 22 групи I; 2 — № 2 групи III



1

жаль, не завжди можливо. Складності можуть виникнути і в розрізненні частково екскарнованих і розчленованих кістяків у разі, якщо на кістках не зафіксовані сліди посмертних маніпуляцій.

Вторинні поховання та демембрація у скіфський час на півдні Східної Європи не отримали широкого розповсюдження. До останнього часу вони взагалі не виділялись, а зараховувались до пограбованих могил. Безсумнівні дані надають нам матеріали дослідження курганних груп біля с. Медвин у Пороссі, які є місцем поховання осілого землеробського населення. Г.Т. Ковпаненко порушення анатомічного порядку кістяків у могилах пов'язувала з пограбуванням. Першими на наявність залишків вторинних поховань у кургані 2 групи III біля с. Медвин звернули увагу С.Д. Лисенко і Д.П. Куштан. Ще раніше на існування обряду вторинного поховання у Пороссі (могильник в ур. Лиса Гора) в цей час вказували С.С. Бессонова та О.В. Назаров.

Важливим при аналізі причин, що призвели до порушення анатомічного порядку кісток, є стратиграфічні спостереження. Частина комплексів Медвина, де були виявлені вторинні поховання, не мала слідів повторного проникнення до могили після поховання. Цікаво, що Г.Т. Ковпаненко це фіксувала, але, все таки, пов'язувала переміщення кісток з пограбуванням. На те, що це були саме вторинні поховання, вказують і характеристики кісток, які довгий час не були поховані та перебували під дією сонця та інших відповідних природних факторів.

Крім того, важливим індикатором непорушеності порядку покладення кісток до могили є поховальний інвентар, який представлений цілими посудинами, які покладені разом або поруч з кістками. При пограбуванні це було б неможливо.

Можна говорити про різноманітне формування медвинських комплексів та поліваріантність маніпуляцій з тілом померлого. Захоронення розчленованих кістяків відбувалось після повторного розкриття могили з вторинними похованнями, що, імовірно, було обумовлено певними нормами ритуалу, якого дотримувались мешканці Поросся ранньоскіфського часу. На жаль, визначення антропологів не були зроблені при розбиранні скупчень кісток, і багато інформації, яка б пролила світло на закономірності здійснення поховань, втрачено.

Потрібно декілька слів сказати про те, що екстраординарні поховання на півдні Східної Європи мають давнє коріння. Демембрація зустрічається в комплексах ямної КІС, катакомбної, зрубної та білозерської культур бронзового віку. Традиція демембрації померлих була широко розповсюджена у Києво-Черкаському регіоні серед населення тшинецької культури, починаючи з горизонтів Малополовецьке II (1600—1500 рр. до н. е.).

У Середньому Подніпров'ї у населення бережнівсько-маївської зрубної культури обряд демембрації трапляється рідко (0,1 %). Д.П. Куштан, слідом за С.Д. Лисенком, розглядає цей обряд як той, який повинен був прискорити перехід померлого в інший світ, або як знешкодження небіжчика. Вторинні поховання у даному регіоні зустрічаються частіше (0,6 %) та, імовірно, пов'язані з ритуалом перепоховання. Незначні прояви подібного обряду простежуються в могильниках білогрудовсько-білозерського часу (Вергуни, Крутьки). Серед поховань культури Сахарна в середнеродністровському регіоні 29 % складають захоронення зі зміщенням (демембрація або дозахоронення). Прямі аналогії похованням медвинського некрополя є у могильнику ранньожаботинського часу біля с. Тютьки в басейні Південного Бугу. Поява вторинних поховань могла бути пов'язана з первинним повітряним похованням або з перенесенням кісток пращурів при переселенні. Д.П. Куштан справедливо співвідносить обряди перепоховання, демембрації з культом пращурів і обрядом некромантії, коли кістки предків використовувалися при спілкуванні живих з мертвими родичами.

Колективні поховання ананьїнської культури А.Х. Халіков пов'язував з проведенням загальних похорон раз на рік, коли ховали всіх померлих за зимовий період мешканців селища. Серед поховань даної культури широко зустрінуті вторинні, які відбувалися після виставлення тіла померлого. Дослідник наводить широкі аналогії даному обряду серед фіно-угорських народів. Вторинні поховання пазирикської культури Алтаю дослідники пов'язують зі зберіганням решток померлих при перекочівках до поховання на родових кладовищах в певну пору року (ранньою весною або восени).

У цілому вторинні поховання можуть бути результатами як ритуальних, так і інших дій. О.В. Зайцева виділяє два варіанти вторинного поховального обряду. Перший пов'язаний з сезонністю здійснення поховань, при якому відзначається, що за зимовий період встигали б розкластися лише найбільш нестійкі зв'язки. Даний варіант представлений погано. Другий варіант передбачав більш тривалий відтинок часу до поховання кісток, який тривав близько трьох років, до повного скелетування тіла. Подібний обряд є яскравим прикладом уявлень про фази смерті, характерні для традиційної свідомості. Кістки, зібрані після звільнення від плоті, захоронюються і стають запорукою підтримки життєвого колообігу. У даних діях простежується семантичний комплекс «пращури — кістки — можливість нового життя». За матеріалами Західного Сибіру О.В. Зайцева зазначає, що найбільший відсоток поховань з порушеною анатомічною цілісністю (вторинні, парціальні, розчленовані) припадає на неоліт — ран-

ній бронзовий вік, а пізніше йде їх значне скорочення, з деяким зростанням в добу пізньої бронзи. Потім йде згасання даних традицій. При цьому наголошується, що на півночі маніпуляції з рештками небіжчиків тривали аж до середньовіччя. О.В. Зайцева вказує на те, що обряд вторинного поховання міг виникнути в будь-якому традиційному суспільстві незалежно від стадіальної і культурної приналежності або господарського типу. Причини цього явища не піддаються чіткому поясненню.

Дана проблематика ще недостатньо розроблена для культури доби раннього заліза півдня Східної Європи. Все це вимагає уважності при дослідженні екстраординарних поховань, максимально точної фіксації та залучення спеціалістів антропологів та палеопатологів до процесу розкопок подібних комплексів.

А.А. КОРЖ

НОВІТНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА СУМЩИНІ

Для національного самовираження народу, гордості за минуле, необхідно знати про надбання людей, які мешкали на нашій землі. Велику роль в цьому повинні відігравати археологічні дослідження та археологія в цілому. На сьогоднішній день ми можемо спостерігати нерівномірність розвитку областей в плані археологічних досліджень — деякі області є лідерами по кількості проведення досліджень на рік (Київщина, Полтавщина), а деякі займають останні місця (Сумщина), хоча даний регіон має значний потенціал в археологічному плані, при умілому використанню якого можна з легкістю вивести цю область із аутсайдерів.

Сумська область розташована на північному сході України. Територією області протікають значні водні артерії — Десна, Сейм, Сула, Псел, Ворскла. І саме наявність великих річок в поєднанні з іншими факторами (родючі ґрунти, помірний клімат, зручний ландшафт) сприяли тому, що даний регіон в деякі періоди активно заселявся носіями різних археологічних культур, матеріальні рештки яких збереглися і до сьогоднішнього дня. Одним із таких періодів, до якого відноситься велика кількість пам'яток археології на Сумщині, є скіфська доба (друга половина VII — IV ст. до н. е.).

Дослідники в різні періоди звертали увагу на пам'ятки скіфського часу даного регіону. Проте в епоху незалежності дослідження майже не ведуться. У посульському регіоні значні дослідження

проведено у першій половині 1990-х рр. У 1992—1994 рр. у регіоні працювала експедиція ІА НАН України «Сула» під керівництвом Ю.В. Болтрика. У ці роки експедиція в основному проводила свої дослідження на вузловій пам'ятці скіфського часу в Посуллі — Басівському городищі. За цей період було розкопано понад 200 м² площі городища. Також були здійсненні розвідки і проведені уточнення попередніх даних. Матеріали досліджень опубліковані частково.

У 1993—1994 рр. в Посуллі працювала експедиція Національного музею-заповідника українського гончарства (м. Опішня) під керівництвом А.В. Гейка. Дана експедиція вперше проводила дослідження Глинського городища. Загальна площа дослідженої ділянки складає понад 750 м².

На 2002—2005 рр. Лівобережною комплексною археологічною експедицією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України під керівництвом Г.В. Жарова та Р.В. Терпиловського велися рятівні розкопки пам'яток скіфського часу: Матяшів Яр 2 (25 тис. м², 11 житлових та господарчих споруд та 250 ям різного призначення), Матяшів Яр 3 (біля 800 м²), в ур. Кут (4 тис. м²). На жаль, матеріали цих досліджень майже не опубліковані.

На початку ХХІ ст. пам'ятки скіфського часу Верхньої Сули періодично оглядалися Г.В. Жаровим та Л.І. Білинською.

За доби незалежності пам'ятки скіфського часу у Верхній течії р. Ворскла здійснювали В.В. Приймак, Є.М. Осадчий, О.В. Коротя, Ю.М. Берест. Проте дослідження не виходили за рамки розвідок, іноді із шурфуванням.

У 2014 р. в с. Куземин (Охтирського р-ну) працювала археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом Д.С. Гречка. Об'єктом дослідження було обрано Куземинське укріплення Більського городища. Ця ділянка була вибрана не випадково, адже до розкопок 2014 р. археологи не могли дійти спільної думки: які ж функції виконувало дане місце в давнину. Деякі дослідники (П.Я. Гавриш та ін.) вказували, що ніякого укріплення в районі с. Куземин не існує й існувати не могло. Більшість дослідників все ж погоджувалось із усталеною точкою зору, що північне укріплення (куземинське) Більського городища існувало, і археологічні дослідження, які в 2014 р. провів Д.С. Гречко, підтвердили цю точку зору.

Пам'яткам скіфського часу Посем'я у 1990-х рр. не приділялося уваги. Глухівське Посем'я в другій половині 2000-х рр. частково досліджував місцевий краєзнавець Ю.О. Коваленко. Останні п'ять років скіфські пам'ятки в долині р. Сейм досліджує старший науковий співробітник відділу раннього залізного віку ІА НАН України Д.В. Каравайко. Із 2012 р. у співпраці з Є.М. Осадчим та О.В. Коротею було здійснено картографування і уточнення

посеймської групи скіфських пам'яток. У 2017 р. на Ширяєвському городищі працювала Путивльська археологічна експедиція під керівництвом Д.В. Каравайка. Було досліджено частину Ширяєвського городища, а також вперше досліджено поселення біля городища, визначено його культурний шар і типові знахідки.

У 2015 р. Д.С. Гречко, Є.М. Осадчий, О.В. Коротя здійснили огляд стану пам'яток скіфської доби у верхній течії рр. Сула, Псел та Ворскла. Під час роботи було здійснено моніторинг і уточнення планів великих могильників, а також було приділено увагу картографуванню пам'яток скіфського часу.

Таким чином, ми бачимо, що більш ніж за двадцять п'ять років незалежності нашої держави археологічні дослідження пам'яток скіфського часу на території Сумської області хоч і велися, але в недостатньому обсязі. І причиною цього є ряд проблем, які гальмують вивчення не тільки пам'яток скіфського часу у даному регіоні, але й взагалі археологічних досліджень.

До таких проблем можна зарахувати:

- відсутність місцевих кваліфікованих археологів, які б займалися глибоким і всебічним вивченням пам'яток скіфського часу у даному регіоні;
- відсутність сильних наукових установ (наукова робота в місцевих музеях та історико-культурних заповідниках на низькому рівні);
- значне недофінансування пам'яткоохоронної роботи, що, в свою чергу, призвело до того, що в останні роки стало поширеним таке явище, як грабіж пам'яток. Ці дії проводяться з метою вилучити з пам'ятки матеріальні цінності, щоб потім продати їх на чорному ринку. У результаті таких дій відбуваються пошкодження або навіть цілковите знищення пам'ятки, а речі, що були хижацьким способом добуті, зазвичай осідають у приватних колекціях і вважаються втраченими для науки, адже вони вирвані із історичного контексту і в більшості випадків вже ніколи не будуть надбанням українського народу;
- відсутність розгалуженої інфраструктури для побудови археологічного туризму.

Хоча останнім часом спостерігається і позитивні тенденції у розвитку археологічних досліджень Сумщини:

- археологи з «центру» починають звертати увагу на недостатньо досліджений регіон;
- об'єктом досліджень стають так звані «білі плями» та «дискусійні питання»;
- деякі місцеві заповідники та музеї починають співпрацювати з професійними археологами і проводити спільні дослідження.

Підсумувавши вище сказане, можна зробити висновок, що наявність великої кількості пам'яток скіфського часу, а також роз-

ташування даного регіону роблять його перспективним в плані археологічних досліджень. Проте ряд проблем, що існують на місцях в археологічній науці і в нашому суспільстві в цілому, стримують розвиток досліджень, і це, в свою чергу, призвело до того, що Сумська область займає «перші місця» з кінця по археологічним дослідженням.

О.О. КРЮТЧЕНКО

ТИПОЛОГІЯ ГОРОДИЩ СКІФСЬКОГО ЧАСУ У СВІТЛІ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У 1920—1930-х рр. М.К. Фукс розвіяв міф про те, «що по всій території України городища відрізняються лише розмірами», наголосивши на тому, що скіфські фортифікаційні споруди різноманітніші, ніж слов'янські. Через недостатню вивченість у своїй праці він дав лише попередні данні по їх типології.

Першу спробу систематизації городищ скіфського часу, базуючись на пам'ятках Криму, у 1950-х рр. здійснила О.Д. Дашевська, її дослідження базувалось виключно на сучасних видимих абрисах укріплень.

Зовсім інший підхід був використаний П.Д. Ліберовим на городищах басейну р. Дон, в основі його типології були використані різні елементи. В одних випадках — площа пам'ятки, в іншому — характер укріплень, у третьому — культурно-господарчий тип. Завдяки такому принципу дослідником було виділено п'ять типів городищ. До першого дослідник відніс групу пам'яток за невеликою площею та невиразними захисними спорудами, що простежувались виключно з напольної сторони. До другого типу віднесені великі (7,0—7,5 га) та добре укріплені городища, де оборонні споруди також були виявлені лише зі сторони поля. Третій тип був представлений поселеннями, укріпленими по всій території периметра. До четвертого типу були віднесені великі укріплення, які були розділені їм за їх КГТ на дві підгрупи. До першої увійшли стаціонарні поселення, до другої — городища-сховища та загони для худоби. До п'ятого типу завдяки особливій топографії та наявності двох ліній укріплень увійшла лише одна пам'ятка — Волошине II, яку дослідник ототожнював з містом Гелон. У результаті невдалого поєднання ознак, кожна з яких могла стати основою для окремої класифікації, типологія не отримала розповсюдження.

У працях 1969 і 1985 рр. свій варіант типології запропонувала А.О. Моруженко. В її основу були покладені особливості топографії пам'яток та абрис лінії укріплень пам'яток.

До I групи — городища без передградь — належать типи I—IV.

I тип — городища без передградь, захищені валом та ровом з боку плато. Це найчисельніша група, вона враховує щонайменше 41 поселення. Вони розташовані рівномірно по всьому міжріччю Дніпра і Дона. Велику долю вони складають серед городищ Сейму.

До II типу відносяться городища без передградь, укріплення яких складаються з кількох валів та ровів, що забезпечують додатковий захист з боку плато. У мисовій частині візуально укріплення не простежуються. Найповніше цей тип представлений на Дону (Волошино 1, Лісне, Руська Тростянка, Велике Сторожове, Шубне) та на Сеймі (Шатохінське, Тураївське 1, Юрївське, Нартово, Комарівське). На Пслі — городища Корочка та Битиця.

III тип представлений городищами без передградь, вся площа яких охоплена оборонними спорудами. Це пов'язано, зазвичай, з недостатньою природною захищеністю, як наприклад на городищах Люботин, Заказарівське, Велика Гомольша, Чорнецький Яр в басейні Сіверського Дінця, Боголюбівське та Полкова Микитівка на Ворсклі, Чорнецьке на Пслі, Січ та Хитці в Посуллі, Ішутіно на Сеймі та Волошино III на Дону.

IV тип складають городища без передградь, вся площа яких оточена валом та ровом, а вхід захищений додатковими валами і ровами. Відомі подібні поселення в басейні Сули (Великі Будки, Глинське, Клепачі) та на Дону (Стрілецьке та Трамбаки).

Друга група городищ — з одним передграддям — складається з типів V—VIII.

V тип представлений поселеннями, що складаються з основного укріплення і передграддя, що захищає з напільної сторони. Зазвичай передграддя розташовувалось зі сторони плато та прикривало підступи до городища у найуразливішому місці, це простежується на поселеннях Караван, Хорошево в басейні Сіверського Дінця, Борисівка на Ворсклі, Свиридовока на Сулі, Воргол на Сеймі, Наволочки та Гочево на Пслі. Рідко передграддя влаштовували на стрілці мису, якщо останній представляв собою покатий спуск до річки, як, наприклад, на городищі біля с. Мостище в басейні Дона.

VI тип відрізняється від V наявністю додаткових укріплень та представлений Донецьким городищем в басейні Сіверського Дінця.

До VII типу відрізняється від попереднього наявністю додаткових укріплень входу та представлений городищем Городное, Коломак в Поворсклі та Сухоносівським в Посуллі.

Третя група городищ — з кількома передграддями — представлена типами IX—X.

IX тип складають городища, що мають два та більше передградь, вся територія яких оточена валами та ровами, що пов'язано з розширенням території городища або намаганням перетворити поселення на міцну фортецю. Останнє особливо відчувається на Каменському та Сосонському городищі в басейні Ворскли, що займають високі миси з доволі крутими схилами. Так, на городищі біля с. Сосонка веде підйом більш ніж в 100 м під кутом у середньому біля 25°. До цього типу також належить Циркунівське городище на Дінці.

До X типу відносяться поселення, що складаються головного двору та 2—3 передградь, що мають додаткові укріплення. Це городище Архангельське на Дону, Басівське в Посуллі та городище біля хут. Городище на Дінці.

Не дивлячись на те, що в своїй роботі авторка використовує деякі неточні данні стосовно топографії городищ, сам принцип її типології і досі лишається актуальним.

Однією з останніх спроб узагальнення даних про городища була запропонована І.М. Храпуновим. Дослідник розділив городища Криму враховуючи потужність культурного шару та площі пам'ятки. Він виділив чотири типи. До першого він зарахував великі укріплені поселення площею 20 га. До другої групи — заселені пам'ятки площею від 5 до 9 га. До третьої — городища площею 1—2 га, що також містять культурний шар. До четвертої — сховища площею до 1 га.

У ході аналізу схем побудови класифікації городищ дається визнаки відсутність взаємозв'язку типоутворюючих ознак та неврахування фаз життя укріпленого поселення. Зазвичай дослідники лісостепових городищ скіфського часу використовують «філогенетичний» підхід з використанням порівняльно-морфологічного методу. При цьому об'єктом для побудови типології зазвичай служить сучасний видимий абрис укріплень та умовний КГТ пам'ятки.

С.С. РЖЕВУСЬКА

КУЛЬТОВІ КОМПЛЕКСИ В ОБОРОННИХ СПОРУДАХ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА (за матеріалами розкопок 2016—2017 років)

З метою уточнення даних про час та обставини зведення оборонних споруд у 2016 р. закладено розвідувальну траншею 10 × 2 м. Її було зорієнтовано перпендикулярно до оборонної лінії, в тому місці, де, за попередніми даними, поселення в урочищі Ца-

рина Могила впритул підходить до валу Великого укріплення Більського городища. Траншея охоплювала частину укріплень та поселення.

У ході робіт було зроблено важливі стратиграфічні спостереження. Під глиняним тілом валу зафіксовано частину приміщення, час функціонування якого передував зведенню оборонної ділянки. У розкопі було розкрито лише його південно-східну частину, воно являло собою котлован, заглиблений у материк на 1,2 м, понад його північно-східним краєм простежено підбій 0,05—0,07 м. У придонній частині зафіксовано глинисто-чорноземний прошарок потужністю від 0,03 до 0,1 м; над ним розташований шар зі слідами пожежі, що складався з прошарків обпаленої глини, золи та деревного вугілля.

У заповненні споруди було знайдено значну кількість фрагментів ліпної кераміки, стінку південноіонійської амфори, пряслиця, мініатюру

посудинку, фрагмент залізної цвяхоподібної шпильки, кістки тварин та уламки черепа людини.

У квадратах 2—3 / А на глибині 1,43 м був зафіксований близький до круга глиняний жертovníк округлої в плані та лінзоподібної у перетині форми, розмірами 0,63 та 0,7 м. Він являв собою яму з вугільно-золистим заповненням, верхній майданчик якої був перекритий шаром з фрагментованої кераміки, кісток тварин, уламків каміння та обпеченої глини. На жертovníку були помітні сліди вогню та зафіксовано прошарок попелу з деревним вугіллям. Він належить до глиняних тарілкоподібних жертovníків 3 типу, за класифікацією В.П. Андрієнка.

Над цим шаром розташований прошарок бурої глини з вапняковими та крейдовими фракціями. Його потужність складає 0,5—0,6 м, але безпосередньо над котлованом приміщення — 1,2—1,3 м. Тут було зафіксоване жертвоприношення кози в квадраті 2 / А на глибині 1,36—1,33 м та свині у квадраті 5 / А на глибині 1,5 м.

У 2017 р. закладено Г-подібну прирізку 5 × 7 м, що дало змогу повністю дослідити приміщення (рисунок). Серед отриманих матеріалів особливу категорію становлять речові залишки, які можна пов'язати зі слідами культових та обрядових дій, що проводились під час існування відкритого поселення та супроводжували зведення захисної лінії. Вони представлені жертвоприношеннями свійських тварин та окремими виробами глиняної мініатюрної пластики, зокрема фрагментами статуеток.

Слід згадати уламок голови антропоморфної статуетки із насічками по краю, що імітують зачіску або головний убір. У фронтальній частині простежуються обриси обличчя. Цілі форми подібних виробів широко відомі за матеріалами розкопок За-

хідного укріплення та відносяться до жіночих антропоморфних статуєток. Зооморфні статуетки представлені двома уламками хвоста та тулубом з відламаними ще в давні часи кінцівками. До цієї категорії можна віднести глиняний напівсферичний виріб, що своєю формою нагадував пряслице, але не мав крізного отвору. Окрему частку матеріалів становлять фрагменти мініатюрних ліпних посудин.

Серед остеологічного матеріалу зафіксовано 3 повних кістяки поросят віком до 2 місяців, кістки яких знаходились в анатомічному порядку. За допомогою авторської методики В.Л. Бондаренка вдалося виявити ще 4 жертвоприношення, частина яких була здійснена в травні, а інша — наприкінці червня, що відповідає найбільш вірогідному часу проведення будівельних робіт. Більшість жертвоприношень розташовані безпосередньо на глиняному тілі валу, перекритому золистим прошарком. Ймовірно, їх було закладено до дернування його поверхні.

Обряди, культові дії, пов'язані з будівництвом оборонних споруд, широко відомі з археологічних та писемних джерел.

Під час розкопок Б.А. Шрамка у с. Караван 1957 р., у північно-західній частині городища знайдено жертovníк із вимосткою, оточений серпоподібним валом з обпеченої глини, що знаходився поряд із зольником. Довжина валу сягає 45 м, ширина — 2,90 м. Біля комплексу було знайдено значну кількість дрібної глиняної пластики, яка використовувалась під час культових церемоній.

Вже у 2008 р. в ході дослідження Циркунівського городища О.О. Крюченко та К.Ю. Пеляшенко зафіксували жертovníй комплекс з частиною оборонної лінії, пов'язаний із землеробським культом, на ділянці, де золистий культурний шар знаходився впритул до валу. На дні ями під пластами глини були зафіксовані уламки ліпного посуду, щонайменш від 3—4 посудин, пастова бусина підквадратної форми, глиняна чашечка та глиняне прясло.

Сліди культових практик за матеріалами розкопок валу в ур. Царина Могила можна поділити на три групи. До першої відносяться матеріали, пов'язані з часом існування приміщення та початком формування в його окрузі зольних нашарувань (початку формування зольника?). До другої — глиняний жертovníк та, вірогідно, синхронні йому жертвоприношення тварин. До третьої — матеріали, які походять з культурного шару поселення, що утворився вже після зведення валу.

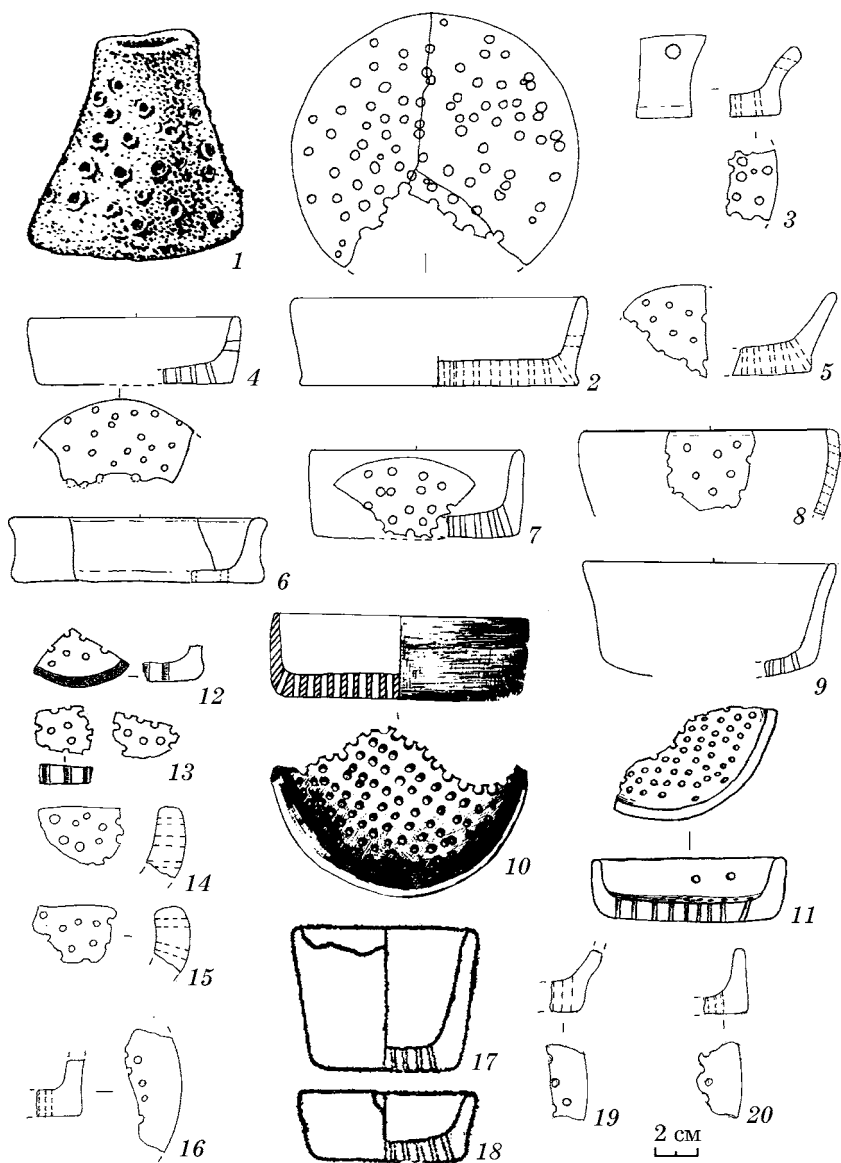
Отже, жертвоприношення тварин на тілі давнього валу — це культове явище, яке маркує завершальний етап зведення оборонної споруди. Усі остеологічні залишки в тілі валу та на його поверхні можна пов'язати з функціонуванням глиняного жертovníка, який був збудований під час зведення оборонної лінії.

ЦІДИЛКИ (ДРУШЛЯКИ) З ЛІСОСТЕПОВИХ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ: ПИТАННЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Починаючи з енеоліту, осілі землеробсько-скотарські племена, які населяли лісостепову зону північно-причорноморського регіону, використовували у господарстві і побуті досить широкий набір керамічного посуду. Різноманітність форм і об'ємів, характеру обробки поверхні виробів зазвичай відображає різне функціональне призначення. Для гончарних традицій населення, що мешкало у Лісостепу в скіфський час, так само був характерний широкий набір посуду, що за морфологією розрізняється на: горщики, банки, миски, черпаки, кубки, кухлі, корчаги, глечики, посуд малих розмірів. Існують також рідкісні форми, що трапляються серед матеріалів розкопок у одиничних фрагментах, або зовсім відсутні на деяких пам'ятках. Серед таких можна назвати лійки, кришки і цідилки. Про одну з таких рідкісних груп посуду піде мова в даній доповіді. В літературі вони отримали назву цідилки або друшляки і представляють собою керамічні посудини, що мають велику кількість наскрізних отворів. Назва така в археологічній літературі була дана за схожістю з сучасними емностями для проціджування рідини.

Подібна форма трапляється серед матеріалів розкопок трипільської культури, відома в складі керамічних комплексів деяких культур бронзового віку (тшинецька, білогрудівська, бондарихинська), передскіфського і скіфського часу, а також слов'янських старожитностей.

Серед відомих нам цідилок з лісостепових пам'яток скіфського часу можна виокремити три морфологічні типи. Тип 1 — посудини у вигляді невеликих мисочок, отвори у яких зроблені лише в донній частині (рисунок, 2—7, 9—12, 16—20). Діаметр вінців посуду цього типу — від 8 до 13 см, загальна висота у більшості випадків — 4—5 см, але є зразки висотою до 7 см. Стінки або вертикальні, або дещо відігнуті назовні. Це найрозповсюдженіша форма цідилок, відома на всіх пам'ятках, де знайдено посуд цієї групи. Тип 2 — округлodonні посудини з мілкою чашечкою, у яких отвори зроблені не лише в донній частині, а по всьому корпусу (рисунок, 8, 14—15). За метричними показниками схожі на цідилки першого типу, однак відомі вони лише на деяких пам'ятках (Мотронинське городище, поселення Саржин Яр, Новоселівка). Тип 3 — вироби конічної форми, у вигляді воронки, що не мала дна, а отвори робилися в стінках. Цей тип є най-



Щіпки з пам'яток скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу: 1 — Західне Більське; 2—9 — Новоселівка; 10 — Лихачівка; 11 — Люботин; 12, 13 — Східне Більське; 14, 15 — Саржин Яр; 16 — Шовкова; 17—20 — Острове́рхівка (за: 1 — Г.Т. Ковпаненко; 10 — А.О. Моруженко; 11—13, 17, 18 — Б.А. Шрамко)

рідкіснішим, лише один цілий екземпляр походить з розкопок Б.М. Гракова на Західному укріпленні Більського городища (рисунк, 1). Натомість така форма була розповсюджена в бронзову добу у матеріальному комплексі бондарихинської і тшинецької культур.

Отвори в цідилках зроблені хаотично, без дотримання будь-якої рядності, іноді перекривають один одного. Діаметри отворів 3—6 мм. Поверхня посудин додатково не оброблювалась, на жодному екземплярі не зафіксовано орнамент, що вказує на суто побутовий, кухонний характер.

Статистичний аналіз відомих автору колекцій дозволяє казати лише про дуже обмежений кількісний склад цідилок у керамічних наборах лісостепового населення. Вони складають всього до 2 % від загальної кількості взятих фрагментів у керамічних комплексах городищ Більського, Люботинського, Полкова Микитівка, поселень Шовкова, Новоселівка, Островерхівка, Саржин Яр, Пожарна Балка, Лихачівка. Серед поселенських матеріалів Дніпровського Лісостепового Правобережжя цідилки відомі нам на Мотронинському городищі (4 фрагменти). Одночасно, в колекціях цілого ряду поселенських пам'яток не представлено жодного фрагмента. Причому в основному це об'єкти, що досліджувалися великими площами: городища Книшівське, Басівське, Циркунівське, Караванське, в уроч. Городище. Даний факт вказує на те, що цідилка не була розповсюдженим предметом у побуті та господарстві місцевого населення. Щодо матеріалів розкопок поховань скіфського часу, вони не відомі зовсім.

Хронологічно посудини з наскрізними отворами побутовували протягом всього скіфського часу, однак можна сказати, що більш поширені вони були в ранньоскіфський і середньоскіфський період. Так, наприклад, всі відомі фрагменти з поселення Новоселівка (всього 11) були знайдені у східній частині пам'ятки, що, за датуючими матеріалами, була заселена на початку — в середині V ст. до н. е., і жодного фрагмента не відомо у пізнішій західній частині. Втім, чотири фрагменти цідилок були виявлені на поселенні Островерхівка, матеріали якого датовані кінцем V — IV ст. до н. е.

Стосовно того, для чого саме використовували цей вид артефактів, існує кілька варіантів. Б.А. Шрамко вважав, що їх використовували для проціджування рідини й перетирання ягід. А.В. Гейко зазначив, що цідилки-друшляки, очевидно, служили для вироблення сиру. Окрім того, серед деяких дослідників побутує думка про можливе застосування цієї форми як курильниць. Дійсно, невеликі за розмірами посудинки з отворами відомі серед старожитностей скіфо-сарматського часу в Криму. Однак

вони відрізняються не тільки меншими розмірами, а і морфологією: як правило, це невеликі горщички і кухлики, або ще менші ковпачки, що могли поміщатися у більшу посудину.

Питання функціонального призначення деяких археологічних артефактів буває дуже складне, так само і в цьому випадку. Для проціджування, перетирання, виготовлення сиру, як видається, окрім цідилки, потрібна ще одна посудина-приймач (наприклад, для зливання сироватки або поміщення перетертого продукту). Як зазначено вище, діаметр наших посудин складає в середньому 8—13 см. Посудини (горщички, миски) з таким діаметром вінців, на які могла опиратися цідилка в процесі використання, дуже рідкісні, як правило, це більші за діаметром ємності. У ході вивчення фрагментів цідилок було помічено одну важливу деталь: частина посудин типу 1 (з отворами в донній частині) мали одиничні отвори на бокових стінках, що дещо відрізняються за діаметром і способом проколювання від тих, що зроблені у дні. Подібні отвори можуть бути інтерпретовані як прилади для підвішування. Зафіксовані вони на знахідках з поселень Новоселівка, Лихачівка і Люботинського городища (рисунк, 2—4, 10, 11). Тому можна вважати, що ці посудини могли підвішуватися під час використання їх в якості цідилок. У той же час дані отвори можуть так само опосередковано вказувати і на можливість використання їх в якості курильниць. Утім, нам не відомі достовірні сліди кіптяви або задимленості на цих посудинах, щоб однозначно стверджувати, що це курильниці. Водночас для старожитностей скіфського часу ми маємо мископодібні та горщикоподібні курильниці, які іноді зустрічаються в поховальних пам'ятках з умістом смолистої речовини або слідами нагару.

Походження цідилок (друшляків) скіфського часу вирішується не так складно. Стосовно типу 3 (посудин без дна з отворами в стінках), то аналогії їм відомі як в матеріалах бронзового віку автохтонних племен бондарихинської культури, де вони набули значного розповсюдження, так і на пам'ятках бронзового віку лісостепової зони правого берега Дніпра. Зважаючи на одиничні знахідки цього типу у старожитностях скіфського часу, можна припустити їх вторинне використання. Аналогії першим двом типам відомі в матеріалах розкопок Жаботинського поселення. За відсутності прямих аналогій на пам'ятках інших територій, появу цієї форми можна пов'язувати саме з жаботинськими старожитностями передскіфського часу, носії яких, як відомо, стали етнічною основою осілого населення скіфського часу в Дніпровському Лісостепу.

ВБРАННЯ ДІВЧИНКИ З МОГИЛЬНИКА ЧЕРВОНІЙ МАЯК

Улітку 2016 р. Пізньоскіфська археологічна експедиція ІА НАН України (керівник д. і. н. О.В. Симоненко) дослідила дитяче поховання в катакомбі (№ 130) на пізньоскіфському могильнику в с. Червоний Маяк.

Поховання було парне, скелети двох дівчинок лежали випростано на спині, головами на захід—південний захід. На кістках лицьового скелету обох дівчинок збереглися сліди червоних рум'ян. Біля правого плеча *скелету 1* лежала ліпна миска (рисунок, 1; тут і далі — див. вклейку), за головою стояли дерев'яна піксіда, від якої залишився тільки тлін, та чорнолакова миска (рисунок, 2), в районі шиї зібрано намисто (рисунок, 3), на пальцях рук — персні (рисунок, 4, 5). Дата поховання скелету 1 за комплексом хроноіндикаторів — кінець I — перша половина II ст. н. е.

Скелет 2 супроводжувався багатим поховальним начинням. Тут виявлено *in situ* мінералізовані відбитки тканин та залишки шкіри, що дало змогу працювати над реконструкцією вбрання. Під черепом скелету 2 виявлено дві сережки (рисунок, 6) та залізну обойму (рисунок, 7), а навколо шийних хребців — чотири золоті пронизки (рисунок, 8). В районі правої кисті знайдено перстень з гемою (рисунок, 9), на правому зап'ясті — браслети (рисунок, 10, 11). Під лівим боком грудної клітини лежало люстро (рисунок, 12), а між стегнами та на правому стегні (тобто, на поясі) — предмети туалетного набору (рисунок, 13—15). На скелеті 2 зібрано численні намистини, що утворювали намисто (рисунок, 16—18), прикрашали комір (рисунок, 19) та рукави (рисунок, 20), були знайдені під тазом (рисунок, 21) та на гомілкках (рисунок, 22).

ПОХОВАЛЬНИЙ ІНВЕНТАР СКЕЛЕТУ 2

1. Срібні сережки у вигляді дротяного кільця з незамокненими кінцями. Дріт в перетині круглий, кінці звужуються і трохи заходять одне за одного. Біля місця з'єднання кінців на корпус сережки напаяно пірамідку з чотирьох кульок зерні (рисунок, 6). Діаметр сережки — 2,1, перетин — 0,3 см.

2. Залізний предмет у вигляді прямокутної обойми, згорнутої з пластинки (рисунок, 7). На лицьовому (?) боці — відбитки тканини. Розміри — 2 × 1 см.

3. Чотири золоті понизки у вигляді спаяних потрійних трубочок з гофрованою поверхнею (рисунок, 8). Довжина — 23, ширина — 12—14 мм. Діаметр отворів — 4 мм.

4. Бронзовий перстень. Шинка — пласка, тонка, поступово розширюється у плаский овальний щиток. До щитка вставлено інталію на жовтому склі: голова чоловіка ліворуч у левиному шоломі (?) (рисунок, 9). Діаметр — 2,2, щиток — $1,5 \times 1,2$ см.

5. Срібний браслет з круглого в перетині дроту. Один кінець розширений, другий — загострений (рисунок, 10). Діаметр — 4,7, перетин — 0,2 см.

6. Срібний браслет з круглого в перетині дроту. Кінці дещо потовщені (один обламаний), загострені (стилізовані зміїні голівки), заходять один за один (рисунок, 11). Діаметр — 4,5, перетин — 0,2 см.

7. Бронзове кругле пласке неорнаментоване люстро типу Хазанов VI. Зовнішній край робочого боку фасетований. На краю — дві ливарних задирки (рисунок, 12). Знаходилося в шкіряному футлярі, який зберігся частково. Діаметр — 5 см.

8. Срібний туалетний набір:

а) видовжена пластинка для зрізання мозолів (бритва, різак, ніж?), один кінець якої завершується двома волютами, а інший — двома серпоподібними відростками (рисунок, 13). Корпус трохи вигнутий в центрі, по краях — рельєфний кант. Довжина — 6, ширина пластинки — 1 см.

б) коповушка — видовжена пластинка із заокругленими довгими сторонами, один кінець якої завершується двома волютами, а інший звужується та закінчується ложечкою (рисунок, 14). Корпус трохи вигнутий в центрі, по краях — рельєфний кант. Довжина — 8, ширина — 1 см.

в) нігтьочистка — видовжена пластинка із заокругленими довгими сторонами, один кінець якої завершується двома волютами, а інший звужується та закінчується вістрям (рисунок, 15). Корпус трохи вигнутий в центрі, по краях — рельєфний кант. Довжина — 8, ширина — 1 см.

9. Разок наміста з грудної клітини (рисунок, 16—18):

а) центральна намистина разку (рисунок, 16а) — сферична, трохи поперечно-здавлена, виконана з гірського кришталю. В отвір вставлено бронзовий дріт, з якого по обох краях отвору сформовані петлі для підвішування. Довжина — 19, ширина — 26 мм, діаметр каналу конічної форми — 1,5—2,5 мм. Точної аналогії намистини знайти не вдалося. У збірці К.М. Алексеевої намистини з гірського кришталю, оздоблені дротяними вушками, зараховано до типу 2а, вони є найбільш характерними для I—II ст. н. е.

Великі скляні намистини разку (рисунок, 16):

б) сферичні вічкові намистини, сформовані з відрізків скляних трубочок-вічок. Синьо-біло-темно-синього кольорів. Довжи-

на — 16—19, ширина — 18—20, діаметр каналу — 2—3 і 2—3,5 мм (3 шт.). Тип Алексеева 68, I ст. до н. е. — I ст. н. е.;

в) сферична намистина з глухого синього скла. Довжина — 15, ширина — 19, діаметр каналу — 3—3,5 мм. Тип 15, широкі межі датування.

г) дві сферичні намистини з прозорого скла купоросного кольору. Довжина — 15, ширина — 16, діаметр каналу — 2,5—4 мм. Одна ціла, одна в уламках. Тип 12, II—I ст. до н. е.;

д) сферичні намистини з глухого червоного скла — 2 шт. Довжина — 11 і 14, ширина — 13 і 14, діаметр каналу — 2 і 2,5 мм. Тип 3, найчисленніші у I—III ст. н. е.;

е) сферичні ребристі і біконічні ребристі намистини з глухого білого скла. Довжина — 11—16, ширина — 12—19, діаметр каналу — 1—2 і 2—3 мм. Тип 142, I—II ст. н. е.;

є) бочкоподібні поліхромні намистини, зроблені зі спіральних смуг синього, білого, жовтого, коричневого, золотого, зеленого, чорного кольору. Довжина — 16, ширина — 12, діаметр каналу — 2—2,5 мм. Одна ціла і 3 такі намистини в уламках. Тип 249, I—II ст. н. е.

11. Сердолікові намистини разку (рисунок, 17):

а) сферичні сердолікові намистини — 2 шт. Довжина — 6—8, ширина — 10, діаметр отвору — 0,8 на 1,5 мм. Свердлення каналу — однобічне. Тип 2а, I—II ст.;

б) бочкоподібні сердолікові намистини різного розміру, що розташовувалися в разку від великих до дрібних — 67 шт. Довжина від — 4 до 14, ширина — від 2,5 до 11, діаметр каналу від — 0,5—0,8 до 1,5—2 мм. Свердлення каналу — двобічне. Тип 3б, I—II ст. н. е.

12. Дрібні скляні намистини разку — 52 шт. (рисунок, 18):

а) сферичні намистини з глухого червоного скла з 3 синьо-білими суцільними вічками — 4 шт. Довжина — 4,5—6,5, ширина — 6—7,5, діаметр каналу — 1—2 і 1,5—2,5 мм. Тип 27д, IV—III ст. до н. е.;

б) дрібні бочкоподібні намистини з прозорого скла з золотистою металевою прокладкою — 28 шт. Довжина — 4—7, ширина — 3—5, діаметр каналу — 0,7 і 1—1,5 мм. Тип 2а, I—III ст. н. е.;

в) великі бочкоподібні намистини з прозорого скла з золотистою металевою прокладкою — 11 шт. Довжина — 7—11, ширина — 6—8, діаметр каналу — 2—3 1,5—2 мм. Тип 2б, римський час;

г) веретеноподібна намистина з глухого синього скла. Один край зламаний. Довжина частини, що збереглася, — 12, ширина — 7, діаметр каналу — 1 мм. Тип 52, перші століття н. е.;

д) бочкоподібна намистина з повздовжніх смуг чорного й білого глухого скла. Довжина — 8, ширина — 6, діаметр каналу — 2—3 мм. Тип 190б, II ст. до н. е. — II ст. н. е.;

е) чотирьохгранна (паралелепіпедна) намистина з прозорого блакитного скла. Довжина — 11, ширина — 4,5 на 5,5, діаметр отвору — 2 мм. Тип 109, перші століття н. е.;

е) округла поперечно-здавлена намистина, спаяна з вічок синьо-білого кольору. Довжина — 6, ширина — 9, діаметр каналу — 2 мм. Тип 68, I ст. до н. е. — I ст. н. е.;

ж) округла поперечно-здавлена намистина з прозорого жовтого скла, прикрашена поперечною зигзагоподібною ниткою з білого глухого скла. Довжина — 5, ширина — 9, діаметр каналу — 3,5 мм. Тип 301, II—III ст. н. е.;

з) плакетка-імітація скарабея з глухого білого скла. Прокреслені риски відмічають голову і крила жука. Довжина — 12, ширина — 11, висота — 6, діаметр каналу — 1,5—2,5 мм. Тип 183, друга половина I — перша половина II ст. н. е.;

і) сферична ребриста і округлі поперечно-здавлені ребристі намистини з прозорого скла з золотистою металевою прокладкою — 3 шт. Довжина — 4—7, ширина — 6,5—8, діаметр каналу — 2—3 мм. Тип 10, широке датування, найбільш характерні для I ст. до н. е. — II ст. н. е.

13. Бісер з обшиття коміру (рисунок, 19):

а) ґешировий короткоциліндричний бісер — 31 шт. Довжина — 2, ширина — 2, діаметр каналу — 0,7 мм. Тип 27а, I—II ст. н. е.;

б) циліндричний бісер, одно- і двочастинний, з прозорого скла з золотистою металевою прокладкою — 44 шт. Довжина — 1,5, ширина — 1, діаметр каналу — 0,25 мм. Тип 5, II—I ст. до н. е., а також поширений у I—II ст. н. е.

14. Намисто з обшиття рукавів (рисунок, 20):

а) дрібні бочкоподібні намистини з прозорого скла з золотистою металевою прокладкою — 14 шт. Довжина — 4—7, ширина — 3—5, діаметр каналу — 0,7 і 1—1,5 мм. Тип 2а, I — III ст. н. е.

15. Намисто, знайдене під тазовими кістками (рисунок, 21):

а) заокруглена поперечно-здавлена намистина з жовтуватого-білого халцедону (у звіті визначений як агат) з однобічним свердленням каналу. Довжина — 7, ширина — 9,5, діаметр каналу — 0,7—1,5 мм. Тип 5а, I—II ст. н. е.;

б) бочкоподібна намистина з прозорого скла з золотистою металевою прокладкою. Довжина — 8, ширина — 6, діаметр каналу — 2 мм. Тип 2а, I—III ст. н. е.;

в) сферична підвіска з сплющеним вушком з прозорого жовтого скла. Висота — 9,5, ширина — 9, розміри верхньої частини (вушка) — 4 × 8, діаметр каналу — 1,5 мм. Тип 163, I ст. до н. е. — I ст. н. е.;

г) округла поперечно-здавлена намистина з прозорого скла з золотистою металевою прокладкою. Довжина — 6, ширина — 7, діаметр каналу — 2,7 мм. Тип 16, перші століття н. е.;

д) бочкоподібна сердолікова намистина. Довжина — 9, ширина — 7, діаметр каналу — 1 мм. Свердлення каналу двобічне. Тип 36, I—II ст. н. е.;

16. Намистини з обшиття шаровар (рисунок, 22):

а) дрібні бочкоподібні намистини з прозорого скла з золотистою металевою прокладкою — 31 шт. Довжина — 4—7, ширина — 3—5, діаметр каналу — 0,7 і 1—1,5 мм. Одна намистина — двочастинна. Ідентичні намистинам з обшиття рукавів, тип 2а, I—III ст. н. е.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ВБРАННЯ (рисунок, 23)

Сережки. Подібні за конструкцією сережки були поширені в римських провінціях та користувалися попитом у варварського населення Північного Причорномор'я. Близькі аналоги з золота та срібла походять з поховання 63 сарматського Усть-Кам'янського могильника. Аналогічні прикраси знайдені у похованні в кургані у с. Сабли, в похованнях могильників Усть-Альми, Білаяуса, Завітного в Криму і датуються в межах I—II ст. н. е.

Обойма. Серія таких знахідок у жіночих похованнях могильника Червоний Маяк дає змогу стверджувати, що подібні пластини фіксували шкіряну пов'язку (очілля). Нею могли користуватися для закріплення волосся або хустки, яка була майже невід'ємним атрибутом жіночих костюмів іранських кочових народів.

Намисто. Поховану супроводжував яскравий набір намиста, серед якого особливу увагу привертають намистини з напівкоштовного каміння, поліхромне намисто, а також кількість намистин, якої вистачило на два разки довжиною до середини тулуба. Широка дата набору — I ст. до н. е. — II ст. н. е. Найпоказовішими для вузького датування є дві скляні намистини. Перша — округла поперечно-здавлена намистина з жовтого скла, прикрашена зигзагоподібним візерунком (рисунок, 18ж). Такі намистини невідомі в наборах раніше II ст. н. е. Друга намистина, т. зв. скарабеоїд — плакетка-імітація жука скарабея зі скла (рисунок, 18з). Такі вироби поширюються в другій половині I — першій половині II ст. н. е. Отже, це означає, що остаточно такий набір міг сформуватися не раніше першої половини II ст. Не виключено, що до складу разка могли увійти окремі намистини I ст. до н. е. — I ст. н. е. Третій разок — найкоротший, розміщувався навколо шиї і складався з чотирьох трубчастих золотих пронизок, які перемежались окремими намистинами з сердоліку. Намиста з рубчастих пронизок знайдені серед матеріалів поховань мавзолею та некрополя Неаполя Скіфського, відомі в комплексах II—I ст. до н. е. в Греції та Ірані. В перших століттях вони поширилися в Північному Причорномор'ї як серед грецького, так і варварського населення регіону, де цей тип прикрас використовували до V ст.

Перстень. Форма персня є типово римською та побутує протягом II—III ст. Персні з інталіями на склі та напівкоштовному ка-

мінні походять з синхронних «статусних» поховань пізньоскіфських могильників Низового Дніпра.

Браслети. Обидва браслети мають типову для перших століть форму та численні аналогії серед матеріалів некрополів грецького та варварського населення регіону. Зміїні голівки вказують на апотропейтичну функцію цих прикрас. На користь цієї думки вказує також і те, що їх було вдягнуто на правицю.

Люстро. Дзеркальця типу Хазанов VI добре представлені серед матеріалів могильника Червоний Маяк та мали найрізноманітніші оправы з дерева, бронзи або шкіри. Цей екземпляр знаходився в шкіряному футлярі. Він був виготовлений з тонкої шкіри, згорнутої навпіл, підрізаної за формою дзеркала та прошитої по краю. Футляр такої форми та конструкції, що походить з сарматського поховання, належить до складу колекції Степковських (фонди ХОКМ). За аналогічними знахідками в похованнях Червоного Маяка, люстро датовано I—II ст. н. е.

Туалетний набір. Різноманітні туалетні поясні набори були широко розповсюджені за доби великого переселення народів. В зібранні А.В. Мاستикової вони входили до складу жіночого вбрання більшості статусних поховань Центрального та Західного Передкавказзя цього часу. Проте, якщо коповушка та нігтьочистка є типовими елементами набору доби переселення народів, то бритв цього часу немає зовсім, замість них до складу набору входить ложечка-щілка. Аналогій подібній знахідці серед пам'яток пізньоскіфського часу не знайдено. Безсумнівно, така річ мала значну цінність, адже була вироблена з коштовного металу й мала не тільки практичне значення, а й естетичну привабливість.

Мінералізований текстиль. На металевому предметі відочілля зберігся відбиток мінералізованого текстилю. Це вовна щільністю 28 ниток / см². Товщина нитки — 0,5 × 1 мм. Другий зразок походить зі срібної бритви туалетного набору. Щільність — 20 ниток / см². Товщина нитки — 1 × 1 мм. Матеріал силовини візуально не визначається.

Одяг. Розміщення елементів вбрання та дрібних аксесуарів дозволяє припускати такий вигляд одягу. Відсутність у похованої фібули може вказувати, що на сукню не було вдягнуто верхнього розпашного одягу (халат, жупан). Рукави і комірець сукні прикрашено бочкоподібними намистинами з золотистою металевую прокладкою. Такі самі намистини розміщені на гомілках — від оздоблення шаровар. Намистини в області попереку могли маскувати і прикрашати стягувальний шов сукні. Окрім того, сукня, судячи з усього, підперізувалася тканим поясом-кушаком, до якого був підвішений туалетний набір. Люстра в шкіряних футлярах, подібні знайденому, також носилися на поясі. За іконографічними джерелами відомо, що жінки іранських народів вбиралися у покривало або хустку.

Шаровари і взуття відображені традиційно за аналогіями з інших синхронних пам'яток Низового Дніпра і Криму.

Важко сказати, який соціальний статус мала ця дівчина. За антропологічним визначенням похованій було близько 8—10 років. Ми достеменно не знаємо, до якого віку дівчата вважалися дітьми, а з якого — дорослими членами суспільства. В похованні є суто жіночі аксесуари — люстро, намисто, туалетний набір. І разом з ними скарабеоїд — дитячий оберег, відсутні також традиційні для жіночих поховань пізніх скіфів прясельця. Не зважаючи на важкість визначення соціально-вікових особливостей цього поховання, багате вбрання похованої, вироби з дорогоцінних металів вказують на високий соціальний статус дівчини.

О.Б. ШЕВЧЕНКО

ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ У ЖІНОЧИХ ПОХОВАННЯХ САРМАТІВ — ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Залежно від поглядів окремого науковця, предмети озброєння у жіночих похованнях кочовиків трактувались по-різному. Але переважна більшість науковців визнавала такі поховання військовими. При цьому, здебільшого, методика зводилась до опису поховального обряду та інвентарю і подальшій інтерпретації причин покладення біля жінки зброї. Автор пропонує методику дослідження подібних комплексів, розроблену для пам'яток сарматської культурно-історичної спільноти на прикладі бережновського могильника.

До досліджень подібного роду потрібно залучати лише ті комплекси, в яких стать похованого визначено антропологічним шляхом або завдяки генетичним визначенням. Це є головним і обов'язковим критерієм.

Бережновка. 48 поховань могильника датовано II—I ст. до н. е. Індивідуальний склад поховального інвентарю вдалося виокремити для 58 кістяків. Статевовіковий склад наступний: чоловіків — 15, жінок — 23, дітей — 15, та статеву приналежність п'яти кістяків визначити не вдалося.

Різноманітний склад предметів озброєння було враховано для 15 похованих. Зброя супроводжувала дев'ять чоловіків, п'ять жінок, та стать одного похованого визначити не вдалося. Набір озброєння у чоловічих похованнях у більшості випадків представлено кинджалом чи мечем. У трьох жіночих похованнях було

знайдено лише наконечники стріл у кількості від одного до трьох екземплярів. Поряд з двома жінками були знайдені кинджали з наконечниками стріл у кількості від одного до 30 екземплярів.

Наконечники стріл супроводжували дев'ять похованих бережновського могильнику. З них четверо чоловіків та п'ятеро жінок. Таким чином, у цій кочовій групі наконечники стріл поміщали у поховання порівняно рідко. У більшості випадків зазначений вид озброєння супроводжував померлих жіночої статі. Типологічний склад наконечників стріл у чоловічих похованнях представлено залізними черешковими тригранними екземплярами. Лише в одному захороненні останні супроводжувались бронзовими втулковими трилопатевиими наконечниками. У жіночій вибірці, поряд з залізними черешковими трилопатевиими наконечниками, трапляються й інші типи, архаїчнішого часу. Як у жіночій, так і у чоловічій вибірках наконечники стріл по відношенню до кістяка розташовувались безсистемно. Для чоловічої вибірки можна лише вказати на тяжіння до області ліктя лівої руки.

Кинджали супроводжували вісім похованих. З них п'ятеро чоловіків, дві жінки, та стать одного похованого визначено не було. Типологічний склад кинджалів у жіночих похованнях традиційний для даного періоду і, у цілому, не відрізняється від екземплярів з чоловічих поховань. У чоловічій вибірці, за виключенням єдиного випадку, кинджали розташовувались в області правого стегна.

Бережновка I, 35/17 — жіноче поховання, вік не визначено. З лівого боку черепу, біля розбитого дзеркала, знаходився тригранний черешковий залізний наконечник стріли з зігнутих кінцем. Тип такого наконечника цілком відповідає чоловічій вибірці. Однак біля черепу померлих чоловіків стріли не розміщували. Окрім того, наконечник було деформовано. Свідченням на користь того, що зазначений екземпляр виступав вже не як бойова зброя, є предмети, що зафіксовані поряд. Так, з лівого боку черепу знаходилось розбите дзеркало, подібна до порошку жовта маса, шматок кременю та кістяний гольник з залізною голкою. Тут же знаходилось і пряслице з пісковика. У тому ж місці була знайдена глиняна курильниця. Таким чином, навкруги наконечника знаходились, переважно, різноманітні дрібні знаряддя праці та ритуальні предмети. Імовірно, і сам наконечник стріли використовували з якоюсь господарською ціллю, у результаті якої його кінець було погнуто. Окрім описаного екземпляру, у цій же групі предметів було знайдено бронзовий дволопатевиий наконечник стріли архаїчного типу.

Бережновка, південно-західна група 1/11 — колективне поховання чоловіка, жінки та дитини. На правій лопатці жінки лежав бронзовий втулковий дволопатевиий наконечник стріли. Кінець шипа на втулці було зігнуто у середину та прилаштовано

для підвішування у якості вушка. Лопаті та кінець наконечнику сильно сточені. Вочевидь, що цей екземпляр архаїчного типу знаходився у похованні вже з вторинною функцією. Найімовірніше, померла при житті носила його як захисний амулет.

Бережновка II, 14/22 — жіноче поховання, вік не встановлено. З правого боку померлої від ліктя руки вздовж стегна було розміщено залізний кинджал. Хрестовина пряма, верхів'я серпоподібне. Довжина клинка — 0,45 м. У типологічному відношенні, а також за місцем фіксації, кинджал повністю відповідає бойовим екземплярам з чоловічих поховань. Кинджал — не єдиний предмет озброєння, знайдений у похованні. У ногах померлої, біля глека знаходився залізний тригранний черешковий наконечник стріли. У типологічному відношенні наконечник повністю відповідає даному часу та знаходить численні аналогії у чоловічих комплексах бережновського могильника. Однак, не дивлячись на єдиний екземпляр та місце фіксації стріли, нетрадиційне для чоловічої вибірки, даний екземпляр можна визнати бойовим. Скоріш за все, одиничний наконечник стріли був символічною заміною сагайдачного набору стріл.

Бережновка II, 63/2. Поховання парне — дорослої жінки й дитини. З правого боку на руці померлої знаходився залізний кинджал з прямою хрестовиною та серпоподібним верхів'ям, довжиною 42 см. У типологічному відношенні та за місцем фіксації кинджал повністю відповідає чоловічим бойовим екземплярам. Окрім кинджала, з лівого боку, вздовж стегна, знаходився шкіряний сагайдак з залізними наконечниками стріл. Усього — біля 30 тригранних, черешкових. Подібне розташування сагайдаку, хоча і не було зафіксовано у чоловічій вибірці бережновського могильника, однак має численні аналогії у загальній вибірці. У типологічному відношенні наконечники аналогічні виробам з чоловічої вибірки. Не викликає сумнівів і склад озброєння. Таким чином, при житті померла була воїном, причому володіла зброєю як ближнього, так і дальнього бою нарівні з чоловіками.

Бережновка II, 85/2, жіноче поховання, вік не визначено. Біля правого коліна, поряд з пряслицем та шматками розбитого дзеркала, лежали три бронзових тригранних втулкових наконечника стріл. Наконечники подібного типу були зафіксовані у чоловічому похованні південної групи 2/11 (9 бронзових наконечників знаходились поряд з 23 залізними). Однак місце фіксації біля правого коліна у чоловічій вибірці невідоме. Окрім того, на вторинну функцію наконечників у похованні вказують і оточуючі предмети. Так, наконечники знаходились поряд з глиняним пряслицем та шматками розбитого дзеркала. Таким чином, скоріш за все, предмети озброєння у даному жіночому похованні виступали вже у якості символів.

Таким чином, серед жіночих поховань бережновського могильнику зазначеного часу військовими були визнані лише два (Бережновка II, 14/22; 63/2). Що складає 8,6 % від усіх жіночих комплексів.

Жінки володіли зброєю як ближнього, так і дальнього бою. Усі жіночі військові поховання за складом інвентарю можна зачислити до рядового небагатого населення. Типово жіночі предмети виявились рідкою категорією інвентарю. Курган 14 групи II, де було зафіксовано одне з жіночих військових поховань, містив порівняно велику кількість одночасних захоронень. Але цього не можна сказати щодо кургану 63 групи II, де було усього два захоронення одного часу, у тому числі і поховання 2 жінки-воїна.

У жіночому похованні 35/17 групи I предмети озброєння, імовірно, помістили вже з вторинною функцією, у якості дрібних знарядь праці. Свідченням на користь цього припущення служать сліди застосування на поверхні або деформація їх форми. Знаходять подібні екземпляри завжди в оточенні інших дрібних інструментів.

У жіночому похованні 85/2 групи II зброя, імовірно, виконувала вже вторинне смислове навантаження. Три наконечника стріл розташовувались у невластивому для чоловічої вибірки місці. Наконечники стріл знаходились поряд з дзеркалом та пряслицем. Імовірно, ця група предметів несла у собі спільне смислове навантаження.

У жіночому похованні 1/11 південно-західної групи предмет озброєння було поміщено з вторинною функцією у якості амулету. Традиційно це був одиничний предмет архаїчного часу з забором для підвішування.

Г.В. ВАХРАМЕЄВА

ІКОНОГРАФІЯ БОСПОРСЬКОЇ ДЕМЕТРИ ТА КОРИ-ПЕРСЕФОНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОРОПЛАСТИКИ (VI—I ст. до н. е.)

Одним із найбільш популярних сюжетів у боспорській коропластиці були зображення елевсінських богинь Деметри та Кори-Персефони. У практиці елевсінських містерій ці богині отожднювались одна з одною та йменувались «дві богині». Тому в античній іконографії склалася традиція зображення Деметри та Кори схожими, лише з деякими відмінностями. Така ситуація ус-

кладное можливість точної ідентифікації теракот, які належать до землеробського культу.

Вивченню зображень Деметри та Кори присвятили свої дослідження М.М. Кобиліна, О.А. Завойкін, А.С. Русяєва, Т.А. Ільїна, С.Ю. Саприкін, та ін. Постійне зростання фонду теракот робить питання сюжетних, морфологічних та іконографічних особливостей боспорських теракот актуальним.

У коропластиці склалися декілька основних іконографічних типів Деметри та її дочки Кори-Персефони. Серед об'ємних статуеток найбільш широко було розповсюджено тип богині на троні. Попри загальний тип, теракоти мають свої відмінні риси. У низці випадків відрізняється конструкція трону — з високою спинкою, без спинки. У деяких теракотах трон з виступом. Наприклад, німфейська чи пантікапейська богиня — на троні з двома виступами на спинці.

З IV ст. до н. е. трон починають прикрашати, деталізують одяг. Зміни в даному типі з'являються під впливом аттичної скульптури. Іноді частини трону, стефана, намисто розписувалися геометричними візерунками. Теракоти розрізняються головними уборами. Богині можуть бути в калафі, а також в стефані або покривалі. У період еллінізму продовжилися традиції, закладені у класичному типі.

Інтерпретація типу богиня на троні відноситься до дискусійних. Статуетки не мають атрибутів, які б дозволили точно встановити, до якої богині вони належать. Саме тому в античній історіографії за цим типом закріпилася назва «богиня на троні» або «богиня, що сидить».

Але більшість таких статуеток було знайдено під час розкопок храмів Деметри та Кори-Персефони, у тому числі і в Елевсіні — головному святилищу Деметри та Кори-Персефони. Це дає можливість віднести боспорські зображення богині, що сидить, до культу Деметри. На думку А.С. Русяєвої, відсутність атрибутів свідчить про те, що образ Деметри був широко відомим по всій грецькій ойкумені та був зрозумілим без додаткових символів.

Є також групові статуетки. Наприклад — двох богинь, що сидять на троні в однакових позах. Попри зовнішню схожість, є й відмінності. Фігура Деметри вище, ширше й масивніше, з суворими рисами обличчя. У Кори-Персефони обличчя молоде, тонко модельоване. Офіційний титул елевсінських богинь — «дві богині», без виділення особливих атрибутів підкреслює їх злиття в єдину божественну субстанцію. Таку парну статуетку було знайдено на Береговому 4. Деметра одягнена в калаф, а Кора — у покривало.

Цікавими є статуетки Деметри з маленькою Корою. Богиня може сидіти на троні з маленькою дівчиною, або стояти та тримати Кору на плечі.

Окрему групу становлять протоми. Серед архаїчних теракот виділяються типи «іонійський», «аттичний». Протоми «іонійсько-го» типу (кінець VI — V ст. до н. е.) не деталізовані та характеризуються архаїчним трактуванням обличчя. Обличчя має форму овалу. Волосся обрамляє низький лоб паралельними лініями.

Одночасно відомі «аттичний» тип протом та боспорські наслідування йому. Вони зображують богиню в низькому калафі, поверх якого накинута покривало. Над вузьким лобом округлим валиком виступають позначені стеком буклі волосся. Мигдалеподібні рельєфні очі, повні губи, округле, висунуте вперед підборіддя.

У класичний період протоми-бюсти зазнають ряд змін — покривало виступає як фон для зображення голови. Об'єм голови підкреслюється пишним волоссям, що нависають над вухами. Риси обличчя добре модельовані: трохи подовжений овал обличчя, мигдалеподібні очі, прямий ніс і строгі, без посмішки, великі губи.

Велліністичний час з'являються протоми «беотийського» типу, мають форму пластини з округлим верхом та бічними сторонами, які плавно розширюються. Такого типу протоми були знайдені при розкопках святилища на Майській горі та Мірмекії. Їх хронологічні межі — IV—II ст. до н. е.

Наступний тип протом *sans buste*, без зображення плечей. У порівнянні з іншими протомами, теракот цього типу було знайдено небагато.

Одним з канонічних образів землеробських богинь були зображення її з гранатом або квіткою у руці. Найчастіше їх визнають як протоми Кори через те, що квітка в руках у богині символізує Кору в момент викрадення (Ном. Гимн. V 9—20).

Що стосується плоду в руці богині, то це, швидше за, все гранат, зернятка якого Аїд змусив з'їсти Кору, щоб вона повернулася до нього від матері.

Цікавими є протоми з руками на грудях. Така іконографічна схема склалася в першій чверті V ст. до н. е. і набула широкого поширення. Ритуальний жест, що підкреслює материнські функції богині, цілком відповідає культовому образу Деметри, яка в гімнах іменується «смертного люда кормилиця», «детолюбивая», «добрая мать» (Орф. гімн. XL, 7, 12—13).

Ще один варіант можна виділити на прикладі фрагменту протоми з Кітейського святилища, на якій була зображена богиня з опущеними, притиснутими до тіла руками. Односторонні півфігури цього типу відомі з IV ст. до н. е. та зберігаються в ко-ропластиці до I ст. до н. е.

Таким чином, попри різноманіття варіантів, всі теракоти Деметри та Кори-Персефони мають стійкий набір іконографічних

ознак (головний убір, фігура закутана в гіматій). Предмети в руках богинь — квітка, вінок, плід — традиційні ознаки Деметри та її дочки. Богині на троні в більшості інтерпретуються дослідниками, як Деметра, а жіночі фігури, що стоять, як Кора. У парних та групових статуетках Деметра з Корою виступають не розірваною парою. Такі теракотові сюжети цілком відповідають міфологічній традиції.

В.В. КОТЕНКО

АСОРТИМЕНТ ХЕРСОНЕСЬКОГО КЕРАМІЧНОГО ІМПОРТУ ДО ПОЛІСІВ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Вивчення економіки Херсонеса Таврійського в елліністичний час важливе для дослідження торгівельних зв'язків у Північному Причорномор'ї, де міжполісні контакти обумовлювалися регіональними особливостями. Цікавими у цьому відношенні є зв'язки між полісами, що належали до різних економіко-географічних районів. Херсонес Таврійський у доримський період своєї історії контролював значні території від Південно-Західної Таврики і майже до Перекопу, що робило його впливовим учасником економічних зв'язків у Понтійському регіоні. Саме берегами херсонеських володінь мали пролягати маршрути морського сполучення від Північно-Західного Причорномор'я до Боспору тощо. Для самого ж Херсонеса пріоритетним у цей час був північно-західний вектор, який зв'язував поліс з мережею поселень його хори і, найголовніше, з полісами Побужжя і Подністров'я — Ольвією, Тірою, Ніконієм.

Ці шляхи дещо відомі завдяки дослідженню епіграфічних джерел, зокрема прокеснів, які вказують переважно на контакти між Херсонесом Таврійським та Ольвією. Дещо менше є відомостей про його зв'язки з Тірою та Ніконієм. Деякі аспекти цих міжполісних контактів вже були висвітлені в окремих роботах, де зроблено висновки про те, що Херсонес Таврійський в якості товару постачав до Північно-Західного Причорномор'я не лише вино в амфорах, а й незначну кількість столової кераміки, про що свідчать відповідні знахідки у цих полісах.

Формування асортименту херсонеської кераміки, що йшла на імпорт, напряму залежало від розвитку гончарства у самому полісі. Археологічні дослідження як самого городища, так і чис-

ленних поселень його хори показали, що виробництво кераміки в елліністичний тут було на високому рівні. Про це свідчать, насамперед, залишки ергастеріїв, а також розмаїття форм гончарного посуду та інших керамічних виробів. Поліс у повній мірі забезпечував відповідною продукцією не лише власний попит, а й поселення хори у Північно-Західній Тавриці.

Основною категорією товару, що надходила з Херсонеса Таврійського до центрів Північно-Західної Таврики, було вино. Тому херсонеська кераміка у місцевих полісах представлена переважно амфорами, однак їх, звісно, не доцільно виокремлювати як імпортовану продукцію, хоча саме ця категорія матеріалу є основним археологічним свідченням економічних контактів. Херсонеські амфори з Ольвії свого часу були досліджені М.І. Золотарьовим, який простежив динаміку торгівлі між полісами і хронологічні рамки цих економічних контактів. Херсонеські амфори відомі також з розкопок Тіри (III ст. до н. е.) та Ніконія, що визначає сам факт торгівлі Херсонеса з цими віддаленими центрами.

Говорячи про херсонеський керамічний імпорт до полісів Північно-Західного Причорномор'я, варто, насамперед, зробити огляд асортименту продукції, яка виступала в якості окремої категорії товару. Найчастіше у керамічних комплексах цих центрів зустрічаються глеки херсонеського виробництва. Вони мають різну морфологію та спосіб обробки поверхні, однак їх об'єднують петрографічні характеристики та спосіб орнаментатії. З розкопок Ольвії відомі масивні одноручні глеки, прикрашені у середній частині тулуба трьома і більше смугами червоної чи бурої фарби різної ширини. Фрагменти аналогічних глеків відомі також з Ніконія і Тіри, звідки походять лише окремі стінки посудин. До цих центрів з Херсонеса Таврійського надходили також дещо менші за розмірами, але схожі за формою глеки, які відзначалися тонкими стінками та подібною «смугастою» орнаментатією. Зокрема, з Ольвії відомі фрагменти таких невеликих посудин з округлим тулубом на кільцевому піддоні.

Інший тип становлять глеки, що мають сферичний тулуб, складнопрофільоване вінце та високу петлеподібну ручку. Фрагменти таких посудин відомі зокрема в Ольвії та Тірі. Про те, що такі глеки є продукцією херсонеського виробництва свідчать, масові їх знахідки як з території самого городища, так і з чисельних поселень його хори. З-поміж фрагментів, за якими можливо встановити форму посудини, виокремлюються частини невеликих дворучних глеків, які також виготовлені з характерної для херсонеського виробництва червоної глини, покриті світлим ангобом та мають типову орнаментатію у вигляді оперізуючих смуг червоної чи бурої фарби.

Більша ж частина глеків херсонеського виробництва з Ольвії, Тіри та Ніконія представлена у вигляді стіночок, за якими

складно встановити форму посудини. Особливу увагу привертають уламки тонкостінних глеків, орнаментовані рослинними мотивами. Раніше кераміку такого типу було віднесено до ольвійської місцевої продукції. Однак зараз ці висновки варто переглянути на користь її херсонеського походження. Про це, передусім, свідчить характер формувальної маси, з якої виготовлено такі глеки (червона з домішками вапняку та іншими дрібними включеннями) та, звісно ж, масовість такої кераміки на поселеннях херсонеської хори, де вона однозначно віднесена до продукції херсонеських майстерень. Походження такої орнаментативної вже розглянуто в науковій літературі, наразі ж варто лише констатувати надходження таких виробів з Херсонеса Таврійського до центрів Північно-Західного Причорномор'я.

Асортимент херсонеського керамічного імпорту до Ольвії, Тіри та Ніконія не обмежувався глеками. Серед уламків такої продукції зустрічаються фрагменти глиняних фляг — невеликих посудин з округлим сплюсненим тулубом, коротким горлом, двома вертикальними ручками та без вираженого дна, що призначалися для зберігання рідини. Такі посудини в обмеженій кількості зустрічаються у самому Херсонесі та на поселеннях його хори у Північно-Західній Тавриці. З Ольвії відомі верхні частини таких посудин, що за характером формувальної маси та морфологією повністю відповідають зразкам з території херсонеського поліса. Фрагменти фляг таких типів відомі також з розкопок Тіри й Ніконія, що дозволяє віднести їх до окремої категорії херсонеського імпорту до вказаного регіону.

У керамічних комплексах вказаних центрів виокремлюється також група виробів спеціального призначення. Зокрема, з розкопок Ольвії відомі фрагменти фіміатеріїв, які за складом формувальної маси схожі на продукцію херсонеських майстерень. За іншими дослідженнями можемо говорити, що до Ольвії з Херсонеса надходила також теракота.

Таким чином, херсонеський керамічний імпорт до полісів Північно-Західного Причорномор'я очевидно мав визначений асортимент, про що свідчить повторюваність серій у різних центрах. Хронологічно даний вектор херсонеської торгівлі функціонував від кінця IV ст. до н. е. і, ймовірно, до II ст. до н. е. Виключенням, очевидно, може бути торгівля Херсонеса з Ніконієм, яка могла обмежитися III ст. до н. е. Серед виробів херсонеської продукції переважали форми, які функціонально були пов'язані зі зберіганням рідини, можливо вина, яке виступало основним імпортованим продуктом. Отже, асортимент херсонеського керамічного імпорту до Північно-Західного Причорномор'я був представлений передусім широко вживаними в самому Херсонеському полісі формами, що надходили туди в якості супутнього товару.

«ИЛЛЮСТРАТИВНАЯ МОДЕЛЬ» — ДОБАВЛЕНИЕ К «МЕТОДАМ ИССЛЕДОВАНИЯ АНТИЧНОЙ ТОРГОВЛИ» И.Б. БРАШИНСКОГО

И.Б. Брашинский предложил алгоритм использования массового амфорного материала как источника для изучения античной торговли. Возможности подхода были продемонстрированы на выборках клейм.

Следующий шаг в развитии методики был сделан В.И. Кацем. Он предложил использовать две формулы для расчета абсолютной и относительной плотности распределения объемов товаров, экспортированных в амфорной таре. Формула для расчета абсолютной плотности распределения объемов:

$$F_i^a = n_i/h_i \times V$$

где F_i^a — абсолютная плотность распределения объемов; n_i — частота интервала i ; h_i — размер интервала i ; V — средний объем.

Формула для расчета относительной плотности распределения объемов:

$$F_i^B = q_i/h_i \times V$$

где F_i^B — относительная плотность распределения объемов; q_i — частота интервала i ; h_i — размер интервала i ; V — средний объем.

Частота интервала рассчитывается по формуле:

$$q_i = n_i/m_i$$

где q_i — частота интервала i ; n_i — частота интервала i ; m_i — объем выборки.

В работах Г.А. Ломтадзе, Е.В. Кузнецовой, С.О. Немцева аналогичные расчеты были выполнены на выборках ножек амфор. Конечный продукт этих исследований имеет вид сводных таблиц, структурирующих распределение статистических показателей поступления товаров в амфорной таре. По ним можно проследить хронологические изменения и распределение по центрам. Эти таблицы являются статистическими моделями.

Сравнение между собой статистических моделей, полученных для разных памятников, невозможно, потому что порядок чисел напрямую зависит от объемов анализируемых выборок. Необходим прием, с помощью которого можно привести к общему знаменателю статистические показатели. Таким приемом может служить предлагаемый метод «иллюстративной модели». Он

заключается в наполнении статистической модели, описывающей распределение объемов, «условными единицами объема», что приводит данные, полученные для различных выборок, к общему числовому знаменателю и делает возможным их сравнение. Применение метода «*иллюстративной модели*» возможно на двух уровнях сложности.

Продemonстрируем применение метода «*иллюстративной модели*» первого уровня сложности. Для этого необходимо взять статистические данные, полученные для двух выборок амфорных ножек с двух разных памятников. Возьмем результаты, полученные Е.В. Кузнецовой для поселения Волна 4 (Тамань) и автором статьи для Белозерского поселения (Нижний Днепр). Объем первой выборки составил 2713 экземпляров, второй — 809. Результаты расчетов показателей абсолютной плотности распределения объемов сведены в табл. 1 и 2. В процентах указана часть, которая приходится на каждый центр в рамках суммарного объема

Таблица 1. Поселение Волна 4, показатели плотности распределения основных центров производителей

Центры производителей	1/2 IV		3/4 IV		4/4 IV	
	F_i^a	%	F_i^a	%	F_i^a	%
Хиос	186,9	49,39	133,4	39,51	10,3	11,87
«Самос—Милет»	0,7	0,18	1,8	0,53	—	—
Коринф	0,5	0,13	—	—	—	—
Фасос	51,8	13,69	50,4	14,93	4,2	4,84
Круг Фасоса	0,7	0,18	0,4	0,12	0,4	0,46
Муригиоль	0,6	0,16	0,2	0,06	—	—
Менда	33,6	8,88	28,3	8,38	—	—
Солоха I	2,4	0,63	4,7	1,39	—	—
Гераклея	59,2	15,64	38,8	11,49	6,1	7,03
Синопа	21,2	5,60	34	10,07	29,5	33,99
Херсонес	—	—	—	—	1,1	1,27
Псевдо-Херсонес	10,8	2,85	20,6	6,10	—	—
Пепарет	7,1	1,88	14,1	4,18	—	—
Кос	—	—	—	—	1,8	2,07
Книд	2,9	0,77	9,4	2,78	28,7	33,06
Родос	—	—	—	—	1	1,15
Колхида	—	—	1,5	0,44	3,7	4,26
Итого	378,4	—	337,6	0,8922	86,8	0,2571

Таблица 2. Белозерское поселение, показатели плотности распределения основных центров производителей

Центры производителей	1/2 IV		3/4 IV		4/4 IV	
	F_i^a	%	F_i^a	%	F_i^a	%
Хиос	47,32	42,23	45,78	27,62	25,8	28,11
Коринф	0,5	0,45	—	—	—	—
Фасос + круг Фасоса	7,05	6,29	2,21	1,33	0,31	0,34
Муригиоль	1,76	1,57	—	—	—	—
Менда	11,57	10,33	24,14	14,56	—	—
Солоха I	—	0,00	—	0,00	—	—
Гераклея	11,08	9,89	13,59	8,20	4,74	5,16
Синопа	7,2	6,43	17,63	10,64	6,6	7,19
Херсонес	—	—	—	—	3,09	3,37
Псевдо-Херсонес	23,76	21,20	11,88	7,17	—	—
Пепарет	1,81	1,62	4,72	2,85	—	—
Кос	—	—	—	—	16,29	17,75
Книд	—	—	43,08	25,99	30,51	33,24
Эрифры	—	—	1,74	1,05	3,75	4,09
Колхида	—	—	1	0,60	0,7	0,76
Итого	112,050	—	165,770	1,479	91,790	0,554

за период. Используя сумму показателей абсолютной плотности распределения объемов по периодам, определяем отношение суммы объемов разных хронологических периодов. Таким образом, мы выявляем динамику изменения суммарного поступления во времени.

Для Белозерского поселения суммарный объем второго периода по отношению к первому составил 165,7 %, а третьего периода ко второму — 86,8 %. Эти же значения для поселения Волна 4 составили 89,2 % и 25,7 % соответственно. Таким образом, пик максимальных поступлений для Белозерского поселения приходится на второй период, а для поселения Волна 4 — на первый период с дальнейшим последовательным понижением. Также можно рассчитать показатели объемов поступлений по периодам и сделать сравнение ситуации на двух памятниках. Размер суммарного объема первого периода целесообразно задать равным 1000 условных единиц объема (далее у. е. о.). Тогда распределение суммарных объемов по указанным в таблицах трем периодам составит для Белозерского поселения — 1000—1479—819 у. е. о., а для поселения Волна 4 — 1000—892—229 у. е. о. Из приведен-

ных цифр видно, что разница между суммарными объемами третьего и первого периодов для Белозерского поселения составляет менее 200 у. е. о., а для поселения Волна 4 — 770 у. е. о.

Подобные вычисления можно выполнить для каждого центра — производителя амфорной тары. Результаты сведены в табл. 3 и 4. В этом случае осуществляется корректировка прежних выводов. Полученные результаты позволяют сопоставлять закономерности распределения объемов поступлений по периодам и производителям, имея числа одного порядка. Если пользуясь показателем абсолютной плотности распределения объемов мы получили данные о том, что для поселения Волна 4 доля Хиоса в третий период составила 11,87 %, а для Белозерского — 28,11 %, то подразумевается, что поступления на Белозерское поселение были в 2,4 раза больше. Пользуясь объемами, пересчитанными в у. е. о., мы получим, что на третьем этапе поступления продукции Хиоса на поселение Волна 4 составляет 27,2 у. е. о., а на

Таблица 3. Поселение Волна 4 показатели распределения у. е. о. основных центров производителей

Центры производителей	1/2 IV		3/4 IV		4/4 IV	
	%	у. е. о.	%	у. е. о.	%	у. е. о.
Хиос	49,39	493,9	39,51	352,5	11,87	27,2
«Самос—Милет»	0,18	1,8	0,53	4,8	—	—
Коринф	0,13	1,3	—	—	—	—
Фасос	13,69	136,9	14,93	133,2	4,84	11,1
Круг Фасоса	0,18	1,8	0,12	1,1	0,46	1,1
Муригиоль	0,16	1,6	0,06	0,5	—	—
Менда	8,88	88,8	8,38	74,8	—	—
Солоха I	0,63	6,3	1,39	12,4	—	—
Гераклея	15,64	156,4	11,49	102,5	7,03	16,1
Синопа	5,60	56,0	10,07	89,9	33,99	78,0
Херсонес	—	—	—	—	1,27	2,9
Псевдо-Херсонес	2,85	28,5	6,10	54,4	—	—
Пепарет	1,88	18,8	4,18	37,3	—	—
Кос	—	—	—	—	2,07	4,8
Книд	0,77	7,7	2,78	24,8	33,06	75,8
Родос	—	—	—	—	1,15	2,6
Колхида	—	—	0,44	4,0	4,26	9,8
Итого	—	1000	0,892	892,1	0,257	229,3

Таблица 4. Белозерское поселение показатели распределения у. е. о. основных центров производителей

Центры производителей	1/2 IV		3/4 IV		4/4 IV	
	%	у. е. о.	%	у. е. о.	%	у. е. о.
Хиос	42,23	422,3	27,62	408,6	28,11	230,3
Коринф	0,45	4,5	—	—	—	—
Фасос + круг Фасоса	6,29	62,9	1,33	19,7	0,34	2,8
Муригиоль	1,57	15,7	0,00	—	—	—
Менда	10,33	103,3	14,56	215,4	—	—
Солоха I	0,00	—	0,00	—	—	—
Гераклея	9,89	98,9	8,20	121,3	5,16	42,3
Синопа	6,43	64,3	10,64	157,3	7,19	58,9
Херсонес	—	—	—	—	3,37	27,6
Псевдо-Херсонес	21,20	212,0	7,17	106,0	—	—
Пепарет	1,62	16,2	2,85	42,1	—	—
Кос	—	—	—	—	17,75	145,4
Книд	—	—	25,99	384,5	33,24	272,3
Эрифры	—	—	1,05	15,5	4,09	33,5
Колида	—	—	0,60	8,9	0,76	6,2
Итого	—	1000	—	1479,4	0,554	819,1

Белозерское — 230,3 у. е. о., что дает преобладание в 8,5 раз. Результаты, представленные в таком виде, могут быть использованы как количественные признаки для дальнейшего сравнения между собой памятников с различными объемами выборок.

Вторым уровнем сложности применения метода «иллюстративной модели» может быть вариант, когда уже на первом шаге при распределении суммарных объемов по периодам вводится коэффициент емкости рынка. Это возможно только в том случае, когда имеются данные о количестве населения, потребляющего продукты в амфорах. То есть, если известно, что население сравниваемых между собой поселений соотносится как 3 к 1, то суммарный объем первого периода для них составит 3000 и 1000 у. е. о. Тогда на выходе мы получим картину, приближенную к реальному потреблению.

Предполагается, что предлагаемый метод позволит продвигаться по пути исследования античной торговли на основе анализа амфорной тары.

РИМСЬКІ СВІТИЛЬНИКИ З ОЛЬВІЇ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Підтримування вічно палаючого вогню у храмах та вогнищах міських центрів — у місцях осередків суспільної та релігійної діяльності — було загальногрецькою практикою. Проте до нашого часу дійшли самі світильники, переважно виготовлені з глини. Використання глиняних обпалених посудин особливої форми у якості освітлювальних приладів почалось ще в Леванті в кінці III тисячоліття до н. е. Світильники в давнину були предметами щоденного вжитку і вироблялись у великих кількостях. Початок масового виробництва цих освітлювальних приладів, які постійно знаходять при розкопках античних поселень та некрополів у Північному Причорномор'ї поруч із іншими категоріями матеріалу, припадає на VII ст. до н. е. Техніка виготовлення та форма світильників з часом зазнавала змін, що робить цю категорію керамічних знахідок надійним датуючим матеріалом.

Те, що називається римською сигіллятою, до категорії якої входять зокрема і червонолакові світильники, у свою чергу вже є складовою частиною іншого масиву та іншого імпорту, з відмінною морфологією та технологією виробництва.

На відміну від ранніх світильників, а краще сказати світильників до-римського часу, останні мають відмінну морфологію форми. Так, якщо світильники доби архаїки-класики мають відкриту форму вмістилища, до початку елліністичного часу — напівзакриту, то до початку римського часу — повністю закриту. На мою думку, така динаміка форми зумовлена передовсім тривалістю горіння на користь закритих форм, адже така форма не давала паливу швидко випаровуватись, що доведено експериментально. Крім того, закрита форма резервуару дала можливість виготовляти їх із різноманітними зображеннями на щитку.

Що стосується технології виробництва таких світильників, то вона подібна до технології пізньоелліністичного часу, коли освітлювальні вироби з глини почали виготовлятися у спеціальних формах. Вона полягала у тому, що у спеціально виготовлених ливарних (зазвичай, керамічних) формах відливались або відтискалися обидві частини виробу — верхня і нижня окремо. Доказом цього є знахідки таких форм та світильників, зокрема й в Ольвії, у комплексі, датованому II—I ст. до н. е. Коли форма була готова для використання, на неї клали тоненьку матерію, на яку викладали глину для світильника і притискали. Таким чином, по краях утворювалось багато залишків глини. Далі його зали-

шали висихати. Кожен такий світильник має чіткий шов склейки всередині вмістилища. Дуже часто ми знаходимо світильники, які розкололись по цьому шву, що свідчить про те, що клейкий матеріал був не завжди належної якості, й тому в процесі обпалу виробу він міг розклеїтись ще до його використання.

Так, світильники римського часу також мають такий шов склейки всередині. Тобто кожен світильник складається з двох окремих половинок, однієї верхньої зі щитком, на якому могло бути якесь зображення, та іншої нижньої — із резервуаром та дном.

Що стосується датування усіх світильників з цієї доповіді — то вони охоплюють кінець I — IV ст. Пізніших світильників на території Ольвії поки не виявлено. Якщо до-римські світильники датувались за відкритістю та закритістю форми резервуару для палива, та довжині різка, то світильники римського часу датуються за сюжетами на щитку та формою різка. Зокрема, світильники із круглим чи заокругленим різком та волютами по боках датуються більш раннім часом, який охоплює кінець I — II ст. А світильники із трикутною формою різка мають більш пізню датування — кінець II — III ст.

Сюжети на світильниках римського часу мають різноманітні варіанти, й тому привертала увагу дослідників набагато більше, аніж ранні типи. Так, на території Ольвії, зокрема — передмістя, цитаделі та некрополю, знайдено різні освітлювальні прилади із яскравими сюжетами. Серед таких виділяється виріб із зображенням Ніки на щитку. Такий світильники не є рідкісним серед Середземноморських центрів. Проте, зазвичай, він має помаранчеву глину із (характерною для згаданих центрів, на відміну від нашого екземпляру зі світлої глини) дрібною домішкою піску та слідами лакового покриття поганої збереженості. Що дозволяє припускати його місцеве походження та слугувати реплікою довізному типові.

На теренах Ольвії знайдено чимало світильників із сюжетами з гладіаторами на щитках, як у змаганнях, так і поодинокі зображення воїнів. Усі вони мають червоно лакове покриття та помаранчеву щільну глину, проте переважна більшість мають так званий «зношений» сюжет, тобто нечіткий. Таке явище спостерігається після частого використання однієї й тієї ж форми, внаслідок чого сюжет чи орнамент змазується. Таке явище не є характерним лише для світильників римського часу, адже в Ольвії було знайдено п'ять світильників із однаковим стертим листовим орнаментом елліністичного часу, які мають ідентичні розміри, що свідчить про те, що усі вони могли бути виготовлені з однієї ливарної форми.

Крім того, популярними сюжетами були й зображення тварин на щитках, таких як кінь, бик та навіть орел на кроликові.

Довізними світильниками також є знайдені в Ольвії вироби із зображенням розети та пальмети, склад тіста глини, покриття та чіткий орнамент вказують не на користь їхнього місцевого виробництва. Різноманітні зображення античних посудин на щитках римських світильників також не поодинокі, таких як канфар, амфора та кратер.

Таким чином, світильники перших віків, що походять з території Ольвії, мають різноманітні сюжетні мотиви, які привертають увагу дослідників усе частіше. Зміна морфології форми від ранніх до пізніх варіантів дозволяє вважати дані освітлювальні прилади важливим датуючим матеріалом.

СЛОВ'ЯНИ, СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПАМ'ЯТКИ, КОЗАЧЧИНА

О.С. МИЛАШЕВСЬКИЙ

ЧЕРНЯХІВСЬКА ТА ВЕЛЬБАРСЬКА КУЛЬТУРИ. ПРОБЛЕМА ОЗНАК ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

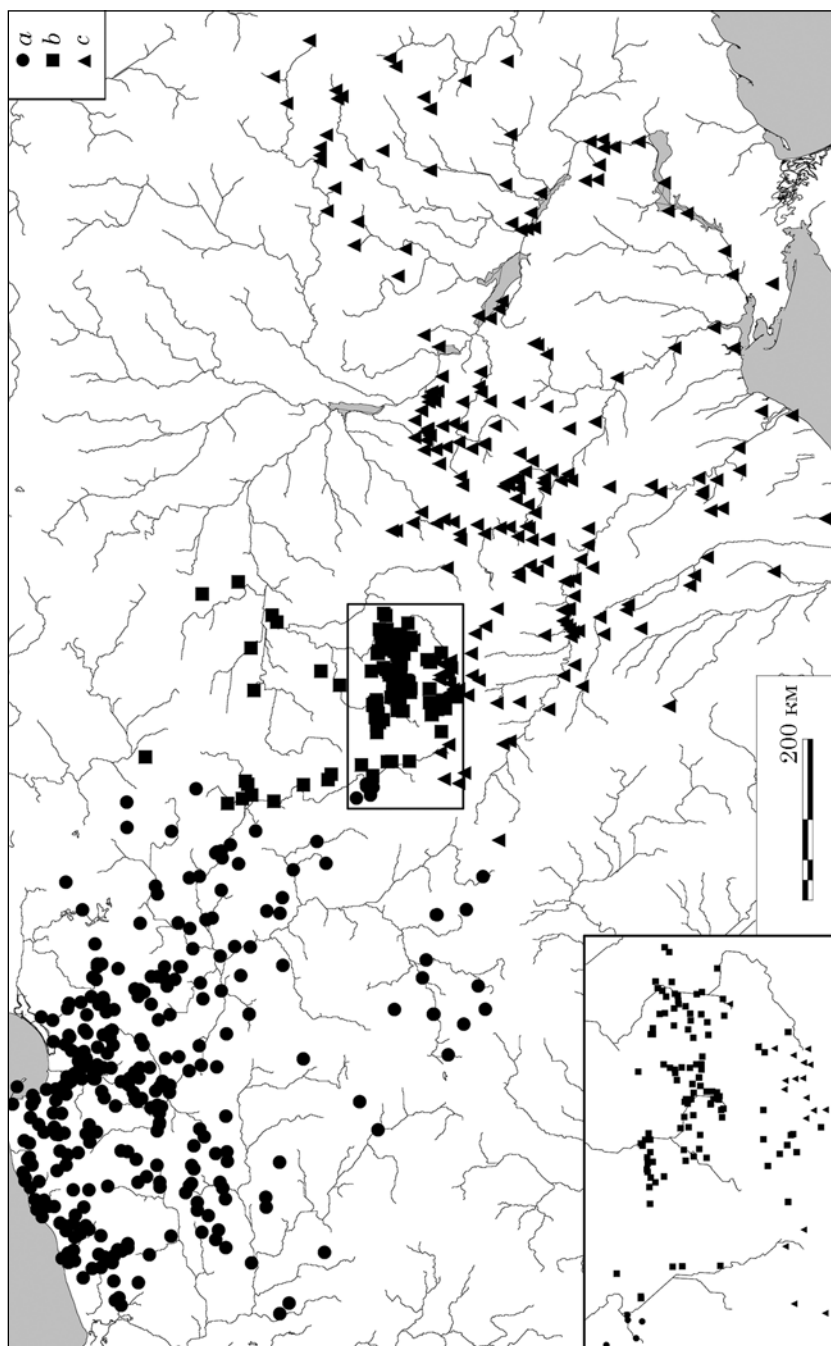
*Amis, dit-il, pour Athos c'est trop;
pour le comte de La Fère, c'est trop peu.*

A. Dumas. «Les trois mousquetaires», 1844, p. 879 ¹

Черняхівська культура (далі ЧК) — як одна з найбільш яскравих археологічних культур пізньоримського часу, довгий час приваблює дослідників великою кількістю не до кінця вирішених питань. Основними серед них є питання: етнокультурного складу, хронології (переважно, початкового етапу) та взаємодії з іншими археологічними культурами (київська, вельбарська (далі — ВК)).

Основними критеріями ЧК, за М.Б. Щукіним, є: чисельне домінування на пам'ятках характерного гончарного посуду, наявність великих поселень із глинобитними наземними житлами та біритуальні могильники. Довгий час етнокультурна атрибуція цієї культури мала дві крайнощі: від повної приналежності ЧК до племені готів під час їхнього перебування в Північному Причорномор'ї (історіографія міжвоєнної Німеччини) до приналежності виключно слов'янським племенам (радянська повоєнна історіографія). Із другої половини ХХ ст. поступово формується думка щодо поліетнічного складу населення ЧК, до складу котрої входили східногерманські (готи, вандали, гепіди, герули та ін.), праслов'янські, дакійські та пізньоскіфсько-сарматські компоненти. Довгий час територія Волині розглядалась як частина ЧК з певними особливостями, як то: велика кількість на пам'ятках специфічного ліпного посуду, котрий знаходив аналогії серед пам'яток Польщі римського часу (ВК та пшеворська культура). На початку 1980-х рр. завдяки працям Р. Волонгевича, Д.Н. Козака та інших територія Волині — між рр. Західний Буг та Го-

¹ Друже, — відповів він, — для Атоса цього забагато; для графа де Ля Фер — занадто мало (О. Дюма. «Три мушкетери»).



Карта поширення пам'яток культур «готського кола»: *a* — вельбарські пам'ятки стриф А—Е (Польща); *b* — вельбарські пам'ятки стрифи F (Білорусь, Україна); *c* — черняхівські пам'ятки із наявним північно-західним компонентом

ринь — визначена як стрефа F, або шоста зона експансії ВК на південний схід. Основними відмінностями ВК від ЧК дослідники вважають домінування ліпного посуду та відсутність власного гончарного виробництва у ВК у порівнянні із ЧК. Проте найраніші пам'ятки ЧК III ст. н. е. (Данчени, Чернелів-Руський та ін.) у своїх комплексах не містять гончарного посуду, а ліпний знаходить відповідники у типології вельбарської ліпної кераміки. А на пам'ятках ВК Волині, особливо розвинутого етапу — від IV ст. н. е. (Баїв, Хрінники, Рудка та ін.), кількісно переважає гончарний посуд, що є вже ознакою ЧК.

За Д.Н. Козаком, внаслідок тісних взаємозв'язків ВК та ЧК виникає ряд синкретичних пам'яток: на Дністрі (Велика Слобідка), Волині (Боратин I, Лепесівка) та на Середньому Подніпров'ї (Глеваха, Циблі). Дослідник пропонує виділити три типи таких пам'яток: 1 — вельбарські, на котрих відсутні черняхівські елементи (гончарний посуд), або вони представлені у невеликій кількості; 2 — вельбарсько-черняхівські, де черняхівські елементи складають не менше 50 %, а гончарна кераміка кількісно може переважати ліпну; 3 — черняхівські пам'ятки з елементами ВК, де вельбарські елементи представлені у невеликій кількості.

Процес трансформації «вельбарської» пам'ятки у «черняхівську» простежено на Подніпров'ї, неподалік Києва біля с. Глеваха, в результаті робіт Р.В. Терпиловського. Було досліджено двошарове поселення, нижній горизонт якого містив матеріали київської культури, верхній — вельбарсько-черняхівські комплекси. Дослідник вказує на еволюцію населення верхнього (черняхівсько-вельбарського) горизонту. Якщо більш ранні об'єкти містять переважно ліпну кераміку, то пізніші — практично повністю гончарну. Особливо важливе, за спостереженнями Р.В. Терпиловського, те, що виробництво гончарної кераміки знаходилося «в руках вельбарців», про що свідчать матеріали будівлі 5, котра, найвірогідніше, була гончарною майстернею. У поступовому переході від ліпної до гончарної кераміки Р.В. Терпиловський вбачає перетворення населення вельбарських традицій в черняхівське суспільство. На нашу думку, цей процес є характерним для ареалу як ЧК, так і ВК у пізніший час.

Питання зачислення пам'яток до ВК або ЧК торкався і М.Б. Щукін. Аналізуючи матеріали поселення Лепесівка, дослідник зіткнувся з проблемою культурної атрибуції пам'ятки. Так, в публікаціях різного часу Лепесівське поселення виступає і як вельбарська, і як черняхівська пам'ятка. Могильники Рудка та Дерев'яне¹, де в

1 До цього списку варто також додати Баївський могильник (Баїв I), де виявлено лише дві ліпні посудини вельбарських типів, проте пам'ятка визначається вельбарською, а не черняхівською.

кількісному відношенні переважає черняхівська гончарна кераміка, визначаються як вельбарські пам'ятки. М.Б. Шукін пропонує розрізняти вельбарські та черняхівські пам'ятки північно-західної традиції з огляду на кількісну характеристику основної ознаки ЧК — гончарної кераміки. Так, пам'ятки з понад 50 % гончарної кераміки він пропонує вважати черняхівськими. Пам'ятки із меншою кількістю гончарної кераміки М.Б. Шукін пропонує вважати вельбарськими. Проте й такий підхід має бути дуже обережним з огляду на хронологію. Для прикладу дослідник наводить матеріали могильника Данчени, де ліпний посуд північно-західної традиції масово виступає на ранніх етапах і практично повністю відсутній в заключний період функціонування.

Нині питання атрибуції пам'яток, особливо на території нижнього Погориння, верхів'ях Зх Бугу та інших пограничних територіях, де, за ustalеними твердженнями, проходять кордони ВК та ЧК, залишається доволі складним.

Важливим та проблемним також є етнічна атрибуція ЧК та ВК. На думку В. Буданової, лише вельбарська культура не відповідає масштабу історичної діяльності готів та території їх розселення, яка була значно ширшою, а черняхівська культура та її атрибуція є проблематичною.

Відкриті на початку ХХ ст. пам'ятки на території нинішньої ВК України трактувались німецькими та польськими дослідниками як «гепідські». Цю тезу підтримував також Б.В. Магомедов (2001). На противагу цій думці була висловлена версія Д.Н. Козака (2006), за якою готи були носіями як ВК, так і ЧК.

Нині перспективним для вирішення етнокультурних питань, зокрема розчленування різних германських елементів як у ВК, так у ЧК, вважається вивчення ліпного посуду як сталої етнокультурної та етнографічної ознаки. Так, на основі саме ліпного посуду, автор (2014) виділив форми, характерні для пшеворського (вандальського) компоненту ЧК.

Загалом, картографування пам'яток ВК та ЧК засвідчує перебування носіїв ВК, або загально — готів (на основі даних ліпного посуду) на значній території Європи від Балтики до Чорного моря та від Курської обл. РФ до західних регіонів Румунії в I—V ст. н. е. (рисунок). Виділення різних інших германських груп із загалу готів (вандалів, гепідів, герулів) та питання взаємодії носіїв ВК та ЧК є важливими для вивчення історичних процесів напередодні Великого переселення народів.

РЕЧІ ПОБУТОВО-РЕМІСНИЧОГО ХАРАКТЕРУ В СКЛАДІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ СКАРБІВ КОЛА «МАРТИНІВКИ»

Одним із унікальних явищ епохи раннього середньовіччя на теренах Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя стала поява дніпровських скарбів прикрас VII ст. О.О. Щеглова поділила ці комплекси на дві групи за їх приналежністю: скарби ювелірів та племінної верхівки.

Однак деякі із цих комплексів включають в себе незначну кількість речей побутово-ремісничого характеру, що не були об'єктом спеціального дослідження. Більша частина цих скарбів була виявлена «за випадкових обставин випадковими людьми». Нерідко залізні, вкриті корозією вироби викидалися чи знищувалися. Тому частина знахідок побутових речей відома лише за усними описами, що не дає впевненості у правильності їх описання.

Речі побутово-ремісничого характеру виявлені в складі скарбів із Великих Будків, Колосково, Курилівки, Козіївки / Нової Одеси, Суджа-Замостьє, Смородино, Суджи, Шевченково та Гапоново.

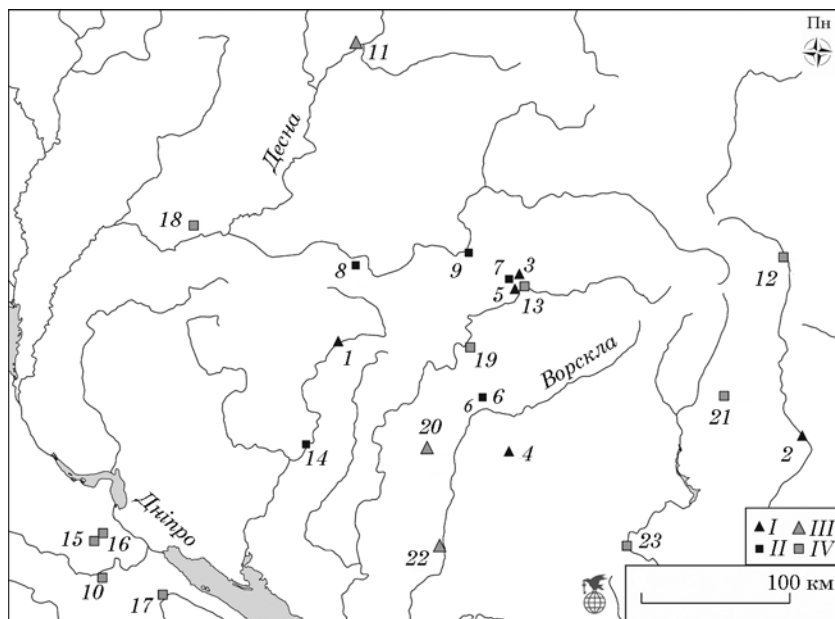
П'ять належать скарбам ювелірів (Колосково, Великі Будки, Суджа-Замостьє, Курилівка, Козіївка / Нова Одеса), інші чотири — племінній верхівці (Суджа, Смородино, Шевченкове, Гапонове).

Лише у двох випадках виявлено глиняні *пряслиця* — Смородино та Шевченкове. Виріб із Смородино належить до знарядь черняхівської культури. Тож не виключено, що виріб був перевикористаний в епоху раннього середньовіччя. Випадки повторного використання пряслиць слов'янами зафіксовані на поселеннях празької культури: Бернашівка, ж. 36 (Магомедов / вид А); Лука-Каветчина, ж. 18 (Магомедов / тип С21), 25 (Магомедов / тип Е) та 26 (Магомедов / тип А211).

Чотири пряслиця із складу Шевченківського скарбу належать до біконічних — Петрашенко / тип 1.

Скарби із Смородино та Шевченково включають в себе прикраси жіночого вбрання.

Пряслиця трапляються в складі поховального інвентарю могильників колочинської культури: Княжий, п. 22, Лебязе, п. 25, 33, 42, 44, 45, 54, 58, 64, 66, 69, 77, Нижня Тошиця, п. 3, Бездрик, к. 1, п. 3, Картамишево II, п. 1, 26, 37, 43, 51, Усох, п. 5 та в інгума-



Карта знахідок скарбів із знахідками речей побутово-ремісничого характеру; умовні позначення: I — скарби ювелірів із речами побутово-ремісничого характеру; II — скарби племінної верхівки із речами побутово-ремісничого характеру; III — скарби ювелірів без речей побутово-ремісничого характеру; IV — скарби племінної верхівки без речей побутово-ремісничого характеру; пам'ятки: 1 — Великі Будки; 2 — Колосково; 3 — Курилівка; 4 — Козіївка / Нова Одеса; 5 — Суджа-Замостьє; 6 — Смородино; 7 — Суджа; 8 — Шевченко; 9 — Гапоново; 10 — Вільховчик; 11 — Трубчевськ; 12 — Угли; 13 — Черкаська Конопелька; 14 — Хитці; 15 — Мартинівка; 16 — Малий Ржавець; 17 — Хацьки; 18 — Мена; 19 — Нижня Сироватка; 20 — Блажки; 21 — Перше Цепляєво; 22 — Полтава; 23 — Коропове

ціях із речами кола «старожитностей антигів»: Селіште, п. 59, Постав-Муки, Засулля та Градизьк. Тож можна припустити, що пряслиця могли носити при собі (в сумочках прикріплених на поясі).

У складі Шишинського скарбу (вбрання однієї жінки), що належить до кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей, також виявлено пряслице. Зустрічаються вони і як супровідний інвентар поховань київської культури.

Інші знахідки побутово-ремісничих речей виготовлені із заліза. Скоріш за все, залізні речі складали цінність для їх господаря (тому і були заховані разом із прикрасами), а зазвичай використовувались у побуті.

Поширеною знахідками побутово-ремісних речей в скарбах є *ножі*. Вони виявлені в скарбах із Колосківо, Суджи та Шевченково (2 екз.). Виріб із Суджи, автор знахідки описував його як «кин-джал», можливо, сприйнявши довжину ножа (леза і черешка) за загальну довжину леза.

На теренах слов'янських археологічних культур ножі виявлені в одній із інгумацій із Селішти та на колочинських могильниках Лебязе, п. 3, 37, 39, 54, Картамишево II, п. 1 та Усох, п. 4. Відомі такі знахідки і в похованнях на ранньосередньовічних могильниках в Криму із речами дніпровського походження: Лучисте, «Баклинський овраг» та Ескі-Кермен. Не виключено, що ножі кріпилися до поясу.

У складі скарбу із Колосково зафіксований залізний *пробійник*. Такі вироби складно відокремити від шил та широко представлені на слов'янських теренах.

Знахідки на колочинських пам'ятках: Колочин-1, Великі Будки (Хутор), Заяр'є, Колодезний Бугор, Близнаки, Демидовка, Мощенка та Кривець-4. Відомі такі вироби і в ареалі пеньківської культури — Будище, Кочубіївка, Хитці, уроч. Шимберево, Сенча, уроч. Сампсонов Острів, Занки, Рябівка 3; праської культури — Рашків III, Городок, Купин I, Лука-Каветчина, Тетерівка II, Снядзін 2, 3, Петрикав 2, Бухліцький Хутір; та Пастирське городище. Не викликає сумніву їх використання в якості ювелірного інструменту: в ж. 4 із поселення Лука-Каветчина із залишками бронзолivarного виробництва зафіксовано залізний пробійник, що міг бути інструментом ювеліра.

В складі скарбу із Великий Будків відомо два знаряддя для обробки дерева. Перший — це *залізний різець з широким овальним лезом*. Аналогічний виріб виявлено на поселенні Теремці, ж. 29, що належить до черняхівської культури.

Інший інструмент — *залізне тесло з вертикальними «лапками» для кріплення руків'я*. Аналогічне знаряддя виявлено на могильнику колочинської культури Бездрик, к. 4.

Останнім часом завдяки трасологічним та експериментальним дослідженням було з'ясовано, що великі прикраси епохи раннього середньовіччя виготовлялися за допомогою глиняних формочок на основі використання дерев'яно-воскових шаблонів. Отже, ці два інструменти і могли призначатися для виготовлення таких шаблонів.

Окрему категорію побутово-ремісничих речей складають *бронзові злитки*. Такі знахідки походять із складу скарбів ювелірів (Великі Будки, Курилівка, Козіївка / Нова Одеса та Колоскоо) та племінної верхівки (Галонове та Смородоно). Крім того, аналогічні знахідки виявлені на поселеннях Хитці, уроч. Шимберево, Пеньківка, уроч. Молочарня, Волоське та о-в Сурський, Сенча,

уроч. Сампсонов Острів, на городищах Зимне та Нікодимово. Вони свідчать про цінність металу для всіх верств населення. Довказом цього слугує той факт, що досить часто поламані в давнину речі продовжували зберігатися в скарбах, в т. ч. і племінної верхівки. Такі вироби становили цінність виключно як сировина.

У складі скарбу із Козіївки / Нової Одеси виявлено два *шаблони* для виготовлення пальчастих фібул — із каймою із пташиних голів та типу І/П.С, за І.О. Гавритухіним. Шаблони для виготовлення різного роду прикрас трапляються на теренах Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя — Мощенки, Девича Гора, Київ, Дегтярівка, Канів, в т. ч. Княжа Гора, Сахнівка, Середнє Подніпров'я, в Дніпровському Надпоріжжі та в басейні Західного Бугу — городище Зимно.

Останньою знахідкою, що до повної публікації комплексу не має однозначного типологічного визначення, а як наслідок — і точного переліку аналогій, є *залізна сковорідка* із скарбу Суджа-Замостьє. Ймовірно, вона використовувалася в якості лячки. Зокрема, в складі Кузєбаївського скарбу були виявлені залізна та бронзова лячки-ложечки.

Отже, є принаймні п'ять скарбів із побутово-ремісничими речами. Це може вказувати на невинуватий характер їх знаходження. Причому в скарбах ювелірів кількість таких речей досягає трьох, а в комплексах племінної верхівки — двох.

Слід наголосити, що пряслиця трапляються тільки в скарбах племінної верхівки (Шевченкове, Смородино). Це вказує на те, що виготовлення ниток було домашнім промислом.

Ножі виявлені як в скарбах ювелірів (Колоскове), так і в скарбах племінної верхівки (Суджа, Шевченкове). Імовірно, це вказівка на універсальність цих виробів — могли використовуватися в побуті і ремеслі.

Вироби, що безпосередньо стосуються процесу виробництва (пробійник, долото, свердло, шаблони), виявлені лише в скарбах ювелірів (Колосково, Великі Будки, Козіївка / Нова Одеса). А от злитки металу присутні як в чотирьох скарбах ювелірів (Колосково, Великі Будки, Курилівка, Козіївка / Нова Одеса), так і в двох скарбах племінної верхівки (Гапонове, Смородино). Це вказує на цінність металу для слов'ян.

ХІМІКО-МЕТАЛУРГІЙНІ ГРУПИ БРОНЗОВИХ ВИРОБІВ СУХОГОМІЛЬШАНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

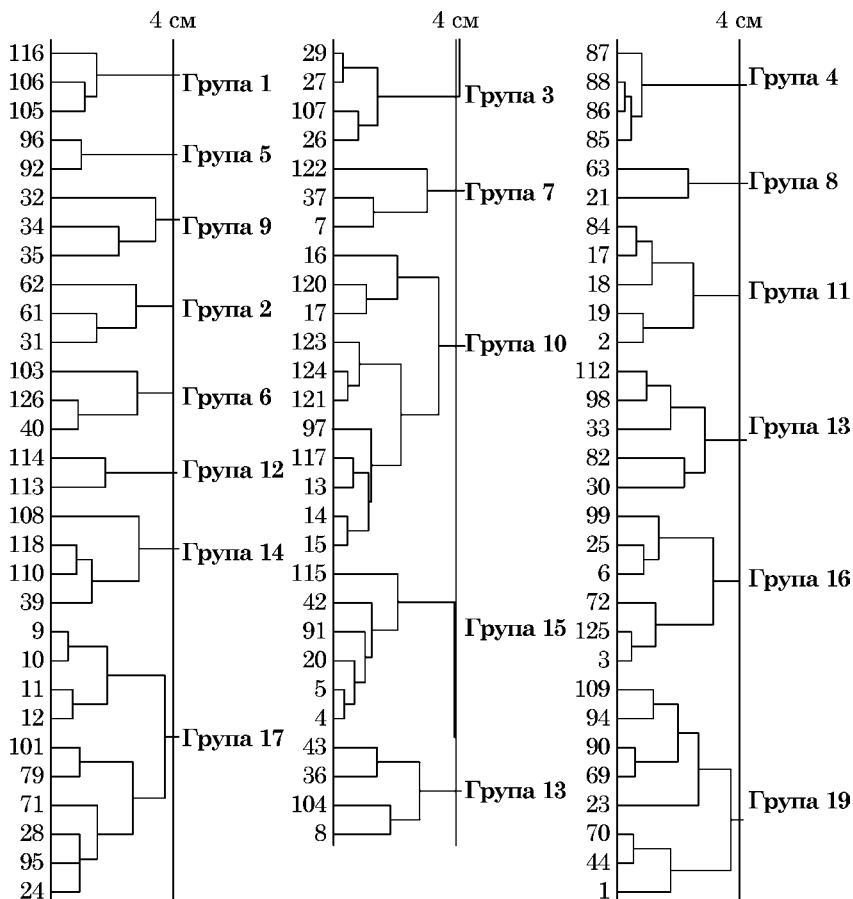
Основною метою цієї роботи є встановлення сировинних баз бронзових виробів з могильника салтівської культури Суха Гомільша. Слід зазначити, що спроба дослідження у цьому напрямі вже була проведена автором і принесла певні результати, які можна прочитати в журналі «Магістеріум» 2017 р. Але на жаль, через певні наукові труднощі, зі 127 об'єктів сировинну базу вдалось встановити лише у 47 випадках.

Таким чином, маючи на меті подальше дослідження у вище зазначеному напрямі, автор пропонує розв'язання цієї проблеми шляхом утворення хіміко-металургійних груп зі 127 бронзових виробів Сухогомільшанського могильника.

Для відокремлення 127 виробів по хіміко-металургійних групах використано математичний метод повного зв'язку, який надає змогу провести кластерний аналіз і побудувати дендограму ієрархічної класифікації. Утворення дендограми здійснене шляхом внесення показників Sn, Pb, Zn, Bi, Ag, Sb, As, Fe, Ni, Co, Mn, Au, Cu кожного зі 127 об'єктів. Обчислення і побудова дендограми виконана комп'ютерною програмою Statica 10. На жаль, ця програма дозволяє обчислення лише 126 одиниць, відкинувши один бронзовий браслет.

Подальша фіксація дендограмних гаїв проведена на довжині 4 см за відстанню Евкліда. Усі гаї, що були утворені більшою за означену відстань, у рамках цього дослідження не викликають зацікавленість, тому відхилені. За підсумком виконання вказаного алгоритму маємо 19 хіміко-металургійних бронзових груп, до складу яких увійшли 88 бронзових виробів.

Логічно думати, що бронзові вироби, об'єднанні у групу, мають доволі схожий хімічний склад. Це дозволяє з певною вірогідністю припустити їх спільну джерельну базу. Як наслідок, якщо один об'єкт має стосунок до певної джерельної бази, усі інші вироби також повинні відноситися до неї. З попередніх досліджень відома джерельна база 47 об'єктів. Наявність хоч одного з цих виробів дозволяє встановити таку саму джерельну базу бронзових виробів присутніх у цій групі. Гаї, що не мають у складі жодного з вище зазначених 47 об'єктів, не підлягають подальшому розгляду через відсутність інформативної складової. Для подальшого дослідження з 19 груп інтерес в рамках вище зазначеної мети становлять 10. Кожну з них розглянуто окремо.



Виділення хіміко-металургійних груп за допомогою дендрограми 126 об'єктів методом повного зв'язку; об'єднання у групу фіксується за відстанню Евкліда, см

Група 2 налічує у своєму складі 3 бронзових вироби: пряжка з порядковим номером 62, пряжка 61 та браслет 32. З попередніх досліджень відомо, що пряжка 61 має відношення до Північно Кавказької і Волго-Камської сировинних баз. Тому пряжка 62, а також браслет 32 теж мають відношення до цих сировинних баз (рисунок).

Група 3 налічує у своєму складі 4 бронзових вироби: браслет 29, браслет 27, перстень 107 і браслет 26. З попередніх досліджень відомо, що браслет 29 має відношення до Північно Кавказької і Волго-Камської сировинних баз. Тому інші об'єкти в гай також мають відношення до цих сировинних баз (рисунок).

Група 6 налічує у своєму складі 3 бронзових вироби: перстень 103, урночки 126 і кільце 40. З попередніх досліджень відомо, що кільце 40 має відношення до Північно Кавказької сировинної бази. Тому інші об'єкти в гаї також мають відношення до цієї сировинної бази (рисунок).

Група 10 налічує у своєму складі 5 бронзових вироби: дзеркало 123, злиток 124, дзеркало 121, перстень 97 і дзвіночок 117. З попередніх досліджень відомо, що перстень 97 має відношення до Північнокавказької сировинної бази. Тому інші об'єкти в гаї також мають відношення до цієї сировинної бази (рисунок).

Група 14 налічує у своєму складі 4 бронзових вироби: гудзик 108, вуховертка 118, гудзик 110 і кільце 39. З попередніх досліджень відомо, що гудзик 110 має відношення до Північнокавказької і Волго-Камської сировинних баз. Тому інші об'єкти в гаї також мають відношення до цих сировинних баз (рисунок).

Група 15 налічує у своєму складі 5 бронзових вироби: наконечник ремня 115, кістень 42, фрагмент персня 91, бляшка 5 і бляшка 4. З попередніх досліджень відомо, що кістень 42 має відношення до Північнопричорноморської сировинної бази. Тому інші об'єкти в гаї також мають відношення до цієї сировинної бази (рисунок).

Група 16 налічує у своєму складі 6 бронзових вироби: перстень 99, браслет 25, бляшка 6, солярна підвіска 72, злиток 125 і бубонець 3. З попередніх досліджень відомо, що бубонець 3 має відношення до Північнопричорноморської сировинної бази. Тому інші об'єкти в гаї також мають відношення до цієї сировинної бази (рисунок).

Група 17 налічує у своєму складі 5 бронзових вироби: перстень 101, підвіска солярна 79, підвіска 71, перстень 95 і браслет 24. З попередніх досліджень відомо, що браслет 24 має відношення до Північнокавказької сировинної бази. Тому інші об'єкти в гаї також мають відношення до цієї сировинної бази (рисунок).

Група 18 налічує у своєму складі 4 бронзових вироби: кістень 43, браслет 36, перстень 104 і бляшка 8. З попередніх досліджень відомо, що кістень 43 має відношення до Північнокавказької і Волго-Камської сировинних баз. Тому інші об'єкти в гаї також мають відношення до цих сировинних баз.

Група 19 налічує у своєму складі 7 бронзових вироби: гудзик 109, фрагмент персня 94, фрагмент персня 90, підвіска солярна 69, солярна підвіска 70, кістень 44 і бубонець 1. З попередніх досліджень відомо, що кістень 44 має відношення до Північнопричорноморської сировинної бази. Тому інші об'єкти в гаї також мають відношення до цієї сировинної бази.

Загалом ця наукова праця дозволила встановити сировинні бази 36 бронзових виробів, 11 з яких належать до Північнокав-

казької і Волго-Камської сировинних баз, 10 — до Північнокавказької сировинної бази, 15 — до Північнопричорноморської сировинної бази. Отримані у ході роботи статистичні дані дозволяють доповнити підсумкові дані попереднього дослідження. Наразі зі 127 об'єктів сировинну базу вдалось встановити у 83 випадках. Правильність їх визначення підтверджується висновками, що збігаються з історичними даними.

Однак запропонований автором метод встановлення сировинних баз бронзових виробів потребує певного доопрацювання для уникнення помилок, пов'язаних з людським фактором. Наведений алгоритм необхідно повторити щонайменше тричі, і у випадку розбіжності остаточних даних розрахувати відсоток похибки. Також не слід забувати, що запропонований метод є експериментальним і потребує відпрацювання на певній кількості археологічних пам'яток.

А.М. ГОЛУБЄВ

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ШАБЕЛЬНИХ ХРЕСТОВИН (ПАЙКА МІДІЮ ЗАЛІЗНИХ ДЕТАЛЕЙ) ЗА МАТЕРІАЛАМИ САЛТІВСЬКИХ КРЕМАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ ВЕРХНЬОГО ПОДОНЦІВ'Я

Експлуатаційні якості зброї обумовлені чотирма складовими: прогресивністю форми, якістю матеріалу, технологією виробництва та кваліфікацією майстра виробника. У даному випадку мова йтиме за технологію виробництва. За ознакою стилістичного (морфологічного) навантаження виділяється два відділи хрестовин: ускладнені: № 1, 2, 4 (рисунок, 1, 2, 4; тут і далі — див. вклейку) та прості: № 3, 5, 6 (рисунок, 3, 5, 6). За ознакою способу виготовлення нами виділено три підтипи хрестовин: суцільні суцільно викувані, суцільно викувані з двома отворами по боках від прорізу для хвостовика (черешка) та спаяні (у цьому випадку хрестовини 1—6). Виокремлення останнього підтипу базувалося виключно на візуальних спостереженнях. Для підтвердження або спростування цього висновку нами досліджено хрестовини обох відділів, котрі знаходяться в фондах Харківського історичного та Святогірського краєзнавчого музеях. Зброя походить з салтово-маяцьких пам'яток VIII—IX ст., котрі розташовані на

правому березі річки Сіверський Донець, на території Харківської й Донецької обл. в Україні. Хрестовини: № 1 (рисунок, 1) походить з біригуютьного могильника у с. Червона Гірка, випадкова знахідка; № 2 (рисунок, 2) та № 3 (рисунок, 3) — з кремаційного могильника у с. Кицівка (випадкова знахідка та зруйнований комплекс 1/2016); № 4 (рисунок, 4) — підйомний матеріал з горища Царино у с. Маяки; № 5 (рисунок, 5) та № 6 (рисунок, 6) — з кремаційного могильника у с. Кочеток (зруйнований комплекс 1/2016 та підйомний матеріал з території пам'ятки).

Зразки досліджувались за допомогою металографічного аналізу та методом PIXE (proton-induced X-ray emission) для з'ясування елементного складу виробів.

Після зачистки та спеціального травлення хрестовин 1—4 реактивом на основі азотної кислоти і хлорного заліза на внутрішніх стиках були виявлені сліди міді (рисунок, 7а—h). У хрестовин 5 (рисунок, 5) і № 6 (рисунок, 6) встановлено елементний склад у місцях з'єднання їх складових частин у десяти та дванадцяти послідовних точках (табл. 1, 2; рисунок, 7і, j). У хрестовин першого відділу (рисунок, 1, 2, 4) з'єднання частин у районі овальних дископодібних закінчень та аплікацій у вигляді ромбу зроблено шляхом ковальської зварки (рисунок, 1а, 2а, 4а). Аналогічним способом виконано з'єднання і у хрестовин другого відділу, іноді з застосуванням спеціальної вставки, котра простежується навіть візуально (рисунок, 7і). З'єднання інших частин

Таблиця 1. Сканування елементного складу хрестовини 4

Елемент	Концентрація, ppm (1 ppm = 0,0001 %)									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
СiК	667,8	15040,9	20948	17311,9	7122,5	0	2774	3750,1	1988,5	3005,1
К К	9129,5	25603,1	5308,5	1629,9	4412,5	1439,7	734,7	1233,5	6652,3	22261
СаК	8577,9	9588,3	2020,4	1384,1	1375,9	890,9	622,5	1438,2	6686,5	19716
ТiК	2417,8	7797,4	2502,9	570,6	395,4	278,8	510,2	778,5	3106,8	10238
VК	0	0	0	0	0	0	0	37,7	19,5	0
CrК	33,4	139,2	129,6	0	51,5	42	0	39,8	0	118,2
MnК	4668,2	7080,8	817,4	353,1	546,8	293,7	740,9	692,9	5509,2	10027
FeК	967679,3	927838,4	900097	941918,3	968572,2	988141,3	958502,9	966065,9	959858	912298
CoК	0	0	5070	3370,7	2341,5	3313,8	4541	3849,7	0	3282,4
NiК	1120,2	1092,8	3557,3	3103,2	1172,5	2022,7	5878	7679,3	3338,6	3517,6
CuК	4939,2	4772,5	59193	29609,8	12981,4	3294,4	25419	14241,9	11738	12732
ZnК	375,7	858,4	367	747,3	959,9	283,7	219,2	191,8	961,5	1583,2
PbLA	388,8	187,5	0	0	0	0	0	0	0	1215,9

Таблиця 2. Сканування елементного складу хрестовини 5

Еле- мент	Концентрація, ppm (1 ppm. = 0,0001 %)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Cl	93595,4	41307,9	36267,3	23429,2	24014,9	23180,8	35859,5	35789,3	22157,8	29052,3	27612,8	44462,5
K	43683,6	9734,3	1675,9	601,6	20	61,4	911,6	1565,5	3175,5	3922,8	5004,4	4228,8
Ca	34246,7	9604,9	2653	647,9	359,8	421,4	1069,4	1296,8	2648,2	4345,9	6787,5	3818,2
Ti	1457,2	641,1	182,9	30,1	3,9	11	158,9	162,2	397,2	627,8	603,9	536,1
Cr	367,9	287,8	0	28,1	8,1	2,9	53,3	33,9	0	22,2	29,5	322,1
Mn	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1878,7	2034,3
Fe	700156,3	226376,8	115611,8	103952,4	180936,9	280627,8	828058,8	909782,5	962628,2	954646,8	951716,8	934699,5
Co	0	0	0	0	0	0	4944,9	4214,1	2650,2	1953,2	2189,9	1075,1
Ni	0	0	477,1	592,3	519,9	450,2	976,8	409,6	204,3	118,5	117,9	0
Cu	126507,1	708135,3	841142,8	863802,4	787573,1	690753,7	126975,5	46288,2	5508,4	4847,8	3412,9	6253
Zn	0	3920	1990	2477,4	2093,3	1525,8	536,2	383,9	336,3	305,9	376,1	869,9
As	0	0	0	0	0	549,5	322,7	0	166,1	106,2	0	0
Sn	0	0	0	3666,9	2931,2	2415,1	83,3	0	0	0	73,6	1360,8
Pb	0	0	0	775,1	1550,2	0	0	0	0	0	0	0

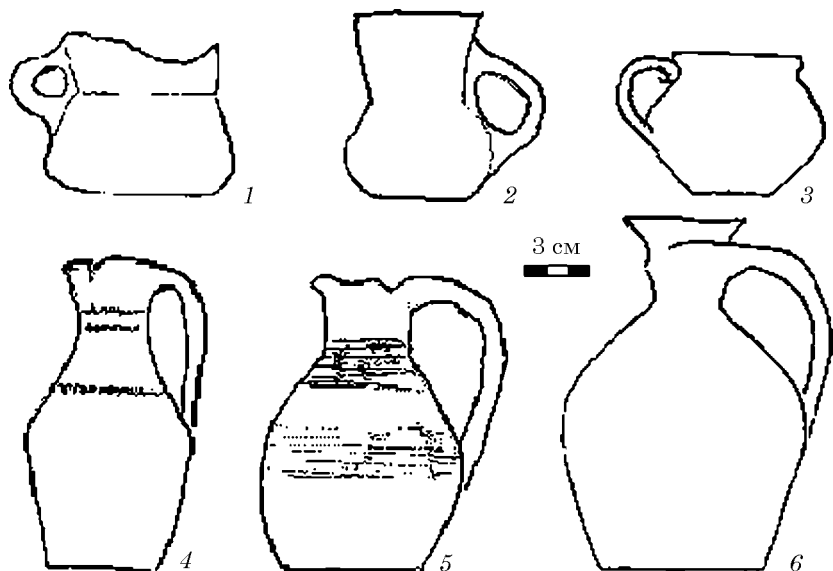
хрестовин обох відділів виконано за допомогою мідно-свинцево-олов'янистого припою. Сам процес пайки, вірогідно, близький описаному Б.А. Колчіним при виготовленні давньоруських замків. Таким чином, пайка міддю (рисунк, 1b, 2b, 4b) у хрестовин обох відділів застосовувалась на тих ділянках, котрі було неможливо з'єднати методом ковальської зварки (пластина з отвором для черешка руків'я та напівкруглі вертикально розташовані пластини на її краях знаходяться в середині виробу). Внутрішні частини у деяких хрестовин другого відділу відсутні взагалі (рисунк, 3, 5) або частково (рисунк, 6). Данні вироби походять з кремаційних комплексів і тому, ймовірно, при впливі високої температури поховального вогнища внутрішня частина виробів випала (мідь виплавилася). Дані факти дозволили встановити повну схему виготовлення хрестовин третього підтипу обох відділів. Вона виконана за допомогою скомбінованих ковальських прийомів та пайки. Однак питання про використаний флюс залишилося відкритим. Появу ж спаяних хрестовин на шаблях можна пояснити бажанням полегшити загальну вагу зброї.

О.С. ПОТОЦЬКИЙ

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ЧЕРВОНОГУСАРІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У 1993 р. на правому березі р. Сіверський Донець, на території с. Червона Гусарівка Балакліївського р-ну Харківської обл., було розпочато польові археологічні дослідження ґрунтового могильника Червона Гусарівка салтово-маяцької археологічної культури VII—IX ст. археологічною експедицією історичного факультету ХДУ ім. О.М. Горького під керівництвом В.К. Міхеева. Розкопки тривали з 1992 по 1997 р. У результаті польових робіт було знайдено 177 поховань, у 150 з них знаходилися керамічні вироби.

Салтівська культура відома археологам вже понад 110 р. і, хоча керамічний матеріал зустрічається дуже часто, він не привернув до себе пильної уваги дослідників. Досить лаконічно з приводу причин такого відношення до кераміки висловилися дослідниця С.О. Плетньова: з одного боку, велика кількість кераміки, масовий характер її виробництва ускладнюють обробку та класифікацію цього матеріалу, тому небагато дослідників готові



Керамічний комплекс Червоногусарівського могильника

займатися цим питанням; з іншого боку, особлива цінність кераміки для дослідників полягає у тому, що вона може бути своєрідним «паспортом» різних етнічних груп, які входили у склад Хазарського каганату. Але у багатьох дослідників існує досить критичне ставлення щодо надійності такого «паспорту». Робота Г.Є. Афанасьєва «Кухонна кераміка салтово-маяцької культури — етномаркуюча ознака?» актуалізує дослідження кераміки та знову підіймає дискусійні питання. Дослідження В.О. Сарапулкіна «Кераміка та керамічне виробництво лісостепового варіанту салтово-маяцької культури» демонструє невичерпаність теми, важливість більш пильної уваги до кераміки салтівської культури.

Ця праця ставить перед собою мету дослідити керамічний комплекс могильника Червона Гусарівка, зробити класифікацію керамічних виробів, скласти їх статистику та провести аналогії з іншими пам'ятками.

Усього знайдено на даному могильнику 150 керамічних виробів які можна поділити на дві категорії: імпортна кераміка та кераміка місцевого виробництва. Однією з особливостей Червоногусарівського могильника є наявність дуже великої кількості імпортної кераміки, що не є характерним для салтівських могильників — 69 (46 %). Схожа ситуація спостерігається лише на біритуальному салтівському могильнику Червона Гірка, що зна-

ходиться на відстані 19 км. Імпортна кераміка ділиться на дві групи: глечики та кружки. Серед глечиків ще існує підгрупа ойнохой, але вони, для більш точної статистики, будуть рахуватися окремо. Глечики (рисунок, 6) серед імпоротної кераміки зустрічаються найбільш частіше і складають 26,6 % (43) від загальної кількості кераміки, 62 % від кількості імпоротної кераміки. Ойнохой (рисунок, 4) складають 12,6 % (19) від загальної кількості кераміки і 28 % від кількості імпоротної кераміки. Кружки (рисунок, 3) складають 4,5 % (7) та 10 % відповідно. Імпортна кераміка виконана з червоної глини, на деяких виробах збереглися орнаменти, нанесені білим, коричневим та жовтим ангобом.

Кераміка місцевого виробництва ділиться на дві групи: ліпну та виготовлену на гончарному колі. Група ліпної кераміки має підгрупи: кухонні горщики та кружки. Кераміка, виготовлена на гончарному колі, має три підгрупи: кружки, глечики, кухонні горщики.

Ліпна кераміка складає 18,6 % (28) із загальної кількості та 34 % у порівнянні з усією керамікою місцевого виробництва (81). Ліпна кухонна кераміка представляє собою типові салтівські глечики і складає 14 % (21) від загальної кількості кераміки та 26 % від кераміки місцевого виробництва. Кружки (рисунок, 2) становлять 1,3 % (2) від загальної кількості кераміки і 2,4 % від кількості кераміки місцевого виробництва.

Кераміка місцевого виробництва, виготовлена на гончарному колі, трапляється найчастіше і складає близько 1/3 від загальної кількості кераміки, а точніше — 35,3 % (53). До складу цієї групи входить підгрупа кружок (рисунок, 1), які складають 29 % (44) від усієї кераміки та 83 % від місцевої кераміки. Також до цієї групи входять глечики місцевого виробництва (рисунок, 5), які складають 2,6 % (4) від загальної кількості та 7,4 % у цій групі. Підгрупа кухонних горщиків налічує 2 вироби — 1,3 % від загальної кількості та 3,7 % у групі.

Також на кераміці місцевого виробництва були знайдені 9 клейм, які дають можливість прослідкувати зв'язки з іншими пам'ятками. Клеймо на кераміці з поховання 163 ідентичне клейму на схожому виробі з Дмитровського могильника. Також на ньому був знайдений уламок кераміки з рунічним знаком «куряча лапа», аналогічний рунічний символ також був знайдений на Червоногусарівському могильнику на глечикі з поховання 173. Ще клеймо з глечика у похованні 134, яке можна охарактеризувати як «знак Рюриковичів», має зв'язок з Саркелом, де було знайдено аналогічне зображення на одному з блоків кріпосної стіни. Слід також зауважити, що всі клейма були нанесені лише на кераміку, яка відноситься до групи кераміки місцевого виробництва.

Стосовно імпоротної кераміки слід сказати, що аналогічні форми зустрічаються на території Криму у могильниках біля Скалістого та Ескі-Кермену, на Баклинському городищі та Херсонесі. Очевидний зв'язок жителів давнього поселення Червоної Гусарівки з Кримом, який виходить за рамки звичайних торговельних зв'язків.

Слід також зауважити, що кераміка грала значну роль у поховальному обряді, що видно з використання кераміки у похованнях 12, 35, 161, де у керамічні вироби були зсунуті окремі кістки похованих дітей (до 15 років), що має відношення до обряду знешкодженні покійників. Також існує багато інших способів використання кераміки у поховальному обряді, що демонструє велику важливість кераміки як елементу поховального ритуалу та наявність певних обрядів поховання, які і відображає керамічний матеріал.

Ю.О. ПУГОЛОВ

ДЛЯ ПОВСЯКДЕННОГО ВЖИТКУ І ОСОБЛИВИХ ВИПАДКІВ: ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ КЕРАМІКИ СІВЕРЯН

Своєрідність керамічного комплексу сіверян неодноразово привертала увагу фахівців. Інтерес до нього виник практично одразу після розкопок М.О. Макаренка на городищі Монастирище поблизу м. Ромни. Однак, попри вікову історію вивчення гончарства літописних сіверян¹, функціональне призначення виробів практично лишалося осторонь дослідницьких задач. У більшості публікацій дослідники звертали увагу на орнаментацию (М.О. Макаренко, О.В. Сухобоков, С.П. Юренко), займалися розробкою типології (І.І. Ляпушкін, О.В. Сухобоков, В.О. Петрашенко) та питаннями походження певних форм посуду (Д.Т. Березовець, О.В. Сухобоков, О.В. Григор'єв, В.В. Приймак, В.В. Колода). Однак сформована за часи розкопок роменських пам'яток джерельна база дозволяє окреслити коло виробів, що вживалися не тільки у повсякденному житті, а й використовувалися в особливих випадках.

1 Не відкидаючи того факту, що волинцевські й роменські старожитності є відповідником сіверян на двох хронологічних етапах їх розвитку, все ж з огляду на неоднорідність керамічного комплексу волинцевських пам'яток, нижче він розглядатися не буде.

Нині можемо констатувати, що функціональна сутність кераміки все ж є поліваріантною. Глиняні вироби в побуті мають чітке та визначене застосування, однак така ж кераміка, що розміщена у похованнях, набуває інших функцій, пов'язаних вже з духовною стороною життя.

У сучасній археологічній літературі можна зустріти терміни «утилітарна функція» — використання посудин в побуті в якості контейнерів для зберігання та приготування їжі, а також і «не утилітарна» ритуально-міфологічна функція — використання посуду в якості ритуальних предметів, призначених для приготування / споживання особливого виду їжі і пиття або виконуючих функції супутнього інвентарю при похованні померлого тощо.

Це повною мірою стосується і керамічного комплексу літописних сіверян, який поділяється на дві великі групи — місцевого виробництва (кухонна, столова, тарна) та імпорту (столова й тарна). Функціональне призначення обох груп видається очевидним і належить до господарсько-побутової сфери. Водночас, використання горщикоподібних та мископодібних посудин спостерігається у поховальному обряді. Для прикладу варто згадати Дорошівський могильник, могильники поблизу сс. Кам'янське та Мар'янівки, поховання в житлі 35 з Новотроїцького городища тощо. Кількість посуду в похованнях коливалася від одного виробу до чотирьох і більше. Прикметно, що для урн використовувалися як звичайні кухонні горщики (тип I за І.І. Ляпушкіним) так і горщики IV типу, що за своєю формою наслідували волинцевські і відрізнялися за якістю виготовлення від інших виробів. Стверджувати, що такий посуд виготовлявся виключно для такого використання, наразі немає підстав, для цього необхідні спеціальні лабораторні дослідження. Однак на те, що певний відсоток виробів був виготовлений для особливих випадків вказує орнаментация таких виробів, що різко виділяється на загальному фоні. До таких прикладів варто зарахувати фрагмент із сюжетним зображенням з Опішнянського городища, а також цілі форми з Полтави та могильника поблизу с. Городища, на яких вміщено солярну символіку. До того ж, на думку В.В. Приймака, горщик із Городища, вірогідно, був спеціально виготовлений для ритуальних цілей, на що, окрім декору, вказував і поганий випал посудини. Окрім перерахованих посудин, до глиняних виробів, що поєднували в собі як господарсько-побутові так, і ритуальні функції, належать сковорідки, прикрашені на внутрішній частині солярною символікою, а також посуд (мініатюрний), що спеціально поміщали у конструкцію печі.

На окрему увагу заслуговують також питання, пов'язані зі зміною функції виробу або ж його вихід із ужитку. Питання зміни функції посуду у процесі його використання вже ставали пред-

метом спеціального дослідження у світовій археологічній керамології. На жаль, в Україні системні дослідження цієї проблеми практично не проводяться.

Стосовно ж матеріалів роменської культури, то маємо наступні свідчення. Наприклад, зі зміною функції виробу пов'язане переформатування нижньої частини горщика у миску. Такий факт зафіксовано для Опішнянського городища. Інший випадок відомий з матеріалів Полтави, коли в долівку житла був вмонтований горщик із відбитою верхньої частиною, що на момент загибелі будівлі був заповнений попелом.

До матеріалів, що засвідчують вихід посуду із ужитку, безумовно належить широко розповсюджена практика обкладання уламками битого посуду череня печі — внутрішньої частини, що мала безпосередній контакт з вогнем, що добре зафіксовано для літописних сіверян археологічно.

Отже, перераховані вище випадки засвідчують, що в середовищі літописних сіверян посуд застосовувався не лише в господарсько-побутовій сфері. Зафіксовано його використання в якості урн та супроводжуючого інвентарю у похованнях, а також в якості речей ритуального призначення у житлових спорудах. Окрім цього, в матеріалах роменської культури простежено випадки зміни функції виробів та виходу їх із ужитку. Доступна джерельна база, а також відсутність спеціальних лабораторних досліджень не дозволяють однозначно відповісти на ряд питань, пов'язаних із функціональним призначенням конкретних знахідок. Наприклад, чи посуд з поховань був виготовлений із ритуальною метою, або ж він раніше належав до побутових речей похованого тощо. Втім, поодинокі знахідки вказують на те, що принаймні певна частина посуду виготовлялася спеціально для особливих випадків і відрізнялася від побутових виробів якістю чи орнаментациєю.

Д.В. БІБІКОВ

МЕТАЛУРГІЙНІ ТА МЕТАЛООБРОБНІ ОСЕРЕДКИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИШГОРОДА: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВИРОБНИЧИХ СПОРУД

Залізодобувне та ковальське виробництво були одними з найважливіших галузей давньоруського ремесла, оскільки, забезпечуючи інструментарієм, вони багато в чому визначали рівень розвитку сільського господарства, військової справи, інших ре-

месел та промислів. Одним із основних і найважчих завдань при вивченні давньоруської металургії та металообробки є встановлення функціонального призначення пов'язаних із ними теплотехнічних пристроїв.

Довгий час поширеною була теза Б. Колчина про виключно сільський характер металодобувної справи, на відміну від міського характеру металообробних ремесел. Це призвело до помилкової інтерпретації нововиявлених об'єктів і, як наслідок, — до хибного уявлення про організацію давньоруського виробництва.

Однак і нині серед вітчизняних спеціалістів у даній галузі нема єдиної думки щодо визначення конкретного набору ознак, що дозволяли б упевнено інтерпретувати теплотехнічні пристрої та співвідносити їх з окремими етапами добування та обробки заліза. За С. Паньковим, сиродутні горни, у порівнянні з ковальськими, характеризуються меншим і більш «закритим» робочим об'ємом округлої форми, що, відповідно, мало сприяти якнайшвидшому досягненню високої (близько 1250 °C) температури всередині них. Поблизу металургійних горнів зазвичай трапляється велика кількість важкого залістистого шлаку, в той час як у заповненні кузень — «ковальський», силікатний шлак у вигляді тонких пластинок-окалини. Нерідко їх плутають між собою, а також — зі шматками збагаченої руди, губчастого заліза та навіть крицями. Утім, навіть наявність шлаків у заповненні об'єктів сама по собі ще не є свідченням виробничого призначення останніх, що добре видно на вишгородських матеріалах.

Винятковий інтерес становлять матеріали досліджень 1935—1937 рр. та наступних років на східному краю Вишгородського городища (Ф. Козубовський, Т. Мовчанівський, пізніше — В. Довженок, В. Зоценко), а також — 1989 р. на території урочища Нижні Дорогожичі в південно-західній частині посаду (В. Дорофеев, В. Чабай). Реінтерпретація виробничих об'єктів дозволяє археологічно простежити практично всі основні етапи видобутку та обробки заліза. Відомості про всі ці комплекси відсутні навіть в узагальнюючій монографії, присвяченій залізоробному та ковальському ремеслу давнього Києва та його околиць (С. Паньков). Узагальнюючі дані про роботи 1930-х рр. (так званий Квартал металургів), видані В. Довженком і Л. Голубевою, є доволі побіжними і нині не витримують критики. Як виявилось, багато виробничих майстерень було прийнято за житлові споруди, а всі теплотехнічні пристрої трактовано виключно як ковальські горни. Матеріали ж розкопок 1989 р. досі залишаються не опублікованими. Частину об'єктів автори робіт слушно кваліфікували як виробничі, не уточнюючи конкретного призначення.

Першим етапом обробки залізної руди було її збагачення, що включало в себе попередній обпал. Для цього використовув-

вали спеціальні агломераційні печі, до числа яких ми схильні зараховувати два теплотехнічних пристрої, виявлені В. Довженком. Розташовані поруч овальні ями, розмірами $2,5 \times 2$ та $2,35 \times 1,2$ м, глибиною — 0,9 і 0,7 м відповідно, перекривав потужний шар глини з прошарками гумусу з вугіллям, попелом, шматками руди та шлаків. До обох ям примикало по одному напівземлянковому приміщенню з обмазаними глиною стінами.

Найбільш примітивні металургійні горни відносяться до ямного типу. Один з них досліджено В. Зоценком у північній частині городища і датовано X ст. Інший, в урочищі Нижні Дорогожичі, являв собою яму діаметром 0,5 м, глибиною 0,4 м, заповнену вугіллям, металургійними шлаками та печиною.

Більшість же сиродутних горнів, досліджених у цьому районі, — це глинобитні споруди шахтної конструкції, незначних розмірів (0,5—1,0 м у діаметрі). Вони збудовані в овальних ямах розмірами $1,55—1,7 \times 1,25—1,7$ м, завглибшки 0,6—0,8 м (ями 24—26), а в одному випадку — у котловані більш ранньої споруди (яма 23). Стратиграфія деяких ям свідчить про те, що горни кілька разів розбирали і відбудовували наново, тобто, як і ямні, мали одноразове використання. Аналіз кераміки дозволяє датувати їх другою половиною XI — першою половиною XII ст.

Особливо цікавою є група складних, типологічно схожих споруд з території «Кварталу металургів» (землянки 1 і 3 з шурфу Д, яма 6 з шурфу Ж, безіменні об'єкти з ділянки 4/1936 і 4/1937). Вони представляли собою напівземлянки з легким перекриттям з великими (0,95—1,5 $\times$ 0,85—1,1 м) сиродутними горнами та передгорновими ямами. Великий робочий об'єм горнів забезпечував високі виробничі можливості, а отвір для випуску шлаків дозволяв проводити кілька виплавок поспіль. Найбільш досконалою в технологічному плані була землянка, оснащена каналами для випуску шлаків — рівчаками в підлозі, по яких відходи виробництва потрапляли у спеціальні ямки за межами робочого майданчика. Виявлено і залишки металургійних горнів простішої конструкції у вигляді погано збережених наземних черенів зі шлаками, іноді — обкладених плінфою. Загалом функціонування «Кварталу металургів» можемо віднести до другої половини XII — першої половини XIII ст.

Ковальські горни, на відміну від металургійних, зазвичай мали простішу конструкцію, адже не потребували такої високої температури. За етнографічними джерелами, найчастіше це — проста прямокутна яма, вимощена глиною чи обкладена цеглинами. У заповненні ями 58 з розкопок 1989 р., насиченому вугіллям, золою та фрагментами печини, виявлено шматки силікатних шлаків та точильний брусок. Житлом-майстернею могла служити яма 91, у якій виявлено уламки керамічних сопел,

шматки обмазки, перепаленої в скляну масу, та п'ять точильних каменів, у тому числі — два фрагменти механічних точильних кругів.

Низку об'єктів, трактованих нами як кузні, було виявлено і на «Кварталі металургів» (землянка 1 і яма 1 з ділянки 4/1935, землянка 2 з шурфу Д та яма 4 з шурфу Ж). Як і розташовані поруч металургійні майстерні, це — легкі напівземлянкові споруди з великим (1,9—2,7 × 1,1—1,3 м) черенем без склепіння та передпічною ямою.

Пов'язані з металургією та металообробкою операції потребували великої кількості деревного вугілля. На території урочища Нижні Дорогожичі виявлено три об'єкти (ями 5, 98, 132), інтерпретовані нами як ями для випалення вугілля. Мали овальну форму, розміри становили 1,25—1,75 × 0,75—1,25, глибина — 0,25—0,6 м. На «Кварталі металургів» округлі вугільні ями нерідко знаходилися прямо в металургійних або ковальських майстернях (землянка 1 з ділянки 4/1935, землянки 2 і 3 з шурфу Д).

У зв'язку з вогнебезпечністю виробництва, всі згадані комплекси було «винесено» на околиці міста. Як і на вишгородському гончарному посаді, вони в жодному випадку не розмежовувалися парканами. Вочевидь, перераховані ремісничі осередки належали до числа вотчинних. Таким чином, нові дослідження все яскравіше представляють Вишгород у ролі потужного ремісничого центру, що напряму підпорядковувався київському князю.

І.В. ЗОЦЕНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТУ 1 НА ДАВНЬОРУСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ ФЕОФАНІЯ

У 2016—2017 рр. Архітектурно-археологічна експедиція Інституту археології (далі — ААЕ) НАН України проводила науково-рятивні археологічні дослідження на вул. Метрологічна в Голосіївському р-ні м. Київ (історична місцевість Феофанія). Середньовічні археологічні пам'ятки у цій місцевості вперше були зафіксовані на початку 1990-х рр. розвідками В.О. Петрашенко.

До комплексу давньоруських пам'яток відносяться городище та два (?) поселення. Городище було центром гнізда поселеньсателітів. Науково-рятивні роботи ААЕ були зосереджені на поселенні 2, у результаті чого в його центральній частині закладено 16 розкопів, досліджено площу близько 2500 м². Крім се-

редньовічних старожитностей, виявлено низку знахідок і об'єктів епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку та три поховання кінця XVIII — XIX ст. На сьогодні відкрито низку давньоруських жител, виробничих об'єктів і господарських ям, хронологія яких коливається від останньої чверті XI до середини XIII ст. Зібрано численний і різноманітний матеріал. З культурного шару і заповнення об'єктів походять як звичайні для давньоруських сільських поселень предмети, так і неординарні «статусні» речі.

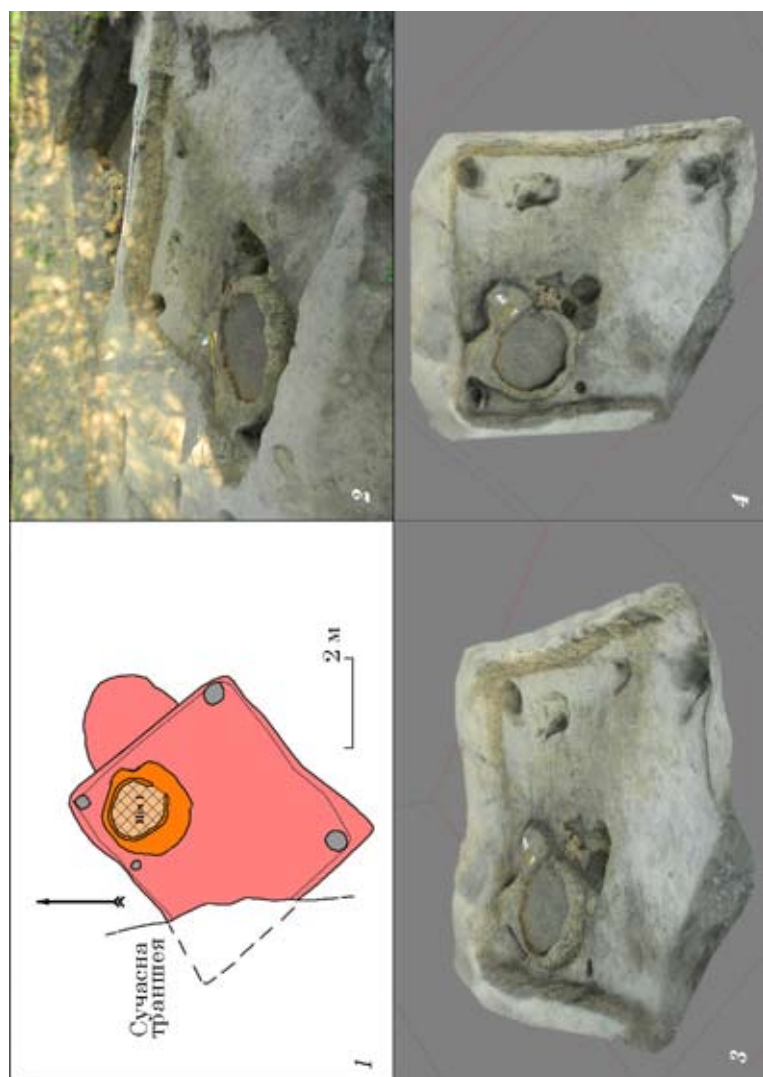
У доповіді хочемо зосередити увагу на основних методиках науково-рятивних археологічних досліджень пам'ятки на прикладі об'єкту 1. Під час дослідження об'єкту було проведено збір біологічних матеріалів: макрорештки зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів, та відібрані зразки для антропологічного аналізу, заповнення об'єкту було просіяно. Також при дослідженні було використано метод фотограметрії.

Об'єкт 1 — житло, має прямокутну форму, стінки об'єкту орієнтовані за віссю північний схід—південний захід та північний захід—південний схід відповідно. Із західного боку споруда була пошкоджена сучасною траншеєю (рисунок, 1, 2). Має розміри $4,91 \times 4,52$ м. Рівень виявлення — 0,27 м від сучасної денної поверхні (184 м за балтійською шкалою висот), глибина — 0,85 м. Споруда має складну мікстратиграфію. У кутах споруди та у центральній частині північно-західної стінки зафіксовані стовпові ями, що свідчить про каркасно-стовпову конструкцію житла. У північному куті споруди було зафіксовано піч, купол якої майже не зберігся. Розміри печі — $2,23 \times 1,90$ м. Попередній аналіз керамічного матеріалу датує споруду XII—XIII ст.

Для отримання обгорілих палеоетноботанічних макрорешток застосовано метод флотації ґрунту із заповнення об'єкту. З цієї метою проаналізовано заповнення об'єкту 1 в об'ємі дев'ять стандартних відер (90 дм^3). Матеріал ідентифіковано завдяки його порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками.

Зі 190 решток рослинного походження вдалось ідентифікувати наступні. Зернові (за зменшенням кількості): жито (*Secale cereale*) — 26; просо (*Panicum miliaceum*) — 19; ячмінь піввчистий (*Hordeum vulgare*) — 9; пшениці м'які голозерні (*Triticum aestivum* s. l.¹) — 8; овес (*Avena sativa*) — 5; пшениця двозернянка (*Tr. dicoccon*) — 4. Зернові, не визначені до виду через їхню фрагментарність, становлять 38 од. Зернобобові (бобові): горох (*Pisum sativum*) — 43; сочевиця (*Lens culinaris*) — 11; вика (*Vicia ervilia*) — 8. Технічні: льон (*Linum usitatissimum*) — 1. Бур'яни:

1 Sensus lato — у широкому розумінні (збірна назва, під якою розуміють кілька видів пшениць м'яких голозерних, які за археологічними матеріалами практично неможливо відрізнити одне від одного).



Об'єкт 1, житло XII—XIII ст.: 1 — план споруди; 2 — загальний вигляд; 3, 4 — 3D-моделі

бромус, до виду не встановлено (*Bromus* sp.) — 4; капустяні (раніше — хрестоцвіті) (*Brassicaceae*) — 4¹.

Таким чином, палеоетноботанічними аналізами встановлено вирощування повного спектру злакових зернових культур, за яких жито становило майже 50 % від загального зернового господарства. Його наявність (разом із пшеницями м'якими голозерними) засвідчує порівняно високий рівень агротехніки. Ця теза знаходить підтвердження у фіксації незначної кількості бур'янів. Ідентифікація ж озимого виду бур'яну вказує на можливість існування різноциклічних посівів (озимі — ярові), а відтак — і дво-, триплля, і використання чергування навантаження / відпочинку полів. Бобові (якщо припустити їхні польові посіви) вказують (як і різноциклічні культури) на сівозміни, а отже й загалом на доволі суттєві агрономічні знання. Більшість відходів від культур можна було використовувати на годівлю тварин і навіть на їх відгодівлю (з цією метою могли використовувати й деякі зернові культури загалом). Знахідка насіння технічної культури вказує на існування власної сировинної бази для забезпечення ткацтва (визначення С.А. Горбаненка).

З зазначеної споруди на аналіз для визначення порід дерева було відібрано 66 зразків дрібного вугілля. Матеріал отримано за результатами ручного відбору і вибіркової флотації. Стан його збереженості й розміри дозволили визначити породи переважної більшості екземплярів до роду. Проаналізований матеріал репрезентований хвойними й широколистяними породами. Виявлені такі породи: сосна, ймовірно, сосна звичайна (*Pinus* sp., ймовірно, *Pinus sylvestris*); дуб (*Quercus* sp.); клен (*Acer* sp.); тополя / осика (*Populus* sp.); береза (*Betula* sp.); горобина (*Sorbus* sp.); липа (*Tilia* sp.).

Усі виявлені породи належать місцевим деревам. З позиції гео-ботанічного районування пам'ятка розташована на території Східного Полісся, близько до його південного кордону з лісостепом. Східне Полісся охоплює Правобережжя Дніпра, межиріччя Дніпра та Десни і частково лівобережжя Десни — до вододілу з притоками Дніпра Супоем і Сулою. Основними лісоутворюючими породами тут є сосна і дуб. Інші виявлені породи також характерні для місцевого ландшафту.

Значення отриманих даних полягає в розширенні існуючої бази даних з археологічного дерева. Загалом, стадію вивчення середньовічного викопного вугілля на території України можна охарактеризувати як початкову, тобто стадію накопичення матеріалу. Отримання внаслідок дослідження матеріалів з різних

1 З матеріалів відібрано лише обгорілі макрорештки; не обгорілі й свіжі на вигляд до аналізу не залучено, оскільки місцеві природні умови збереженості ботанічних матеріалів не підтверджують їхньої муміфікації (відомі лише поодинокі випадки в доволі унікальних умовах).

поселень достатнього об'єму інформації дозволить перейти до її використання у контексті вивчення палеоекології й господарчої діяльності у цей період (визначення М.С. Сергеевої).

Також під час дослідження було використано метод фотограметрії. На основі фотографій, за допомогою програми Agisoft PhotoScan, було створено рухому 3D-модель житла (рисунок, 3, 4). Програма використовує цифрові растрові зображення, координати центрів фотографії, координати контрольних точок. Для створення моделі було використано 60 фотографій, відзнято контрольні точки тахеометром та зроблена географічна прив'язка (модель має точні географічні координати та масштабована з точністю до 5 см). Дана модель є прикладом не тільки візуалізації археологічних досліджень, а і можливості її використання у ГІС системах. Такі моделі можуть демонструвати нам не лише кінцевий результат досліджень, але і поетапну фіксацію процесу досліджень (особливо це важливо при дослідженні об'єктів зі складною стратиграфією, архітектурних елементів, розкопок великими площами).

Отже, із всіх досліджених на пам'ятці об'єктів (26 житлових споруд, 13 виробничих об'єктів (пов'язаних безпосередньо із землеробством), 9 ям зерновиків, 29 господарських ям) було проведено збір біологічних та антропологічних матеріалів, зроблена фотограметрія деяких розкопів (розкопи: 1, 3, 6, 13—16). Данні досліджень дадуть змогу зробити спробу реконструкції особливостей моделі життя, господарювання, побуту, простежити певні галузі економічної діяльності та специфіки поселення, уточнити його місце в системі давньоруських пам'яток Києва. Наведені вище результати використання сучасних методів в археології показують можливості забирання максимальної кількості інформації на пам'ятках, більш точності фіксації об'єктів, культурних шарів і артефактів, створення ГІС-систем та розширення баз даних антропологічного та ботанічного матеріалу для вказаного регіону та періоду.

В.А. КАЛІНІЧЕНКО, Д.В. БІБІКОВ

ВІСТРЯ СТІЛ З ТЕРИТОРІЇ ВИШГОРОДА

Одним із найважливіших аспектів у дослідженні середньовічної військово-політичної історії Вишгорода є аналіз предметів озброєння, знайдених при археологічних розкопках на території середньовічного міста. Чільне місце в означеному контексті віді-

грають елементи зброї дальнього бою, які дозволяють прослідкувати історію побутування даного типу зброї у Вишгороді, проаналізувати взаємовпливи з іншими давньоруськими регіонами та генезу розвитку військової справи X—XIII ст. загалом.

Предмети озброєння дальнього бою із середньовічного Вишгорода представлені в основному наконечниками стріл. Характерною є відсутність, зокрема, залізних та кістяних деталей луків та колчанів тощо. На сьогодні опрацьована нами колекція наконечників стріл з давньоруського Вишгорода нараховує 42 екземпляри. Ще 13 наконечників відомі за даними, поданими в каталозі предметів озброєння дальнього бою О. Медведевим (загалом 55 екземплярів). До трьох із означених наконечників подано ілюстративний матеріал (типи 15, 74, 97).

Відзначимо, що асортимент наконечників стріл із Вишгорода багатий, різноманітний та виступає одним з найбільш рідкісних за видовими типами кореляції серед усіх знахідок наконечників стріл X—XIII ст. на території Русі, оскільки дозволяє прослідкувати еволюцію перехідних типів наконечників стріл в XI—XII ст. Усі наявні на сьогодні вістря стріл з території Вишгорода можна поділити на залізні та кістяні. У кількісному співвідношенні переважають залізні наконечники, тоді як серед кістяних — лише один екземпляр. Залізні наконечники з середньовічного Вишгорода можна поділити на дві групи: втульчасті та черешкові. До числа перших відноситься лише один екземпляр з широкою втулкою та короткими масивними шипами (тип 2 за О. Медведевим), який датується широким хронологічним періодом — VIII—XIII ст. Відзначимо, що в Середньому Подніпров'ї втульчасті двошипні вістря стріл зустрічаються дуже рідко, оскільки подібного типу знахідки характерні до заходу Русі та військових контактів із Західною Європою.

Наступні дві групи наконечників стріл є найбільш багаточисельними в асортименті виробів з Вишгорода та найбільш повноцінно дозволяють проаналізувати військову справу місцевого середньовічного населення в XI—XIII ст. Це — плоскі черешкові різних видових модифікацій та гранчасті бронебійні вістря стріл. Асортимент плоских черешкових наконечників стріл представлений екземплярами ромбоподібної, листоподібної, кілеподібної форми з різними видовими модифікаціями пера, які є визначальними при датуванні наконечників та характеристиці перехідних типів. За типологією О. Медведева, це типи 15, 31, 32, 38, 40, 41 (підтип 2), 42, 43, 52 (підтипи 1—3), 60 (підтип 3), 61, 63 та 74. Більшість з них широко датуються X—XIII ст.

Звертає на себе увагу переважання наконечників типу 52 — ромбоподібних з прямими сторонами і плечиками та найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера з різними видовими модифікаціями. Саме вони виступають одними з найбільш

показових у характеристиці військової справи середньовічного Вишгорода, оскільки характерні для другої половини XI—XII ст. Крім того, вони дозволяють прослідкувати еволюцію та побутування подібних типів наконечників на інших територіях Русі, де їх знайдено менше, порівняно з центральними регіонами. Звертають на себе увагу також знахідки зрізнів та фактична відсутність трилопастних наконечників стріл.

Інша група наконечників стріл представлена гранчастими бронебійними екземплярами, серед яких виділяються вістря з масивною бойовою головкою, шилоподібні, ромбоподібні, а також — пірамідальні квадратного, ромбічного або круглого перетину. За типологією О. Медведєва, це — типи 83, 90—97 (підтип 2). Більшість із них датуються XI — XIII ст. Звертає увагу на себе знахідка наконечника, який відноситься до типу 83 — бронебійні з масивною бойовою головкою, яка має ромбічний вигляд, ромбічний перетин пера з шийкою. Подібного типу наконечники характерні лише для XI ст., як і більшість типів шилоподібних бронебійних наконечників стріл, знайдених у Вишгороді. Відзначимо, що аналогічні екземпляри, як плоским черешковим, так і гранчастим бронебійним наконечникам стріл, часто трапляються на археологічних пам'ятках X—XIII ст. на теренах Русі, але нерівномірно. Не виключено, що Вишгород міг бути і місцем виготовлення наконечників стріл, свідченням чого, ймовірно, є кілька заготовок. Загалом, асортимент наконечників стріл з Вишгорода дає важливу інформацію для реконструкції військової історії Русі в X—XIII ст. та дозволяє прослідкувати не лише еволюцію модифікацій різних типів наконечників стріл, а й простежити генезу захисного озброєння, а також тактики та стратегії.

Аналіз предметів металеві зброї дозволяє реконструювати і окремі події середньовічної історії міста. Цілий набір наконечників, котрий, очевидно, знаходився в сагайдаку, походить із поховання двох воїнів, дослідженого 1989 р. поблизу сучасного кладовища. Попри виразно кочівницькі риси поховального обряду, стріли можна охарактеризувати як типово давньоруські. На думку авторів розкопок, небіжчики могли належати до Чорноколюбського союзу, перебуваючи при цьому на службі когось із вишгородських князів, і загинути під час князівських усобиць другої половини XII ст. Не суперечить такій інтерпретації датування наконечників стріл, декотрі з яких (типи 32, 38) з'являються на Русі в середині XII ст.

Один із типів наконечників, знайдених у північно-західній частині городища (тип 31), прийнято вважати елементом озброєння монголів. Виникає спокуса пов'язати знахідку з поширеною гіпотезою про знищення міста в 1240 р., однак варто зазначити, що поодинокі знахідки таких стріл відомі з розкопок і тих давньоруських міст, які від монгольського нашествия не постраждали.

СКАНДИНАВСЬКІ РУНІЧНІ КАМЕНІ У ПЕЙЗАЖІ ЯК СПОСІБ КОМУНІКАЦІЇ В КІНЦІ X — ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI століть

Розташування рунічних каменів у пейзажі — ключ до розуміння пам'ятників та їхнього комунікативного призначення. Минуле, що закріплено написами, втілено у пейзажі через камені як докази розповіді. Детально вивчаючи їхнє розташування, можна краще зрозуміти контекст текстових повідомлень.

Скандинавські рунічні камені пов'язують минуле і сьогодення з речовими доказами дії торгових, військових кампаній Епохи Вікінгів. По-перше, рунічні написи пояснюють, як місця отримали свої імена через людей, які жили і діяли там. По-друге, тексти написів, що включають географічні назви, діють, щоб закарбувати пейзаж людським значенням. І нарешті, камені відправляють нас до речових доказів дії самих вікінгів у пейзажі.

Дане дослідження пропонує розглянути, яким чином впливає мультимедійний аспект рунічних каменів через взаємозв'язок пейзажу, як рунічні написи передавали інформацію, а також настільки справедливо говорити, що написи забезпечували «публічне мистецтво» і були способом комунікації.

Пейзаж, у якому знайдені археологічні об'єкти, є важливим чинником інтерпретації. Іноді вони надають нам інформацію про пейзаж та його минуле. Проте інтерпретація конкретної території землі є не простим завданням. По-перше, природа змінюється з нашим втручанням або без нього. По-друге, існує безліч аспектів і теорій, що стосуються аналізу пейзажу та соціального простору.

Так що таке «пейзаж»? Багато пропозицій було висунуто щодо його визначення. В Оксфордському словнику він описаний кількома способами, головним чином у зв'язку з художніми аспектами. Археологи розширили використання терміна від суб'єктивного до наукового, де ключовим аспектом досліджень стало обговорення соціального простору.

Підвищення дослідницького інтересу до вивчення взаємозв'язку між природним і соціальним простором через скандинавські рунічні камені як спосіб комунікації засвідчують останні напрацювання вчених-рунологів. Зокрема, зв'язки між рунічними каменями та дорогами, мостами, водоймами отримали сучасне наукове звучання у працях зарубіжних дослідників.

Найчастіше рунічні камені демонструють часті зв'язки з озерами, річками, морями, узбіччями доріг, мостами, давніми моги-

лами, фермами, матеріалізуючи в собі яскравий акт комунікації у контексті ознаменування людей, які в XI ст. переміщалися в інші землі з метою воєнних, торгових чи релігійних кампаній. Розуміючи рунічні камені як «маркери» у суспільному пейзажі, отримуємо дані щодо їхнього мультимедійного аспекту: як вони були зведені, щоб вплинути на інших людей, яку мету передбачали та який соціальний мотив могли б відобразити?

Зведення рунічних пам'яток залежало від соціальних факторів, що відображали статус групи або особи у суспільстві. Багатші та впливовіші спонсори прагнули спорудити свій камінь у кращому місці, ніж їхні конкуренти. Якщо рунічні написи були використані як діловодні документи або позови землевласника, як пропонує Біргіт Соєр, ми все ще повинні зрозуміти, кому адресувалося текстове повідомлення. Хто це міг бачити? Чи зафіксоване повідомлення стосувалося лише місцевих мешканців, чи мандрівників, або ж обох?

Археолог Стефан Брінк розглянув значну роль каменів у вивченні давніх маршрутів. Він припускає, що багато сучасних шляхів давніші, ніж ми думаємо. Реконструюючи пейзаж вікінгів, топографію, аналізуючи соціальну структуру і просторові зв'язки між різними об'єктами, тексти на камені можна ввести у соціальний контекст. Відповідно, ми можемо дізнатися більше про історію «вікінгської діаспори».

Наступна дискусія зосереджена на соціально-просторових вимірах. Фіксація рунічного повідомлення на камені з різних точок зору могла допомогти зрозуміти їхнє значення у пейзажі та сприяти взаємодії між людьми. Деякі камені було встановлено на честь мандрівників, учасників набігів та інших людей, що жили на морі. Інші пов'язані з християнізацією в Скандинавії і за її межами.

Можливість подорожувати — це один з мотивів для торгівлі та культурних зв'язків. Хоча багато хто подорожував неподалік від місцевого пейзажу, інші заходили далеко у віддалені регіони, отже дороги та річки були життєво важливими факторами для того, щоб рухатися. Б. Соєр вказує, що відомо місцезнаходження 95 % рунічних каменів, але достовірне розташування встановлено для менше ніж половини з них. Майже 40 % каменів було виявлено у тісному зв'язку узбіччями доріг і водоймами. Маршрути, пов'язані з церквами, стали життєво важливим аспектом місцевого пейзажу, коли християнство стало постійною складовою у скандинавському суспільстві.

Англійський археолог університету Честера І. Денілсон визначає камені як свідчення пам'яті. Місця зведення пам'ятників і сім'ї були тісно пов'язані разом у пейзажі через рунічні камені. Це привело до загальних переживань життя і смерті, тобто фік-

сації історичної пам'яті. І. Денілсон запропонувала розглядати рунічні камені як об'єкти, що виконували мнемонічну функцію, тобто були «агентами» загальної суспільної пам'яті, де в першу чергу пейзаж локалізації пам'ятників і візуальні складові розглядаються як найшвидша асоціативна підказка цілей нанесеного рунічного повідомлення. Рунічні написи, як і будь-яка інша писемність, вимагають уважного візуального споглядання. У такому розумінні тривале фізичне перебування біля пам'ятника розглядає як втілення зв'язку з ним. Саме у мнемонічних багатовимірних пунктах (приміром, кладовище) було зведено більшість рунічних каменів, які втілювали комунікативні дії і закріплювали взаємні зобов'язання замовників на окремому та соціальному рівні розвитку, що включив минуле, сьогодення та майбутнє.

Отже, мультимедійний аспект скандинавських рунічних каменів впливає з того, що вони були встановлені в певному місці — пейзажі. Могилами, водоймами, дорогами, мостами рунічні написи передавали інформацію про суспільство і географію, таким чином забезпечуючи історичну пам'ять. Люди створювали, змінювали і рухали монументально-меморіальну традицію через простір і час, а це, в свою чергу, створило посередництво між просторовим досвідом (пейзажем) і її сприйняттям (розвитком рунічної писемності), що утвердило, закріпило і зміцнило суспільні відносини та комунікативні цілі, закріплені написами на скандинавських рунічних каменях.

Багато у чому рунічні написи — символи нового дослідницького курсу в історичних розвідках. Перспективи дослідження проблеми пов'язані з розширенням мультимедійного аспекту студіювання рунічних пам'яток, виявлених на території Східної Європи.

А.Б. ФІГОЛЬ, О.Б. ФІГОЛЬ

МЕТАЛОПЛАСТИКА ДАВНЬОГО ГАЛИЧА, ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА РЕКОНСТРУКЦІЯ

Досить розвинутим видом давньоруського ремесла була металопластика, яка розвивалася нарівні з тогочасними ремеслами — керамікою, ткацтвом, різьбярством та ін. З металу виготовлялися твори різноманітного призначення для потреб побуту та церкви.

Окрему категорію знахідок складають писала — стилоси, які є підтвердженням розвитку писемності в давньому Галичі. До-



Металопластика давнього Галича

слідники по-різному називали призначення писал. Називали їх «шпильками», «ложечки для причастя» та «інструментами для обробки шкіри». Перший, хто відніс стилоси як знаряддя до письма, був Б.А. Тимошук.

У фондах Національного заповідника «Давній Галич» (НЗДГ) облікується чотири залізні, одне бронзове стилоси-писала. Чотири стилоси на даний час експонуються в Музеї історії давнього Галича, два з яких віднайдено під час археологічних розкопок В. Бараном та Б. Томенчуком на Крилоському городищі. П'ятий стилос зберігається у фондах НЗДГ.

За класифікацією Б.Б. Овчиннікової, залізне писало (рисунок, 1а) — довжина 13,5, ширина лопатки 2 см, — можна віднести до типу 7б. До даного типу входять писала, в яких лопатка має форму витягнутого бокальчика. Залізне писало (рисунок, 1б) — довжина 11,5, ширина лопатки 1,8 см, — прямих аналогів не має, але за формою п'ятикутної лопатки його можна віднести до типу 9, тільки у лопатці стилоса даного типу присутні отвори, можливо, для підвішування до пояса. Залізне писало (рисунок, 1в) — пошкоджене корозією та відсутня загострена частина стрижня, довжина 8,5, ширина лопатки 1,5 см, яка нагадує трикутник, можна зарахувати до типу 13в. Бронзове писало (рисунок, 1г) — довжина 6,7, ширина лопатки 1,8 см, частково пошкоджене, відсутня загострена частина стрижня та пошкоджена лопатка, яка має форму бокальчика тільки з чітко вираженими боковими гранями, при переході лопатки до стрижня при-

сутні три валики — можна зарахувати до типу Зв, але, оскільки стан писала є не задовільний, тому тяжко дати точну класифікацію та опис.

Залізне стилос-писало — довжина 9, ширина лопатки 0,7 см (рисунок, 2), яке зберігається у фондосховищі НЗДГ, складається з гострого стрижня та лопатки прямокутної форми з плавно вигнутими кутами до стрижня, на лопатці погано проглядається, можливо, клеймо або інші знаки. За класифікацією Б. Овчиннікової, аналогів не знайдено, лопатка носить індивідуальний характер.

Для проведення експерименту було виготовлено ливарну форму з місцевої породи каменя мергеля та глиняний тигельок для плавлення кольорових металів (рисунок, 3). Першою була спроба відлити воскову модель для виготовлення глиняної форми одноразового використання. Попередньо кам'яна формочка була добре прогріта, для повного заповнення та через льотник залито віск у результаті отримано писало довжиною 8, стрижня з лопаткою — 1,7 см (рисунок, 4). Віск погано відстає від форми, для кращого відставання давньоруські ювеліри додавали до воску свинячий жир або дьоготь. Також спробували відлити писало металеве у кам'яній формі, для цього було використано свинець і відлито писало довжиною 9 см, ширина лопатки — 1,7 см (рисунок, 5).

Серед розмаїття культових предметів з території давнього Галича особливу увагу привертають хрести — тільники, які займали вагоме місце в житті християнина.

Металеві натільні хрестики з експозиції Івано-Франківського краєзнавчого музею, які походять з с. Крилос, Галицького р-н., мають дату XI—XIII ст. (рисунок, 6).

Хрестик (2,5 × 2 см), рівнокінцевий з нерухомим вушком та рубчатою поверхнею, нижня перекладина зміщена відносно центру, ймовірно, хрестик бракований.

Хрестик (3 × 2 см), двосторонній з квадратним середохрестям та кулеподібними закінченнями ramen. Схожі хрестики було віднайдено під час археологічних розкопок під керівництвом Ю. Лукомського на Царинці с. Крилос, на території західного поділля.

Хрестик (2,4 × 1,9 см), двосторонній з круглим середохрестям, на якому рельєфне зображення хрестика та валика у вигляді рамки по колу, закінчення ramen у вигляді сплющеної кульки. Хрестик такого типу відомий з Княжої Гори Черкаської обл.

Хрестик (3,5 × 2,5 см), односторонній, рівнокінцевий. На середохресті рельєфне зображення хрестика з ромбоподібною з рамкою. На кінцях ramen двопелюсткове кругоподібне закінчення. Подібні хрестики відомі в Новгороді.

Металеві натільні хрестики з експозиції музею історії «Давній Галич», які випадково знайдено на території с. Крилос, Галицького р-н.

Хрестик ($3,2 \times 2,8$ см), на кінцях та середині круглі, а перетинки — прямокутної форми, виїмки заповнені жовтими емалями. На кінцях рамена — двопелюсткове кругоподібне закінчення. Подібного типу хрестик було віднайдено Я. Пастернаком під час розкопок 1940—1941 рр. на Золотому Тоці. Фрагмент хрестика з емалями знайдений на полі Качків, с. Кринос 1969 р. (рисунок, 7).

Такі хрестики дослідники зараховують до звичайного, найпоширенішого типу хрестиків з емалями. Трапляються хрестики в Києві, на Княжій горі, Витачеві, Вишгороді та інших городищах. Дослідниця В.А. Мальм вважає, що центром їх виготовлення була Київщина XI—XII ст. На думку М.В. Седової, у XII—XIII ст. виникає ще один центр виготовлення за київськими зразками хрестиків з емалями в Прибалтиці у пониззі Дунаю, де знайдено 70 таких предметів.

Хрестик (3×2 см), двохсторонній з прямокутним середохрестям та кулеподібними закінченнями рамен. Даний хрестик був досить поширеним давньоруським типом з другої половини XII — XIII ст. (рисунок, 8).

Хрестик ($3,1 \times 2,6$ см), рівнораменний односторонній, закінчення рамен розширені та закруглені, з виступами «вушками». Прикрашений рельєфним зображенням на кінцях та середині круглі, а перетинки прямокутної форми. Подібні хрестики відомі в колекції Б. і В. Ханенків (рисунок, 9).

Б.А. Рібаков вважав, що одним із важливих методів обробки кольорових металів є литво, і зазначав, що протягом IX—X ст. ливарники застосовували лиття по восковій моделі. Лиття застосовувалося у двох варіантах у плоскій моделі із збереженням форми та у об'ємній моделі без збереження форми. Тільки у пізнішому часі з'являються кам'яні ливарні форми.

Для проведення наступного виготовлено ливарну формочку, на якій вирізано два натільні хрестики різного типу. Як у попередньому експерименті, для відливання було взято свинець, який було розплавлено у керамічному тигельку. У результаті отримано два різні типи хрестиків, один хрестик ($4,4 \times 3,2$ см) — односторонній, рівнораменний, з ромбоподібним середохрестям, на кінцях — трилопатеve завершення у вигляді трьох кульок, прикрашений орнаментом у вигляді круглих виїмок. Другий хрестик ($5 \times 3,4$ см) — двосторонній з прямокутним середохрестям, на якому — косе зображення хреста, та кулеподібним закінченням рамен (рисунок, 11).

Як бачимо, на власних експериментах робота ливарника вимагає багато умінь та навиків.

ОСТЕОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ ССАВЦІВ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ НОВИЙ СВІТ

Археологічна пам'ятка Новий Світ є кораблекрушінням пізанського торгівельного судна XIII ст. Внаслідок збройного конфлікту корабель був спалений і затоплений у припортовій частині міста Сугдея (Судак) у 1276 році. Разом із кораблем пішов на дно весь його вантаж — товари, призначені до продажу, а також інші предмети, що становили елементи спорядження команди екіпажу. Це робить пам'ятку перспективною з точки зору реконструкції елементів щоденного життя та побуду екіпажу. Ціль нашої роботи полягає в реконструкції способу харчування на кораблі, заснованій на аналізі кісткових решток тварин, що були знайдені на місці кораблекрушіння і становили кухонні відходи членів екіпажу.

Досліджувана пам'ятка кораблекрушіння територіально розташована в околицях міста Судак (Сугдея). Завдяки вдалому географічному розташуванню протягом довгого періоду Сугдея відігравала роль одного з центрів торгівлі Причорномор'я. Підводно-археологічні дослідження цієї території пов'язані із виявленням на ній залишків керамічного матеріалу, який було датовано XIII ст. Кораблекрушіння пізанського торгівельного судна, яке відбулося внаслідок збройного конфлікту між купцями Генуї та Пізи. На пам'ятці у меншій кількості присутні керамічні матеріали, які були датовані X та XI ст. Наявність кісткового матеріалу на території пам'ятки може свідчити про те, що м'ясо становило частину раціону членів екіпажів кораблів, матеріали яких представлені на досліджуваній території. Вивчення кісткового матеріалу може пролити світло на проблему реконструкції раціону харчування на кораблі. З огляду на актуальність теми, нашими завданнями будуть: загальний аналіз кісткового матеріалу, який включає в себе видовий склад тварин, їх стать, вік та аналіз слідів на кістках; визначення місця кісткового матеріалу у археологічному контексті пам'ятки Новий Світ; визначення ролі м'ясної їжі в раціоні екіпажу середньовічного судна.

Дані про наявність давньої кераміки на узбережжі поселення Новий Світ надходили ще з 1960-х рр. З розвитком підводного спорту це місце все більше привертало увагу аквалангістів-любителів, що сприяло її грабунку. Із 1999 р. дослідженнями пам'ятки зайнялася експедиція Центру підводної археології Київського національного університету імені Тараса Шевченка з охоронною метою на чолі з С.М. Зеленком; територія пам'ятки вивчалася згідно всім вимогам методики підводних археологічних досліджень. Віднайдені матеріа-

ли становили собою рештки вантажу Середньовічного судна XIII ст. Було виокремлено і систематизовано більшу частину матеріалів, які являли собою вироби із кераміки, у вигляді тарного кухонного та столового посуду; матеріалів із металу та дерева. Найявний археологічний матеріал доповнює письмове джерело, яке ми можемо зіставити з пам'яткою і інтерпретувати пам'ятку як кораблекрушіння, яке сталося внаслідок збройного конфлікту. Письмове джерело вказує на збройний конфлікт, що стався між купцями італійських міст-держав Генуї та Пізи у Константинополі 1276 року. Внаслідок розвитку конфлікту пізанський корабель був змушений плисти до припортової частини міста Судак (Сугдея), що на той момент був факторією Генуї. У Новосвітській бухті корабель був спалений і затоплений разом із своїм вантажем. Сліди повторного обпалення внаслідок пожежі добре простежуються на керамічному матеріалі.

Загальна кількість фрагментів з вибраної ділянки становить 98 одиниць. З них ідентифіковані були 87 фрагменти (88 %). Загальний масив матеріалу являє собою кістки свійських тварин ссавців, а саме — корови (*Bos taurus*), кози / вівці (*Ovis / Capra*) та свині (*Sus domestica*). Також було знайдено 4 фрагменти кісток коня (*Equus caballus*), також зі слідами цілеспрямованого розрубання. Весь знайдений кістковий матеріал є кулінарними відходами. Всі знайдені кістки походять від свійських тварин, тому можна припустити, що м'ясо було закуплене спеціально для морської подорожі у людей, що займалися розведенням тварин на продаж, а не впольоване чи куплене у мисливців.

Найбільший відсоток кісток із взятої ділянки належав залишкам корови — 41 фрагмент (42 %). Вони становлять собою залишки ребер, шийних та спинних хребців, довгих кісток та рогових стрижнів. На більшості з кісток було знайдено сліди навмисного розколювання, що, безсумнівно, свідчить про використання м'яса тварин в їжу. Відносно велика кількість рогів корови (*processus cornalis*; 8 екз.) зі слідами відрубання від черепної коробки, присутня у вибірці, може свідчити, що рогова частина могла використовуватись для виготовлення клейкої речовини, яка потенційно слугувала для ситуативних ремонтних робіт на кораблі. Їх присутність може вказувати на те, що тварини могли перевозитись на судні ще живими і забиватися по мірі потреби.

У вибірці — 26 фрагментів (26,5 %) кісток малих парнокопитних — кози або вівці. Анатомічно кістки представлені ребрами, довгими кістками, лопатками і щелепами, що дозволяє визначити вік тварини з точністю до місяця. Довгі кістки (*femur, ulna, tibia*) належать дорослій особі. Ребра і щелепу ми можемо співвіднести з однією особою до 1 року.

Кісткових залишків свині у вибірці — 17 фрагментів (17 %), серед них кілька фрагментів черепної коробки та щелеп із зуба-

ми. За критерієм стертості зубів, розробленим Енні Грант (Anni Grant), був встановлений вік свиней на 2 та 6 років.

Серед загальної кількості фрагментів є 4 фрагменти (5 %) від кісток коня (*ulna proximal; radius proximal*). На кістках виразні сліди від розрубування.

Розглядаючи місце м'ясної їжі в загальному контексті способу харчування учасників екіпажу корабля, необхідно згадати і інші продукти, які могли перевозитись на кораблі з ціллю подальшого споживання. Для пошуків відповіді на це питання у нас є опосередковані вказівки у вигляді керамічного матеріалу — кухонного та столового посуду учасників екіпажу корабля. Також можна висунути припущення про те, що в піфосах могла перевозитись прісна вода або сипучі речовини, наприклад, зерно. Аналіз посуду зі слідами ремонту вказує на те, що їжа не обов'язково могла носити рідкий характер, можливо, на кораблі був запас хлібу та сухарів. Вироби із металу, а саме кільця, що являли собою важки до риболовних сітей, та шпиця для їх плетіння та ремонту, доповнюють наші уявлення про традиції рибальства під час морських подорожей.

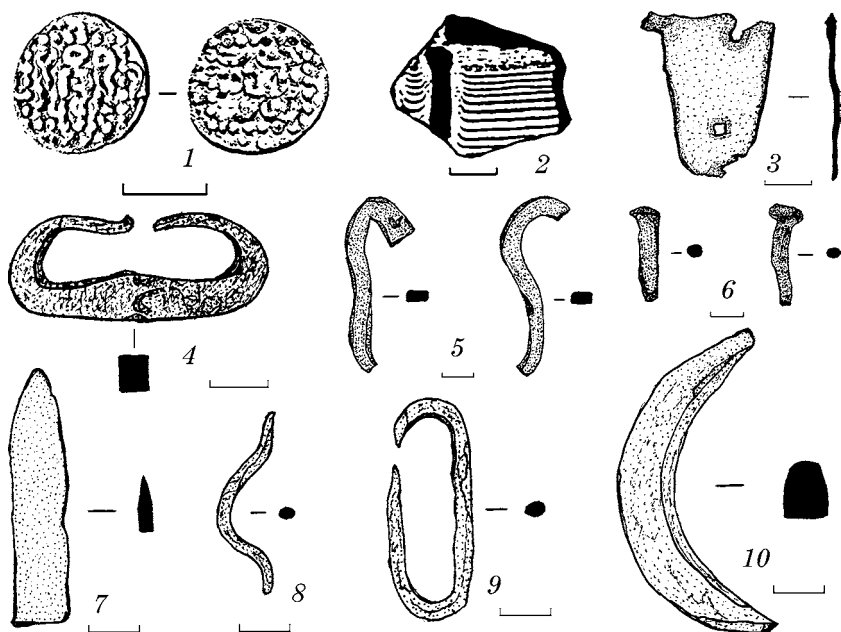
Завдяки проведеному дослідженню ми змогли розвинути багато напрямків, яких варто було торкнутися в роботі, а саме — яким чином було приготоване м'ясо, чому надавалась перевага саме тим чи іншим частинам тіла тварини, для яких культур було традиційним споживання того чи іншого виду м'яса та яким чином морська вода впливає на стан збереження остеологічного матеріалу. Результати дослідження підкреслюють актуальність розвитку археозоології на території України, адже, дослідивши кістковий матеріал з пам'ятки, ми зможемо відкрити більше нових перспектив, з яких зможемо розглядати її контекст.

Р.О. КОЗЛЕНКО

ВИКОРИСТАННЯ РИМСЬКИХ УКРІПЛЕНЬ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ У СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ПЕРІОД

На території Нижнього Побужжя розташована значна кількість городищ римського часу, потужність фортифікаційних споруд яких забезпечила їх виділення на фоні степу ще протягом багатьох сторіч. Безумовно, для середньовічного населення регіону ці укріплення не були непомітними. На підтвердження цьому виступає ряд наступних фактів.

Так, на нещодавно виявленому римському форті Кам'янка V при дослідженнях східного внутрішнього укріплення у 2011 р. було знай-



Середньовічні артефакти, виявлені на римських укріпленнях

дено дирхем кримської чеканки хана Токти (рисунок, 1) 698 р. х., або 1299 р. н. е. На додаток, при розкопках рову західного внутрішнього укріплення у гумусному шарі, над його заповненням, було знайдено фрагмент середньовічної полив'яної кераміки (рисунок, 2), також датований XIII—XIV ст. З периметру форту походить також ряд фрагментів від залізних та бронзових виробів (рисунок, 5—10), які можуть відноситися як до римського, так і середньовічного часу. Не виключено, що бронзова пластинка від військової амуніції (рисунок, 3), враховуючи схожість обладунків римського та середньовічного періоду, як і знайдений в межах форту набір для розпалення вогнища — кресало (рисунок, 4) та кремій — можуть відноситися до цього періоду.

Додатковим свідченням на користь присутності середньовічних кочовиків на залишках римського табору є досліджене у 1978 р. на околицях с. Кам'янка Очаківського р-ну Миколаївської обл. поховання, датоване другою половиною XIII — початком XIV ст., у якому було знайдено рештки воїна-вершника із розкішним оздобленням одягу та різноманітною зброєю. Дистанція між курганом, у якому поховали цього чоловіка, та римським укріпленням дорівнює 5 км.

Отже, деякі загони кочовиків наприкінці XIII — на початку XIV ст. використовували залишки римського табору Кам'янка V

у якості укриття в степу від зайвих очей. Це й не дивно, адже навіть зараз, після багатьох років сільськогосподарських орних робіт, вали на поверхні римського форту подекуди виділяються на 0,30—0,40 м. Звісно, понад 700 років тому їх висота дозволяла воїнам степу знову знайти у межах цього табору тимчасовий прихисток. На підтвердження цим висновкам може слугувати розташований неподалік від іншого римського табору Дідова Хата III, поряд з м. Миколаїв, редут часів Кримської війни (1853—1856 рр.), біля переправи на р. Південний Буг. Збереженість його захисних споруд дозволяє тримати облогу навіть зараз. Добре видно залишки фортифікаційних споруд і Козирського городища (I—III ст.), в 12 км на північ від Ольвії.

З усіх укріплень ольвійської хори римського часу своїм середньовічним шаром виділяється городище Дніпровське II. Слід зазначити, що при розкопках цього укріплення знайдений і полив'яний посуд. При останніх археологічних розвідках на цій пам'ятці також було виявлено ряд середньовічних монет XV ст.

З території римської цитаделі Ольвії також походить ряд середньовічних речей, як от: турецькі трубки, полив'яна кераміка, монети (від раннього до пізнього середньовіччя), залізні наконечники стріл та ін. (Опрацювання автора у фондах НІАЗ «Ольвія»). Відомий факт, що з ольвійського каменю турками була побудована фортеця Очаків. Саме через це на городищі найбільш постраждали культурні шари римського часу.

Отже, рештки укріплень римського часу в Нижньому Побужжі слугували за своїм призначенням не тільки у період їх безпосередньої побудови, але і у пізніші часи. Або, якщо перефразувати відомий латинський вислів, можна стверджувати, що: *vita brevis, castellum longa*.

А.О. ХАРЛАМОВА

ПОЛОВЕЦЬКИЙ ЧОЛОВІЧИЙ КОСТЮМ XI—XIII ст. (за лінгвістичними, іконографічними й археологічними джерелами)

Костюм є важливою етнографічною ознакою і зовнішнім виразом етнічної самосвідомості. Вивчення половецького костюму дозволить підійти до розуміння тих етнічних процесів, які проходили в часи перебування половців на території східноєвропейських степів, у чому й полягає актуальність його дослідження.

Детальну типологію половецької скульптури з описом окремих частин костюму, зображених на статуях, здійснила С.О. Плетньова. Типологію предметів, виявлених у похованнях кочівників Х—XIV ст., серед яких присутні й окремі деталі костюму, розробив Г.О. Федоров-Давидов. Різні дослідники здійснили реконструкції предметів одягу, виявлених у деяких багатих похованнях половецького та золотоординського часу. Однак комплексної праці з дослідження половецького костюму наразі немає, що актуалізує перспективність розробки означеної теми. Загалом, незважаючи на досить значну кількість джерел, костюм половецького часу нині вивчений недостатньо.

Судячи із зображень на кам'яних статуях половецького часу, а також назв окремих предметів одягу, наведених в *Codex Cumanicus*, чоловічий половецький костюм складався з натільної сорочки, штанів, каптана, пояса, нагрудних ременів, а також головного убору та взуття.

Натільний одяг за археологічними даними через об'єктивні причини (погані природні умови для збереженості органічних матеріалів) простежити надзвичайно складно. *Codex Cumanicus* містить половецьку назву натільної сорочки — *kulek / kwlek*, яка походить від давньотюркського «кьонлак» і позначає нерозпашну тунікоподібну сорочку. Така сорочка, зшита з одного полотнища, перекинутого через плечі, з отвором для голови, пов'язана з давніми традиціями кочової культури. Половці могли виготовляти натільний одяг з лляного або конопляного полотна чи тонкої шерстяної тканини. Знать, напевно, могла дозволити собі шовковій сорочки.

Штани половецькою мовою мають назву *kncek*. Цікаво, що штани адигських народів (кумиків, карачаївців і балкарців) — «кьончек» — мали спільний тип, характерний для номадів — так звані штани з широким кроком — з прямими, неширокими, злегка звуженими донизу штанинами і великим ромбоподібним клином поміж ніг, який дозволяв не сковувати рухів кочівника під час верхової їзди. Подібні штани могли побутувати і в половецькому середовищі — на статуях помітно, що штани доволі щільно облягають ногу вниз, тобто завужені. У половців штани могли бути із замші, шерстяної тканини домашнього виробництва, а також на овчині — залежно від пори року.

Про верхній половецький одяг відомо набагато більше, ніж про натільний — на половецьких статуях добре видно зображення декорованих каптанів, а їх залишки знаходять у кочівницьких похованнях XI—XIII ст.

Про вигляд верхнього одягу можна судити із залишків багатьох шовкових каптанів, знайдених у широко відомому кочівницькому похованні, розкопаному поблизу с. Чингул Запорізької

обл. Один з них був зшитий із шовку малинового кольору; він був розпашним і відрізним по талії. По подолу каптан був оздоблений золотою візерунчастою стрічкою. По полах, плечах і обшлагах рукавів був нанесений золототканий візерунок з нашивними бляшками, комір, поли і поручі прикрашені пасками зі срібних бляшок із самоцвітами. До всього, каптан був підбитий хутром. Довжина його сягала колін, що узгоджується із зображеннями на половецьких статуях.

Каптан міг застігатися за допомогою як гудзиків, так і матерчатих застібок. У кочівницьких похованнях Х—ХІІІ ст. в басейні середньої течії Сіверського Дінця та в Пороссі були виявлені кістяні й бронзові, іноді позолочені гудзики. В основному знаходять один гудзик, біля шиї небіжчика, рідше — два.

У той час, як неможливі половці виготовляли верхній одяг, найімовірніше, із домашнього сукна, у знаті каптани були з шовку та парчі.

У половецькій мові було два слова для назви пояса — *qur* і *beli-gab*. Перше походить від давньотюркського *kur* — пояс і, скоріше за все, позначало простий пояс із тканини. Шовковий пояс із пряжкою знайдений Д.І. Еварницьким в одному з кочівницьких поховань на Полтавщині, подібний пояс був знайдений у Чингульському кургані.

Інше слово — *beli-gab*, вочевидь, споріднене з тюркським (зокрема, казахським, балкарським та карачаївським) «белбау», яким позначали шкіряний ремінь.

У кочівницьких похованнях ХІ—ХІІІ ст. часто знаходять елементи поясу — пряжки й кільця, до яких підвішували предмети. Варто зазначити, що у похованнях половецького часу, порівняно з ранньосередньовічними, нашивні бляшки на ремінь знаходять доволі рідко.

Важливою деталлю половецького чоловічого костюму, яка зображена на більшості чоловічих статуй, були нагрудні ремені. Ще М.І. Веселовський висловив думку, що такі ремені скріплювали частини панцира, а спереду знаходилися дві бляхи для додаткового захисту грудної частини воїна. Вочевидь, дослідник мав на увазі подібну деталь захисного обладунку у вигляді системи ременів із бляхами-«зерцалами», що побутувала у монголів.

Однак у кочівницьких похованнях ХІ—ХІІІ ст. залишків подібних захисних блях, як правило, не знаходять. С.О. Плетньова справедливо зауважила, що на статуях кольчуги не зображені — і чоловічі, і жіночі статуї мають однаково гладенький одяг. Розміри «блях», зображених на статуях, невеликі — навряд чи вони могли б захистити груди воїна під час бою. На деталізованих зображеннях половецьких статуй видно, що це були не бляхи, а округлі розподілювачі ременів. Два ремені були пере-

кинуті через плечі, ще два — проходили під руками. Повних аналогій такій ремінній системі знайти не вдалося, тому про її призначення судити складно. Найімовірніше, це була плечова портупея, призначена для носіння зброї та підвішування певних предметів.

На половецьких статуях зображене взуття з мисоподібним виступом у верхній частині, до якого прикріплені підв'язки. Взуття сягало колін, а за допомогою підв'язок його кріпили до пояса. З легкої руки С.О. Плетнєвої подібні підв'язки прийнято називати поножами, однак поножі — це частина захисного обладунку, тож ця назва навряд чи прийнятна.

У кочівницьких похованнях Х—ХІІІ ст. часто знаходять залишки шкіри від взуття або навіть взуття. У ході дослідження багатого кочівницького поховання в Приазов'ї з'ясувалося, що небіжчик був узутий у високі шкіряні чоботи, краї яких доходили до середини стегон, а у половецькому похованні на р. Молочній виявлено ноговиці з товстої шкіри, що доходили до колін, де закінчувалися овальним виступом.

Цікавим є питання про половецькі головні убори. Доволі часто у науковій літературі, вслід за С.О. Плетнєвою, можна знайти думку, що майже на всіх чоловічих половецьких статуях зображені шоломи. Навряд чи це так. Власне до шоломів, мабуть, можна зарахувати головні убори, зображені з наносниками. В інших випадках могла бути зображена звичайна округла шапка з опушкою, що рельєфно виражена на деяких статуях, або з орнаментованим околишем. До шапок можна зачислити, вочевидь, і ті головні убори, поверхня яких суцільно вкрита орнаментом.

Таким чином, половецький чоловічий костюм складає цілісний комплекс і знаходить найближчі аналогії у карачаївсько-балкарському етнічному середовищі.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: СУЧАСНІ МЕТОДИ ТА СПАДОК ПОПЕРЕДНИКІВ

Д.С. ГРЕЧКО, С.А. ГОРБАНЕНКО

ПЕРШИЙ ДОСВІД ФІЛЬТРАЦІЇ ҐРУНТУ НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ (ур. Царина Могила)

У 2017 р. Більська археологічна експедиція ІА НАН України (керівник — Д.С. Гречко) проводила комплексні дослідження феноменального Більського археологічного комплексу, розташованого між рр. Ворскла і Суха Грунь поблизу с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. Пам'ятку досліджують вже понад 110 років; вона привертає увагу провідних дослідників раннього залізного віку з різних куточків світу. Це обумовлено існуванням городища протягом 500 років поспіль (VIII—IV ст. до н. е.) і його постійним перебуванням у вирі глобальних історичних подій Центральної та Східної Європи, відображаючи етнокультурні й господарсько-економічні зміни в житті прадавнього населення регіону.

Для досліджень обрано ділянку валу Великого Більського городища в ур. Царина Могила. Метою робіт було встановлення часу спорудження цього непересічного археологічного комплексу. Цьому сприяв той факт, що укріплення в місці дослідження розташовані на території поселення в ур. Царина Могила. Дослідженнями 2016 р. виявлено частину згорілого заглибленого приміщення, над яким (після того, як воно припинило функціонувати) був насипаний вал. Знахідки з приміщення дали можливість встановити дату, після якої були проведені масштабні фортифікаційні роботи, а культурний шар поселення, перекритий валом, — час, до якого тут існувало поселення. Це допоможе вирішити проблему датування виникнення Великого Більського городища, що дозволить підійти до питання про причини та механізми його створення.

За понад столітній період досліджень городища розкопано значну площу і велику кількість об'єктів, однак роботи з фільт-

рації ґрунту не проводились. Об'єктом для забору ґрунту було обрано заповнення заглибленого приміщення 1 під валом Великого Більського городища в ур. Царина Могила, дослідження якого були завершені у 2017 р. Було взято для отримання репрезентативної вибірки ґрунт з різних шарів заповнення загальною масою понад 120 кг. Це стало можливим завдяки допомозі співробітників КУ ІКЗ «Більськ» при транспортуванні вантажу та наявності водопостачання у таборі експедиції, яке було організоване за сприяння колективу СТОВ «Скіф», та особисто його директора О.В. Бовдира, яким ми вдячні за допомогу.

Отже, на фільтрацію надійшло близько 120 дм³ ґрунту (12 стандартних відер) з заповнення приміщення 1. Основною метою фільтрації були пошук і забір дрібних біологічних решток, які зазвичай складно або й неможливо отримати за допомогою класичних методів археології.

Для флотації необхідно мати ємність (напр., звичайний таз), у якій можна перемішувати зразок ґрунту й воду для подальшого забору легкої фракції. Для промивання необхідно мати сітку, через яку відфільтрувати розчинну фракцію з метою отримання нерозчинної, яку надалі необхідно перебрати вручну. Досвід роботи показав, що для цього можна використовувати звичайну антимоскітну сітку з коміркою близько 1 × 1 мм і звичайний таз значних розмірів (бажано близько двох відер або більше). За бажання, флотацію й промивання зразка можна провести послідовно в одному й тому самому тазу (рисунок, 1).

Флотація (буквально — плавання на поверхні води) — процес розділення матеріалу на легку й важку фракції. Після перемішування у воді рослинні рештки спливають на поверхню, звідки їх треба зібрати. Результатами є матеріали для палеоетноботанічних визначень, а також вуглики — для визначення порід дерев (рисунок, 2).

Промивання — процес розділення матеріалу на розчинну й нерозчинну фракції. Після промивання ґрунту залишається певна кількість нерозчинних матеріалів. До них належать дрібні остеологічні рештки тварин та кераміки, обмазки, дрібні предмети тощо.

Активну участь у флотації й промиванні ґрунту взяли А.А. Корж (СДПУ ім. А.С. Макаренка) та Г. Іванова (КНУКіМ). Надалі матеріал надійшов на ручне перебирання. За результатами флотації відібрано близько 20 мл палеоетноботанічних матеріалів (приблизно 3000 зернівок; знаходяться на визначенні у С.А. Горбаненка). Це значні показники насиченості — близько 250 зернівок / стандартне відро. Щоправда, за природною збереженістю за 5-бальною шкалою, отримані матеріали слід оцінити в 1 бал — прогнозовано, близько половини матеріалів визначити



Фільтрація ґрунту: 1 — робочий момент (зліва направо: С. Горбаненко, Г. Іванова, А. Корж, М. Середа); 2 — результат флотації, загальний вигляд; 3 — зернівки злакових культурних рослин після ручного перебирання, загальний вигляд; 4 — результат промивання, індивідуальні знахідки дрібних розмірів, намистина з рибацького хребця (фото: 1 — Н. Бабіної; 2, 3 — С. Горбаненка; 4 — О. Шапорди)

буде неможливо (рисунок, 3)¹. Втім, за попередніми визначеннями (за кількістю абсолютно переважають ячмінь і просо), можна сказати, що асортимент не відрізняється від притаманного Більському городищу зокрема і пам'яткам раннього залізного віку лісостепової зони загалом. Саме тому важливим буде встановлення зернового господарства — співвідношення вирощуваних та / або вживаних у їжу зернівок культурних злакових. Тим актуальнішим є аналіз зернового господарства, оскільки до цього часу з Більського городища проаналізовано лише випадкові знахідки скупчень зернівок, які апріорі є редукованими.

1 Погана збереженість також опосередковано підтверджує спостереження про загибель об'єкту в пожежі.

Вуглики передано на визначення порід дерев М.С. Сергеевій. За допомогою ідентифікаційного аналізу можна буде встановити породи дерев, що цінувались людьми у господарській діяльності, а також (меншою мірою) вийти на один з аспектів палеоекологічної реконструкції городища за часів існування приміщення 1.

За результатами промивання отримано дрібні седименти переважно від господарської діяльності. З-поміж фрагментів кісток, що не підлягають ідентифікації та невиразної кераміки, що не представляла інтерес, виявлено також декілька індивідуальних знахідок. До них можна зарахувати половину пряслиця, а також дві бісерини кремового кольору діаметром близько 1,5—2,0 мм і одну намистину з хребця риби діаметром близько 7—8 мм з наскрізним отвором посередині та слідами полірування поверхонь (передано на визначення О.М. Ковальчуку) (рисунк, 4). Натомість, очікуваних масових решток іхтіофауни не виявлено. Зважаючи на добру збереженість остеологічних матеріалів на цій ділянці, такий стан речей не може бути визнаний випадковим: імовірно, господарі приміщення не займалися риболовлю.

Підіб'ємо попередні підсумки.

1. В ур. Царина Могила вперше за історію досліджень Більського городища проведено фільтрацію ґрунту з метою отримання дрібних біологічних решток.
2. Методом флотації отримано колекцію палеоетноботанічних матеріалів, які мають статистичну цінність і можуть характеризувати зернове господарство періоду існування приміщення 1.
3. Методом флотації отримано колекцію антракологічних матеріалів, важливих для характеристики навколишнього середовища (дерев) і використання людьми деревної сировини.
4. Методом промивання **не** отримано дрібних зоологічних решток від іхтіофауни (луску й кістки), що свідчить на користь відсутності такої привласнюючої форми господарювання, як риболовля.
5. Методом промивання отримано кілька надзвичайно дрібних індивідуальних знахідок, які зазвичай не знаходять у ході досліджень поселенських об'єктів.

Таким чином, обидва методи фільтрації ґрунту добре себе зарекомендували в реаліях ур. Царина Могила. Метод флотації дав 100%-і очікувані результати для палеоетноботанічних і антракологічних визначень. Метод промивання також дав два результати. Негативний — відсутність іхтіологічних матеріалів за умов гарної збереженості інших зоологічних решток — слід сприйняти як «доказ від протилежного», що підтверджує відсутність риболовлі. Позитивний, що більше залежить від випадковості, — виявлення надзвичайно дрібних індивідуальних знахі-

док (намистина з хребця риби, дві бісерини), зазвичай майже недоступний за класичних методів досліджень поселенських пам'яток. Обидва методи вважаємо перспективними при подальшому системному використанні.

В.С. ЖИГОЛА, В.М. СКОРОХОД

ФОТОГРАММЕТРИЧНА ФІКСАЦІЯ У ПОЛЬОВІЙ АРХЕОЛОГІЇ НА ПРИКЛАДІ ПАМ'ЯТОК ПОДЕСЕННЯ ¹

3D-сканування речей починає свою історію з 1960 р. від появи першого пристрою — 3D-сканера. Останні 60 років технології і методики досліджень постійно удосконалюються і все більше входять у всі сфери людського суспільства. Одним із методів 3D-сканування є наземна фотограмметрія (науково-технічна дисципліна, що займається визначенням розмірів, форм і положення об'єктів за їхнім зображенням на фотографіях) або фото-сканування — безконтактне оптичне пасивне сканування, тобто таке, за якого використовується лише відбиття природнього світла. При археологічних дослідженнях за допомогою цього методу можна створювати 3D-моделі об'єктів, артефактів, розкопів, архітектурних пам'яток та цілих археологічних комплексів (поселень, городищ, курганных могильників тощо).

Протягом останнього десятиліття за «3D-революцію» в археологічній фіксації активно агітують науковці всього світу. Згодом польову фотограмметрію почали застосовувати і в країнах колишнього СНД та в Україні, зокрема на базі експедицій Інституту археології НАН України та Науково-дослідного центру археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя ім. Д.Я. Самоквасова Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Постає питання, чому ж саме метод фотограмметрії набуває таку популярність серед археологів? По-перше, він не потребує коштовного і громіздкого устаткування або спеціальних лабораторій, адже за 3D-сканер слугує звичайна фотокамера та спе-

1 Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф-77/83—2017, за темою: «Подесення в історії України: історико-археологічний аспект».

ціальне програмне забезпечення. По-друге, процес фотофіксації археологічних об'єктів не займає багато часу (10—30 хвилин) і не заважає польовим роботам. По-третє, сучасне програмне забезпечення є простим для засвоєння та роботи у ньому. Крім того, отримані 3D-моделі мають широке коло застосування.

Для створення 3D-моделей методом фотограмметрії застосовується спеціальний алгоритм зйомки об'єктів з усіх сторін, під різними кутами. У польових умовах це досягається поступовим обходом розкопу чи окремого об'єкта сканування з постійним фотографуванням, повторною фотофіксацією окремих складних (дрібних, важливих) моментів. Варто відмітити, що для фотофіксації мають бути відповідні погодні умови, оскільки об'єкт повинен мати рівномірне освітлення.

Далі програмне забезпечення (найбільшою популярністю користується Agisoft PhotoScan® та Autodesk 123D Catch®). співставляє отримані фотографії, виявляє спільні точки (будує «хмару точок»), виміряє відстань та кути між ними, застосовує «силуетну техніку» (виокремлення об'єкта на контрастному фоні). Потім за допомогою математичних алгоритмів програма будує тривимірну поверхню, на яку вже накладуються текстури, які, знову ж таки, програма сама запозичує з фотографій. Отримані 3D-моделі можуть бути збережені у декількох варіантах розширень (*.obj, *.fbx, *.3ds, *.u3d, *.wrl тощо), які експортуються в більшість програм з обробки 3D-моделей для подальшого корегування, сполучення їх з іншими моделями, створення відео та анімацій тощо.

Постає питання, які ж завдання та перспективи 3D-сканування в археології? Чи доцільне воно взагалі? Від самого зародження археології дослідники розуміли аксіому, що пам'ятку неможливо розкопати двічі. Археолог останній бачить досліджений об'єкт, після чого методика розкопу призводить до його знищення. Тому головним завданням вчених є отримання максимальної інформації під час розкопок, застосовуючи різні методи фіксації та консервації. Пам'ятка зникає фізично і виникає у вигляді креслень та текстових звітів. Із винайденням фотоапаратів кресленики та малюнки почали дублювати фотографіями. Ця потрібна система паралельного фіксування «текст — кресленик — фотографія» існує з кінця XIX ст. і до сьогодні вдосконалювалася допоміжними технологіями, як то уточнення GPS-технологіями, відеозйомка, геомагнітна фіксація тощо. Метод фотограмметрії дозволяє додати 3D-моделі у якості четвертого способу фіксації, що має розширити інформативну базу археологічних досліджень, збільшити методологічну базу науки, зробити польову археологію зрозумілішою для широкого кола зацікавлених людей, яким важко розбиратися у креслениках. Тобто, введення 3D-мо-

делювання в археологію дозволить використовувати моделі для додаткової фіксації та цифрового збереження даних, яскравішої та зрозумілішої візуалізації результатів досліджень, додаткових метрологічних досліджень, комп'ютерних реконструкцій об'єктів та артефактів, онлайн публікація процесу дослідження та створення «ефекту присутності» для науковців з усього світу.

Керуючись сучасним інноваційним світовим досвідом та бажанням розширити методи фіксації археологічних досліджень, Науково-дослідний центр археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя ім. Д.Я. Самоквасова Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка почав використовувати фотограмметричну фіксацію у польовій археології. У польовому сезоні 2017 р. нами була запроваджена систематична фіксація на базі Морівської, Седнівської, Виповзівської та Батуринської археологічних експедицій.

На Виповзівському археологічному комплексі провадилися дослідження на території городища, посаду та подолу. Для всіх трьох розкопів окремо і поетапно робилася фотограмметрична фіксація.

Так, на городищі перше фотографування було зроблено після зняття баластного шару та виявлення культурного шару; друга фіксація після виявлення плям об'єктів; третя — після дослідження частини об'єктів; четверта — фінальна фотофіксація по материк.

На подолі у цьому році продовжено дослідження портових конструкцій. Перша фотофіксація для моделі була зроблена після зняття шарів алювію та появи плям від конструкцій пристані Х ст.; наступний етап після вибирання каналів та стовпових ям, пов'язаних із портовими конструкціями; окремо робилася модель ситуативних стратиграфічних бровок; останній етап — фінальна фотофіксація розкопу по материк.

Найцікавіше трапилося у розкопі на посаді, де досліджено двічі перебудований котлован заглибленого житла XII ст. із залишками двох глиняних печей, тому тут зроблено більше моделей. Спершу було зафіксовано пляму котлована на фоні культурного шару; вдруге пляму сфотографовано на рівні материка; втретє зафіксовано котлован із контрольними стратиграфічними бровками; після цього — котлован без бровок, з печами та дерев'яними решками конструкцій жителів; на наступному етапі фотографувалися окремо печі та етапи їх дослідження; останній етап — фінальна фотофіксація по материк.

Таким чином, Виповзівська експедиція стала однією з перших в Україні, яка має фотограмметричну фіксацію головних етапів досліджень розкопів із подальшим створенням 3D-моделей (за-

гальною кількістю 22 моделі), впровадженням їх у науковий звіт з подальшими метрологічними дослідженнями. Опрацьовані 3D-моделі в інтерактивному варіанті опубліковані в інтернеті і загальнодоступні (sketchfab.com/centerarchaeologyChernihiv).

А.С. КУШНІР

ІНТЕГРАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА ПАЛЕОҐРУНТОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Новим напрямом у відтворенні природних умови минулого, у тому числі й клімату, є інтеграція археологічних і палеогеографічних досліджень, що стала поштовхом до виникнення нової науки — археологічного ґрунтознавства, тобто застосування геоархеологічного підходу в палеогеографічних дослідженнях.

Об'єктом дослідження при геоархеологічному підході є різновікові поховані ґрунти «законсервовані» під датованими історико-археологічними пам'ятками. За визначенням В.В. Докучаєва ґрунти є «дзеркалом», а на думку В.О. Таргульян «пам'яттю» ландшафту, у їхніх профілях зафіксовано події розвитку як сучасної, так і давньої природи.

При перекритті ґрунту насипом, його генезис, як природного тіла, призупиняється, і він стає індикатором фізико-географічних умов часу утворення археологічної пам'ятки. Суть геоархеологічного підходу в цілому полягає у порівняльному дослідженні похованих ґрунтів під археологічними пам'ятками (курганами, валами тощо) з сучасними ґрунтами, що знаходяться поряд із пам'ятками, у подібних геоморфологічних умовах (рисунок). Також варто відмітити, що при дослідженні порівнюються ґрунти давні і сучасні, таким чином порівнюються давні і сучасні кліматичні умови, пропускаючи стадії проміжного розвитку.

При відтворенні деяких кліматичних показників, береться до уваги, той факт, що сучасні природні зони, а з ними і ґрунти, як компонент ландшафту почали формуватися в бореальному хроноінтервалі голоцена і враховуючи принцип актуалізму в розвитку природи, проводиться інтерпретація отриманих результатів.

Значну роль в геоархеологічних дослідженнях відіграють зоотурбаційні процеси, що являють собою біомеханічну діяльність ґрунтової фауни. У першу чергу це дощові черви, а також степові землерії (кроти, байбаки та ін.). У результаті діяльності земляної фауни відбувається занурення крупнозему в дрібно-

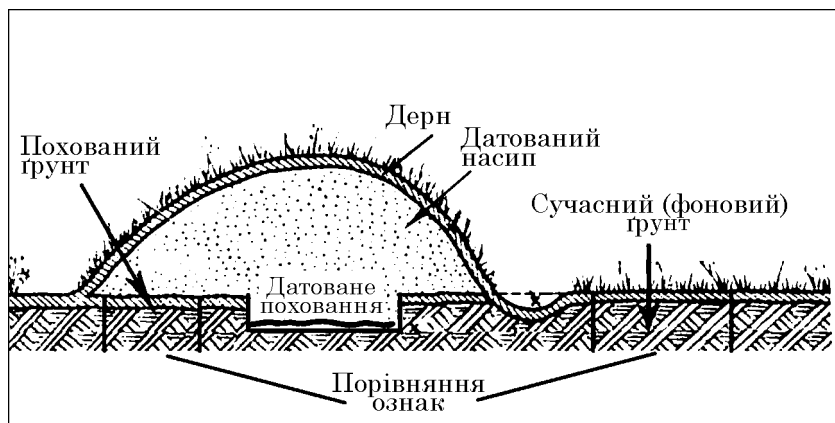


Схема геоархеологічного підходу при дослідженні кургану

зем та переміщення археологічного матеріалу. Установлена динаміка збільшення потужності профілю відповідно до інтенсивності зоотрубаційних процесів. Згідно літературних даних швидкість занурення певних міток чи археологічних артефактів в чорноземному профілі для території Східноєвропейської рівнини наступна: 1000 років — 20—25 см; 4000 років — 45—55 см; 10000 років — 75—95 см. У потужних чорноземних профілях швидкість занурення може досягати 55—65 см на 2000 років. Але потрібно враховувати також рельєфне положення території, ступінь її розораності та періоди активності земляної фауни, що можуть бути нерівномірними. Таким чином, наведені дані мають середнє значення і не є універсальними.

У межах України праці, що стосуються вивчення похованих ґрунтів в межах археологічних пам'яток належать М.Ф. Векличу, В.П. Золотуну, Ж.М. Матвішиній, Н.П. Герасименко, Ю.М. Дмитруку та ін. Серед зарубіжних вчених варто виділити роботи А.О. Александровського, Б.П. Ахтирцева, В.А. Дьомкіна, І.В. Іванова, Ю.Г. Чендева, Р. Haesaerts, G. Vanderberg, N. Shackleton, C. Martin, W. Johnson, R. Schaetzel, L. Lindner, M. Lanczont, G. Kukla, Jun Du, Zhi Rong Mei, Li Lei Fu, Kui Zhang та ін.

Поховані голоценові ґрунти вивчалися автором в межах деяких ключових ділянок під різночасовими археологічними пам'ятками. Наявність чітко датованого похованого ґрунту дали змогу вивчити природні умови формування різночасових голоценових ґрунтів у дрібні хроноінтервали суббореального (Більськ, Сторожове (Полтавська обл.), Миропіль (Житомирська обл.), Мильне (Тернопільська обл.) та субатлантичного (Сторожове,

Сердюки, Шишаки, Дмитрівка (Полтавська обл.) часу голоценової природи. І таким чином, реконструйовано природні умови життєдіяльності людини в енеоліті, бронзовому й залізному віці.

Палеопедологічні дослідження на археологічній пам'ятці енеоліту (сmt Миропіль) дали можливість реконструювати природні умови в атлантичний період голоцену з яким пов'язана життєдіяльність людей трипільської культури. Встановлено, що формування трипільських ґрунтів пов'язане з обстановками теплішого й ариднішого, у порівнянні з сучасним клімату в умовах степового-сухостепового режиму. Згідно схеми розчленування голоцену цей період можна зіставити з мікрокліматохроном hl_{b1} —5 в межах другої половини — кінця атлантичного періоду в межах 5800—5300 р. т. Що стосується атлантичного етапу в цілому, то він характеризується теплішим і вологішим кліматом порівняно з іншими етапами голоцену. Це був останній кліматичний оптимум в голоцені.

Дослідження різночасових похованих ґрунтів на ключових ділянках в межах сс. Сторожове, Сердюки, Більськ та сmt Шишаки дозволило реконструювати природні умови протягом суббореального та субатлантичного хроноінтервалів голоцену, коли в межах Лісостепу України відбувалась життєдіяльність культурних спільнот бронзового та залізного віку (досліджені археологічні пам'ятки ямної, катакомбної, зрубної, скіфської, сарматської та черняхівської культур, а також козацької доби). Палеопедологічні дані дозволяють говорити, що на початку субатлантичного періоду зафіксовано зміщення меж природних зон на північ у порівнянні із сучасними. Клімат, загалом, був прохолоднішим ніж впродовж атлантичного періоду. Сучасні ландшафти лісостепової зони України у такому, як зараз вигляді почали формуватися наприкінці суббореального — на початку субатлантичного періодів голоцену (2,5—2,0 тис. р. т.). Подальший їх розвиток визначався наступними еволюційними змінами кліматичних умов та ступенем впливу господарської діяльності людини.

Спираючись на велику кількість напрацьованих сучасних вчених в галузі геоархеологічних досліджень, розроблені методологічні підходи та широкий спектр методів, можливо вирішувати ряд актуальних наукових питань щодо: еволюції ґрунтів та ґрунтового покриву; регіональних та фаціальних закономірностей процесів ґрунтоутворення у зв'язку з просторово-часовою кореляцією умов навколишнього середовища; динаміки змін процесів ґрунтоутворення в часі; реконструкцій природних умов впродовж різних історичних періодів; впливу ґрунту і природних умов на господарську діяльність, розселення і міграції давньої людини; історико-соціологічних реконструкцій з використанням даних палеогеографії та суміжних наук.

МАЙДАНИ ЯК АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ

Ґрунтовні вивчення майданів та майданоподібних споруд почали здійснюватися з другої половини ХХ ст. археологами: Г.Т. Ковпаненко, Б.А. Шрамко, А.О. Моруженко, Ю.М. Бойко та ін. Вагомий внесок у ці дослідження належить В.П. Андрієнку. На сучасному етапі дана проблематика висвітлюється у роботах таких вчених як О.Б. Супруненко, С.А. Скорий, Д.В. Каравайко, Є.М. Осадчий, О.В. Коротя та ін.

В археологічній термінології існує багато різноманітних визначень поняття «майдан». Зокрема, майдан визначають як вид курганів, земляні споруди, що складаються з кільцевого валу, входу, що веде до кільцевого поглиблення і бічних насипів — «крил». Також під «майданами» розуміють глиняні споруди у формі павукоподібних істот або астрономічні споруди (центральною частиною майдану має форму круглої чаші з прорізами). Найбільш обґрунтованим нам видається підхід, згідно з яким «майданоподібні кургани» — це пошкоджені кургани зі складними дугоподібними насипами за периметром, що утворилися в результаті технологічного процесу селітроваріння. Таким чином, можна говорити про те, що в широкому сенсі, «майдан» від «не майдану» (зруйнований у сучасності курган) можна відрізнити лише морфологічно — за особливостями його форми. Звичайно, важливим фактором у визначенні функціонального призначення майданів є наявність залишків могили під його простором. У цьому сенсі ми зазвичай маємо суперечливу ситуацію: складна форма і особливості самого насипу та невизначеність щодо наявності самого поховання.

У цій ситуації для збереження і вивчення давніх пам'яток, на наш погляд, дуже важливим є застосування на етапі диференціювання майданів методик безконтактної, неруйнівної археології (рисунок — див. вклейку). Ці методи дозволяють отримати максимально точні розміри і форму досліджуваного об'єкта для подальшої інтерпретації результатів і визначення, майдан перед нами або пошкоджений (розкопаний) у новітній період курган. Безконтактні методи можна умовно поділити на два типи. До першого типу належать методики, які дозволяють вивчати форму, розміри об'єкта і його розташування відносно інших елементів ландшафту. Другий тип представлений методиками, які дозволяють зазирнути під поверхню об'єкта і визначити, чи є під ним залишки могильної конструкції. Розглянемо ці методики докладніше.

З огляду на ту обставину, що досліджувані на приналежність до майданів насипи часто розорані, точно визначити їх форму візуально з рівня землі буває досить складно. У таких випадках на допомогу приходять супутникова зйомка та інструментальні методи дослідження. Застосування теодолітів, нівелірів, а останнім часом тахеометрів і геодезичних GPS-приймачів дає високу точність вимірювань, але порівняно невелику кількість отриманих в результаті вимірювання точок (яка рідко перевищує кілька сотень відліків на один підозрілий насип), і не дає уявлення про його точну форму. Супутникові фото, навпаки, можуть за певних умов непогано показати загальну форму насипу, але не дозволяють точно провести вимірювання розмірів і тим більше висот. На щастя, зараз з'явилася можливість використання в археології методу аерофотограмметрії. Методики фотограмметрії дозволяють поєднати точність наземних інструментальних методів і можливість візуальної оцінки форми досліджуваних об'єктів. До недавнього часу використання аерофотограмметрії стримувалося дорожнечою і складністю в плані організації аерофотозйомки з пілотованих літаків і вертольотів. Однак останні кілька років з'явилася можливість застосування для повітряної зйомки дистанційно пілотованих і безпілотних літальних апаратів (БПЛА). Отримані з БПЛА знімки можуть бути використані як для звичайної візуальної оцінки форми об'єкта, так і оброблятися фотограмметричними програмами для отримання 3D-моделі об'єкта і його карти висот, що дозволяє виявити навіть невеликі перепади висоти ґрунту, не помітні візуально, у тому числі місця імовірних поховань.

До методик безконтактного зондування можна також зарахувати наземне лазерне сканування і георадари, які дозволяють оцінити неоднорідності ґрунту та ймовірність знаходження могили під насипом.

А.М. ЛІТОВЧЕНКО

3D-МОДЕЛЮВАННЯ ЯК МЕТОД ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Щороку на території України проводиться чимало археологічних розкопок. Сьогодні архіви та музеї зберігають багато матеріалів для дослідження та експонування. Перед дослідником завжди постає завдання в осмисленні та інтерпретуванні цих ма-

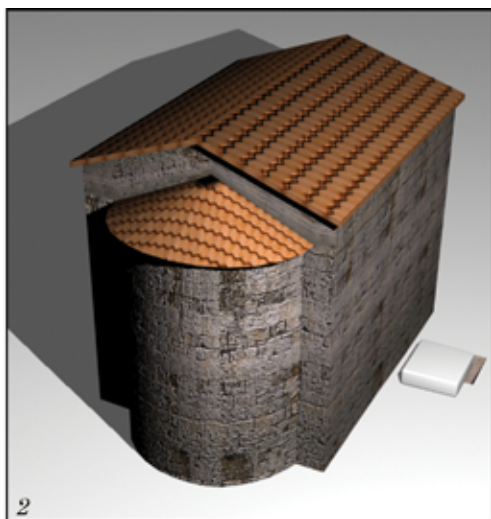
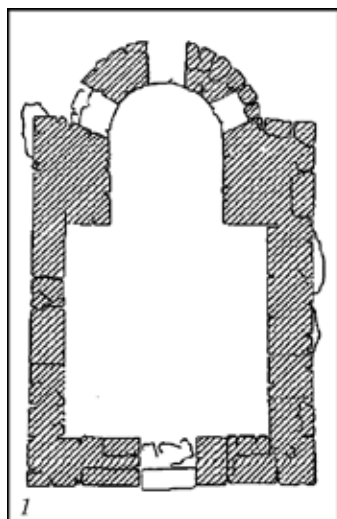
теріалів. Сучасне суспільство використовує цифрові технології в різноманітних сферах діяльності. Метою цього повідомлення постає актуалізація впровадження технології тривимірних реконструкцій для презентації результатів археологічних досліджень для широкого загалу. Залучення таких технологій певною мірою може допомогти з питаннями систематизації та інтерпретації матеріалів археологічних досліджень. Адже ми говоримо про ґрунтовний підхід до історичної реконструкції, на підготовчих етапах якої потрібно зібрати, проаналізувати весь накопичений досвід археології. Разом з тим, можливість віртуальної реконструкції допомагає у сфері реальних реконструкцій.

З 1990—2000 рр. метод тривимірного моделювання до археології почали залучати дослідники США, Великобританії, Франції, Італії, Іспанії, Австрії, Росії та ін. Слід зазначити, що ними розробляються принципи проведення таких проектів. Постає ряд питань не тільки теоретичної або підготовчої роботи, а й питання щодо комп'ютерного програмного забезпечення. Однозначного рішення на сьогодні не має.

Так, пропуну на розгляд спробу реконструкції ранньовізантійської каплиці Херсону (заповідник «Херсонес Таврійський», м. Севастополь). Дана реконструкція була проведена за допомогою програми 3D-Studio Max, призначеної для тривимірного моделювання. Попередньо був зібран матеріал із археологічних звітів та уточнена історія споруди за спеціальною літературою дослідників пам'ятнику. В основу реконструкції покладено план А.Л. Якобсона (рисунок), обчислені товщина стін (від 0,7 до 1,2 м), дверний отвір (0,9 м) і його приблизна висота (1,6 м). А також висота будівлі (приблизно 2,4 м). У внутрішньому оздобленні каплиці відновлені елементи декору — мармурові плити, мозаїка, місце для можливого престолу, передвітарних плит. Малюнок для підлоги мозаїки виконано схематично, за одиничного знімку даного завідувачем розкопок. Що стосується склепу, всі величини були дані і відновлені на своїх місцях. Варто зазначити про суміщення конструкції склепу і мартирії, що функціонував як єдиний комплекс.

У 1891 і 1901 рр. К.К. Косцюшко-Валюжиничем був відкритий і досліджувався даний пам'ятник, пізніше в 1965 р. Є.Г. Суров повторно досліджував комплекс Західної базиліки, без проведення розкопок каплиці. Основними джерелами, що дозволяють провести реконструкцію внутрішнього оздоблення гробничного мартирію св. Васілея разом зі склепом, стали звіти розкопок, архівні матеріали та роботи Д.В. Айналова, А.Л. Берт'є-Делагарда, А.Л. Якобсона, Є.Г. Сурова, С.Б. Сорочана, в яких частково описуються знахідки всередині приміщень.

Історія зведення церкви-мартирії починається зі створення склепу поряд з античною оборонною стіною в IV ст., в якому



План каплиці «Г», № 12, за А.Л. Якобсоном, 1963 (1) і авторська реконструкція мартирія св. Васілея ранньовізантійського Херсону (2)

ймовірно після своєї мученицької смерті був похований єпископ Херсонеса, Василей. У V або VI ст. склеп перебудовується і над могилою зводиться каплиця. У період правління Юстиніана I в Херсоні проводилась перебудова укріплень і відбувається зміна лінії фортечних стін. За рахунок прирізки додаткової території площею 0,3 га почав створюватися архітектурний комплекс, де розташувалась своєрідна «цитадель» між античною та пізнішою стінами. Згодом, над похоронною спорудою була побудована каплиця, яка до кінця VI ст., з будівництвом комплексу Західної базилики, була перебудована в невелику церкву-мартирій. Зведення храму над могилою мученика або святого було поширено у Візантії.

На північ від базилики розташована ця гробнична споруда, яка доповнює комплекс Західної базилики. Каплиця «Г» або № 12 за списком Імператорської Археологічної Комісії являє собою невелику квадратну в основі споруду довжиною 6,4 і шириною 4,6 м, з прибудованою пізніше маленькою напівкруглою апсидою. Ймовірно, апсида мала цегляне склепіння. Кладка стін храмика дозволяє припустити можливу прибудову апсиди під час перебудови будівлі. Товсті стіни були складені з оброблених великих блоків, які відрізнялися від кладки більш тонкої апсиди. А.Л. Якобсон звертає увагу східні кути споруди були укріплені, що, очевидно, вказує на перекриття будівлі склепінням, ймовірно куполом, складеним з цегли, як і в склепі, над яким побудована церква.

У церкві віділіла на своєму місці вітварна огорожа з кам'яних плит (0,78 м заввишки) і мармуровий поріг. Всередині вітварної частини знаходилося плоске квадратне поглиблення для заснування престолу. Підлога у вітварній частині була викладена кам'яними плитами. Простір церкви прикрашала мозаїчна підлога, як зазначав завідувач розкопками, що він був дуже пошкоджений. А.Л. Бертьє-Делагард характеризував зображення мозаїки як «дуже красивого і ... найдавнішого малюнка». Її техніка і зображення були схожі з мозаїкою Уваровської базиліки, що дозволяє датувати мозаїку каплиці 12 VI—VII ст., хоча сама споруда (без апсиди), ймовірно, раніша. Разом з тим у 1901 р. був виявлений в каплиці невеликий голуб — скульптурний символ св. Духа — з інкерманського каменю з круглим отвором. Збереглася лише середня частина невеликого голуба зі складеними крилами, бракує голови.

При зведенні мартирію херсонесіти безсумнівно керувалися розташуванням прямокутного підземного склепу, що викликало відхилення всього храмика на північ на 30°.

Склеп мав «чудове цегляне склепіння особливої кладки», як зазначав завідувач розкопками К.К. Косцюшко-Валюжинич арочний вхід вів у ретельно обштукатурену похоронну камеру (2,25 × 2,25 × 1,7 м). Не тільки звід, але і стіни склепу, вирубаного в скелі мали циліндричну форму. Дромос (1,8 м завдовжки і 0,85 м завширшки) вирубаний в скелі до зводу, але заставна плита перебувала не в вертикальному положенні біля входу, а була покладена горизонтально і закривала весь дромос, як це видно по пазах в спеціально призначених по верхньому краю дромоса плитам. Згаданий Косцюшко-Валюжиничем і Айналовою мармуровий поріг, який представляв собою п'єдестал статуї з грецьким написом, розглянуто Латишевим, але не позначений на планах, ні на розрізах, ймовірно він був закладом. Звід склепу заглиблений в скелю до 70 см Він облицьований плоскою цеглою (0,26 × 0,25 × 0,02 м), покладеним на ребро по відношенню площині зводу. Цеглини переважно з жовтою, трохи зеленуватою та з червоною глини. Звід був оштукатурений білим розчином. На стінах склепу слідів штукатурки не виявлено. Проти входу знаходиться широка довга лежанка (1,25 м довжина і менше 0,4 м висота) для декількох поховань. Внутрішній вигляд і пристрій склепу вказує, що він був підготовлений для вищих чинів херсонеситів.

Проведення даної реконструкції має значення в межах збереження культурної спадщини та демонструє можливість застосування методу 3D-моделювання в археологічних дослідженнях.

НОВІТНІ ДАНІ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НОВОМИРГОРОДСЬКОГО р-ну КІРОВОГРАДСЬКОЇ обл.

З 14 по 20 серпня 2017 р. експедиція Національного музею історії України (НМІУ) проводила археологічні розвідки в Новомиргородському р-ні Кіровоградської обл. Роботи проведені в басейні р. Велика Вись між сс. Турія та Коробчине; пройдено понад 100 км та обстежено 29 пам'яток і 12 курганів. Одним з головних завдань експедиції було картографування (з GPS-прив'язкою) вже відомих пам'яток і пошук нових. Як джерельну базу використано звіт О.В. Цвек, П.І. Озерова за 1987—1988 рр. На жаль, у зв'язку з відсутністю автотранспорту і несприятливими природними умовами деякі пам'ятки обстежити не вдалося. Про попередні результати цієї експедиції йдеться у цій статті.

У південно-західній частині с. Турія було виявлено 2 нових пункти черняхівської культури. Вони розташовані на південному схилі лівого берегу безіменного струмка. Знахідки з Турії 1 репрезентовані ліпною та гончарною керамікою черняхівської культури, уламками амфор з різних пізньоримських центрів. Також на ділянці зафіксована кераміка козацької доби. Пункт Турія 2 майже повністю знищений кар'єром, який виник тут при будівництві дамби. В одній з котлованих стінок були виявлені залишки господарської ями, кераміка з якої дає можливість віднести цей об'єкт до черняхівської культури. У кар'єрі також були знайдені крем'яні відщепи вкриті молочно-білою патиною.

Поблизу с. Андріївка були обстежені й закартографовані вже відомі пам'ятки: Андріївка 4, Андріївка 7, Андріївка 8. Найнасиченішою підйомним матеріалом виявилась Андріївка 1, де було зібрано кераміку трипільської та черняхівської культур, також зустрічались уламки пізньосередньовічного посуду. Серед нововідкритих, варто відзначити багатощарову пам'ятку — Андріївка-Хутір. Вона знаходиться на дні в заплаві р. Велика Вись, між сс. Андріївка та Листопадове. Підйомний матеріал репрезентований уламками посуду культури багатопружкової кераміки, фрагментами черняхівського та пізньосередньовічного посуду. Звертаємо увагу, що це перше поселення культури багатопружкової кераміки, в цьому регіоні.

У районі східної околиці села Лікареве були обстежені пізньопалеолітичні пам'ятки Вись 1—3. Також на горі біля крайньої хати села було виявлено нове місцезнаходження Лікареве 8. Знахідки репрезентовані крем'яними пластинами, фрагментами ліпної та

гончарної кераміки черняхівської культури та фрагментом точильного каменю. На південно-західній околиці села було обстежено відоме трипільське поселення — Лікареве 1. Підйомний матеріал з нього репрезентований фрагментами кухонного та столового посуду, уламками обмазки, крем'яними відщепами та нуклеусами, фрагментом антропоморфної статуетки, та кам'яної зернотерки.

У с. Троянове обстежена річкова тераса над заплавою р. Велика Вись. Майже по всій її площі зустрічаються уламки ліпної та гончарної кераміки черняхівської культури, що може свідчити про велику територію, яку займає це давнє поселення. З цієї пам'ятки, місцевим мешканцем було передано в дар музею дві римські монети та уламок прикраси-лунниці.

Серед пам'яток козацької доби, експедицією на північно-східній околиці с. Троянове було досліджено місце розташування зимівника, а в самому селі — залишки кладовища та церкви. На узбіччі польової дороги в районі північної околиці с. Рубаний Міст, були знайдені два уламки кам'яних старовинних хрестів, зроблених з пісковика.

Експедиція НМІУ, окрім археологічних досліджень, здійснила ряд етнографічних спостережень, а саме — провела фотографування старовинних глинобитних хат. Також, було описано сучасне кладовище, розташоване навколо скіфського кургану в с. Шмидове. Цвинтар обнесений ровом та валом, а в кургані врізаний склеп місцевого поміщика XIX ст. За переказами місцевих мешканців, спорудження кладовищ навколо курганів є давньою тамтешньою традицією.

Таким чином, у 2017 р. археологічна експедиція НМІУ відновила свою діяльність. Колективом розпочата велика і складна робота по складанню детальної археологічної мапи Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. Сподіваємося, що цьогорічна діяльність є лише початком постійнодіючої експедиції НМІУ, яка надалі принесе нові знахідки та відкриття.

О.В. БУЗЬКО

ЯК У КИСВІ ВІДЗНАЧИЛИ 120-річчя МАРІЇ ВЯЗЬМІТИНОЇ

В археологічному середовищі Марія Вязьмітіна (1896—1994) відома передусім як дослідниця сарматів та пізніх скіфів на теренах України. Саме нею написані відповідні розділи в обох уза-

гальнених виданнях «Археологія Української РСР» (1971, 1986), низка статей, а також дві монографії про пізньоскіфське городище та могильник Золота Балка. Також до кола її інтересів входило мистецтво Скіфії, студіювати яке до Інституту археології її як «єдиного сходовознавця-історика культури» запросив Л.М. Славін 1948 р. Тут дослідниця пропрацювала більше двадцяти років, але і після виходу на пенсію продовжувала наукову роботу.

2016 р. одразу дві інституції в Києві відзначили 120-річний ювілей М. Вязьмітіної. Обидві мають стосунок до більш раннього етапу наукової біографії вченої. У 1930—1934 рр. вона, закінчивши аспірантуру, маючи блискучу мистецтвознавчу освіту, знаючи велику кількість іноземних мов, працювала в Музеї Мистецтва ВУАН (нині Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків) завідувачкою Відділу мистецтва Сходу, який сама організувала. На хвилі репресій 1934 р., після закриття Відділу Сходу та знищення школи сходовознавства, М. Вязьмітіна перейшла працювати в бібліотечну сферу. Паралельно вона почала їздити у перші археологічні експедиції до Середньої Азії. У 1944 р., на прохання президента Академії архітектури В. Заболотного, вона заснувала Наукову бібліотеку Академії архітектури УРСР (нині — Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В.Г. Заболотного, далі ДНАББ), яку очолювала до переходу на роботу в Інститут археології 1948 р.

22 квітня 2016 р. відбулась конференція «Бібліотекарки України: Марія Вязьмітіна» (організатор — ДНАББ). Ця бібліотека віднедавна розташовується на Проспекті Перемоги, 50, у будівлі з привітними, добре освітленими залами. Останнім часом, серед іншого, вона стала майданчиком для конференцій, покликаних вивести з тіні імена українських архітекторок ¹. Конференція ж, що пройшла 22 квітня, була цілком присвячена постаті М. Вязьмітіної — засновниці і першої директорки бібліотеки ².

На пленарному засіданні конференції прозвучали такі доповіді: «Марія Вязьмітіна як об'єкт наукового дослідження ДНАББ ім. В.Г. Заболотного» (Галина Войцехівська); «Погребщенський край — мала батьківщина Марії Вязьмітіної» (Галина Кравчук); «Марія Іванівна Вязьмітіна — перша директорка Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного» (Світлана Артамонова). Завершив пленарне засідання Анатолій Огірчук, директор Музею графа М.П. Ігнать-

1 Детальніше із заходами бібліотеки, зокрема, зі звітом про конференцію, ілюстрованим фотографіями, можна ознайомитися на сайті: <http://www.dnabb.org/modules.php?name=Pages&go=page&pid=1001>.

2 Висловлюю велику подяку директорці бібліотеки Галині Войцехівській та співробітниці бібліотеки Ользі Пацелі за таку ініціативу та її успішне втілення.

ева в с. Круподеринцях (Погребіщенський р-н Вінницької обл.), де народилась М. Вязьмітіна і була похрещена графінею К. Ігнатьєвою.

Далі робота конференції йшла за трьома секціями. На першій секції, «Бібліотечна діяльність Марії Вязьмітіної» (модераторка Галина Войцехівська), прозвучали доповіді переважно співробітниць і співробітників ДНАББ: «Питання комплектування бібліотечного фонду Наукової бібліотеки Академії архітектури УРСР у воєнні та повоєнні роки Другої світової війни» (Галина Пономаренко); «Науковий внесок М.І. Вязьмітіної в класифікацію та каталогізацію бібліотечного фонду Наукової бібліотеки Академії архітектури УРСР» (Райса Дідик); «Проблеми розміщення та експонування фондів Наукової бібліотеки Академії архітектури УРСР в перші роки її функціонування» (Олена Жидецька); «Розвиток галузевої наукової бібліографії в перші роки існування Наукової бібліотеки Академії архітектури УРСР» (Дмитро Мироненко); «Інформаційний портрет перших читачів Наукової бібліотеки Академії архітектури УРСР» (Лілія Коновал); «Галузеві унікальні видання з фонду Наукової бібліотеки Академії архітектури УРСР» (Наталія Хлівненко). Також до секції за хронологічним принципом було віднесено доповідь Олександри Бузько «Захист кандидатської дисертації Марією Вязьмітіною. 1947 р.»

На другій секції, «Марія Вязьмітіна — археолог та мистецтвознавець» (модераторка Олександра Бузько), виступили із доповідями музейні співробітниці та археологи: «Марія Вязьмітіна та Київський археологічний інститут: фольклорні ремінісценції» (Анна Яненко); «Марія Вязьмітіна в Музеї мистецтв ВУАН: дослідження мистецтва Сходу, розбудова музею, поповнення зібрання (1926—1934 рр.)» (Ганна Рудик); «Марія Вязьмітіна — дослідниця скіфського мистецтва» (Валерій Саєнко, Олександра Бузько). Завершив секцію Олександр Симоненко доповіддю «Марія Вязьмітіна — фундатор українського сарматознавства».

Фіналом конференції загалом і секції «Родина та друзі Марії Вязьмітіної» (модераторка Ольга Пацеля) стала тривала захоплива розповідь Тетяни Вязьмітіної про свою двоюрідну бабусю. Вона ж надала бібліотеці для виставки серію малюнків М. Вязьмітіної, що експонувалися у сусідньому залі. Очікуваною гостею конференції стала актриса Райса Недашківська, чий виступ, за браком часу доповідачки, було перенесено з третьої секції у першу. Шикарно вбрана, з артистизмом, Р. Недашківська розповіла історію своєї дружби з М. Вязьмітіною.

Другою подією, покликаною згадати М. Вязьмітіну, цього разу як дослідницю мусульманського мистецтва, став Всеукраїнський науковий семінар «Мистецтво ісламу в музеях України» (організатор — Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари



Під час монтажу меморіальної експозиції в Музеї Ханенків. На фото Анна Яненко і Олександра Бузько

Ханенків). За два дні роботи (25 та 26 квітня) на семінарі прозвучало 22 доповіді від 25 науковців з 16 музеїв України, фонди яких містять твори мусульманського мистецтва. Ініціаторкою проведення семінару виступила Ганна Рудик, к. ф. н., заступниця директора музею і кураторка ісламського зібрання ¹ музею.

25 квітня меморіальний блок відкрила Ганна Рудик розповіддю про життєвий і науковий шлях М. Вязьмітіної. На жаль, на обох конференціях не змогла бути присутньою Валентина Корпусова, яка особисто знала і любила М. Вязьмітіну, працювала в її експедиції і багато про неї писала й пише ². Далі в меморіальному блоці прозвучала доповідь Олександри Бузько «Перша поїздка Марії Вязьмітіної до Середньої Азії. Документи особового фонду М. Вязьмітіної в ІА НАНУ». Завершила блок доповідь Анни Яненко «Участь Марії Вязьмітіної у формуванні колекції відділу Сходу Музею мистецтв ВУАН (історія одного відрядження)».

У залі «Мистецтво країн ісламу» влаштували виставку на честь М. Вязьмітіної. Експонувались музейні предмети, привезені нею із відряджень до Середньої Азії для поповнення збірки

1 Зі звітом про роботу семінару авторства Г. Рудик можна ознайомитись на сайті: <http://prostir.museum.ua/post/37171>.

2 За результатами роботи семінару невдовзі вийде друком збірник матеріалів, в якому має бути стаття В. Корпусової.

радянського Сходу, а також документи й фотоматеріали, дотичні до відряджень, з колекції НА ІА НАН України (з персонального фонду вченої): списки придбаних речей, рахунки, довідки, щоденник подорожі з дружніми інструкціями та настановами мистецтвознавця Всеволода Зуммера. Велику вітальню прикрасив мольберт з портретом молодой М. Вязьмітіної із сімейного архіву Наталі Вязьмітіної, родички вченої. Музей висловив подяку за співпрацю у підготовці експозиції дослідницям Анні Яненко, Олександрі Бузько, Валентині Корпусовій та родині М. Вязьмітіної.

Отже, дві конференції, присвячені постаті Марії Вязьмітіної, продемонстрували непересічність і багатогранність її особистості. У хроніках Музею Ханенків вона залишилась засновницею і першою завідувачкою Відділу мистецтва Сходу. Репресії змусили її піти з музею 1934 р., але вже через десять років вона заснувала і очолила нинішню ДНАББ — найбільшу в країні бібліотеку архітектурного профілю, фонди якої почала збирати з нуля. Пам'ять про М. Вязьмітіну і про результати її роботи живе в цих інституціях, її справу продовжують, а інтелектуальний спадок вченої стає об'єктом спеціального вивчення.

О.В. КАРЯКА

ПЕРШІ ОФІЦІЙНІ РОЗВІДКИ ОЛЬВІЙСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Про археологічні дослідження в Ольвії 1932 р. маємо дуже стислі дані, документів цього часу майже не збереглось. Експедицію було відновлено після річної перерви під керівництвом М.Ф. Болтенка — директора Одеського історико-археологічного заповідника. Матеріали розкопок цього року до нинішнього часу ще чекають свого висвітлення та публікації, оскільки головна їх частина (щоденники, описи та інша документація), зберігається у складі особового фонду М.Ф. Болтенка в архіві Одеського археологічного музею НАН України.

Однак, в складі фонду «ІМК-Ольвія» у Науковому архіві ІА НАН України зберігся щоденник Ф.А. Козубовського про проведення розвідок території навкруги Ольвії. Федір Андрійович був учнем М.Ф. Болтенка і проходив навчання в аспірантурі Одеського історико-археологічного музею, що, безперечно, дало йому можливість брати участь в роботі цієї експедиції.

У вітчизняній історіографії лише згадується про проведення цих розвідкових робіт, однак, без детального опису та навіть не вказуючи прізвище організатора і керівника цих досліджень.

Цей щоденник являє собою невеличкий шкільний зошит («Загальний зшиток») в лінійку на 48 аркушів київської фабрики «Жовтень». Аркуші розміром 21 × 17 см, папір значно пожовтів від часу. Щоденник складається з 58 сторінок (нумерація лише з одного боку) рукописного тексту та семи креслень на кальці окремих найбільш значущих пам'яток.

Проведеними роботами охоплено дати з 12 по 20 вересня 1932 р. — сам автор вказує 8 днів але завершено його 23 вересня.

Щоденник починається послідовним описом понумерованих селищ, що було оглянуто в процесі розвідки. Ставити дату почав лише з селища X — з 13 вересня 1932 р., але за подальшими записами знаходимо що самі роботи все ж таки було почато днем раніш. В перший день обстеження розпочато в напрямку на північ від «Волошської коси». Однак, наступного дня спрямували свої зусилля на південь та весь день присвятили вивченню схилів Широкої балки, де на південному її боці виявили селище X, яке датували за керамічними уламками V—III ст. до н. е.

Подальші роботи також було продовжено на південь та південний захід від Широкої балки. Для району Закисової балки (пункт XIV) описує не лише саме селище але й кургани навколо нього, які визначає як некрополь цього поселення.

Далі встановити ход робіт по окремих днях досить важко, оскільки автор пропускає деякі дати і просто послідовно дає опис відкритих пам'яток.

На південь найбільшими серед виявлених пам'яток описує городище Сари Камиші біля сучасного села Дніпровське та городище Петухівське біля однойменного хутора — це була крайня південно-західна точка в дослідженнях Ф.А. Козубоського цього року.

З 19 вересня розвідковий загін знов переноситься до напрямку досліджень на північ від Ольвії починаючи від с. Кателино.

Тут досить ретельно обстежує регіон Козирського городища, навкруги якого виявляє ще кілька пам'яток та далі на північ описує Старобогданівське — як найбільше і найвиразніше серед усіх які вони виявили. Це найпівнічніша точка досліджень того року.

Далі автор робить короткий опис знайдених матеріалів всіх 23 пунктів. У кінці опису кожної пам'ятки поставлено дату, коли її було знайдено.

Загалом проведеними розвідковими роботами охоплено від Ольвії — 20 км на північ до Старобогданівки та 18 км на півден-

ний захід до Петухівського городища уздовж берегів Бузького та Дніпро-Бузького лиманів, що сумарно становило відповідно 38 км.

Підкреслимо, що Федір Андрійович в своєму щоденнику фактично повністю уникає питання історії дослідження та відкриття пам'яток ольвійської периферії попередниками. Лише поверхово в кількох місцях згадуються фрагментарні розкопки поселень по берегах Бузького лиману В.І. Гошкевичем та І.В. Фабріціус і П.М. Шульцем з О.І. Карасьовим базуючись на свідченнях «місцевого краєзнавця Лагути». Часто потрапляючи на такі місця «розкопок» автору щоденника було незрозуміло — чи то були залишки археологічних розкопок, чи то просто місця по видобутку будівельного каміння місцевим населенням.

При цьому автор наполягав, що його роботи є першим офіційним дослідженням хори загonom Ольвійської експедиції. Питання необхідності провести розвідки за межами ольвійського заповідника також неодноразово підіймалось в процесі роботи експедиції та було поставлене в план головних завдань сезону 1930 р., але так і залишилось нереалізованим.

Одночасно з цим процес організації йшов важко. За планами ці розвідки мали охопити територію узбережжя лиманів від Очакова до Миколаєва протягом 30—35 днів. До складу розвідкового загону планувалось включити десять осіб — начальник розвідки, три начальники розвідкових груп, три асистенти та три фотографи. На жаль роботи були проведені не в повному обсязі. «З незалежних причин розвідка майже була зірвана («діяльність» адміністрації Одеського музею) (sic!!! — *авт.*). Термін довелося фактично звести до 8 днів. З числа намічених співробітників розвідки до Ольбії прибув лише нач. розвідки з запізненням на 10 днів ...». Вказує автор й інші негаразди у справі організації роботи розвідкового загону.

Сам автор, згідно тексту, виглядає цілком грамотним і досвідченим дослідником, знайомим з основами системи наукової просторової прив'язки археологічних пам'яток. Володіє понятійним апаратом, визначає античну кераміку, відрізняє її від інших культурно-хронологічних. Головним чином серед знахідок що визначають античні селища виділяє чорнолакову та червонолакову кераміку, уламки амфор розділяє по основним хронологічним періодам. Виділяє «міцеву ліпну кераміку». Виділяє привізну малоазійську кераміку, а також визначає залишки піфосів, черепиці, розрізняє амфорні клейма. Володіє термінологією опису ґрунту. Автор щоденнику сам відмічає, що у визначенні датування матеріалу йому допомагали «Кніпович, Болтенко, Леві та Міщанінов». У деяких місцях навіть визначає приналежність кісток тварин (вівця, віл, риб'ячі і т. п.).

У висновках на кінці щоденнику давав свої рекомендації на майбутні дослідження, в тому числі розширити територію пошуків до м. Миколаєва на північ та мису Станіслав на схід, по Березанський лиман на заході. Також Ф.А. Козубовський рекомендував виділити спеціальний розвідковий загін, головною метою якого будуть дослідження ольвійської периферії а сам собі, як начальнику загону, доручав видати результати проведених розвідок, щоправда на той момент він очевидно не знав в якому виданні.

Таким чином, маємо констатувати, що перші офіційні розвідкові роботи навкруги Ольвії було проведено в 1932 р. під керівництвом Ф.А. Козубовського. У результаті було охоплено близько 38 км узбережжя Бузького та Буго-Дніпровського лиманів і виявлено 23 пам'ятки античного часу. Однак, результатам цих робіт не судилося бути вчасно опублікованими та дістати належну оцінку у вітчизняній історіографії. Вони, як і ім'я автора цих робіт, були надовго викреслені з наукової літератури у зв'язку з репресивним процесом над Ф.А. Козубовським у 1936 р.

Р.А. КРАВЧЕНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ С.А. ГАТЦУКА 1907 Р. НА ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОДЕСЕННЯ

У 1907 р. член Чернігівської архівної вченої комісії, археолог-аматор С.А. Гатцук за дорученням Імперської археологічної комісії провів археологічну розвідку на території Середнього Подесення, в тогочасних Мглинському, Новгород-Сіверському та Кролевецькому уїздах Чернігівської губернії. У ході робіт він склав плани ряду пам'яток, зібрав колекцію артефактів, провів розкопки курганів, шурфування городищ тощо. Результати розвідок були зафіксовані дослідником в двох рукописних щоденниках. Один з них присвячений городищам, інший — курганним могильникам. В них міститься опис пам'яток, проведених робіт, малюнки та фотографії. На сьогоднішній день вони зберігаються у рукописному відділі наукового архіву Інституту історії матеріальної культури РАН (далі — ІМК) в Санкт-Петербурзі.

Матеріали розвідок не були введені С.А. Гатцуком до наукового обігу. Коротке повідомлення про дослідження курганів опубліковано А.О. Спіциним. Деякі відомості містяться в історіографічних роботах сучасних дослідників.



Археологічні пам'ятки обстежені С.А. Гатцуком на території Новгород-Сіверського та Кролевецького уїздів; городища: 1 — Ленківське; 2 — Домотканове; 3 — Замок; 4 — Городок; 5 — Старе єврейське кладовище; 6 — Горкінське; 7 — Кудлаївське; 8 — Мезинське; 9 — Псарівське; 10 — Єписків яр; 11 — Міщанське; 12 — Хотинське; 13 — Московське; 14 — Нікольське; 15 — Райгородок; 16 — Жернівське; 17 — Городищенське; 18 — Чайкін лог; 19 — Бугринівське укріплення; поселення: 20 — Хутір Павлюків; кургани: 21 — Ленків; 22 — Ларинівка; 23 — Радичів (ур. Хотинське)

С.А. Гатцук обстежив понад двадцять поселенських пам'яток (рисунок) і зняв окомірні плани кожної з них. Також, він заклад шурфи (за С.А. Гатцуком: «пробні ями») на поселеннях в ур. Городок та Замок, Єврейське кладовище біля Новгород-Сіверського, городищах Домотканове, Ленківське (Киселівка-2), Вагринівське (Городище біля с. Бугринівка), Чайкін лог біля с. Стахорщина, Кудлаївське, Горкінське, Мезинське та на поселенні «Хутір Павлюкова» біля с. Багринівка. На городищах біля сс. Псарівка (Свердловське-2), Криски (Єписків яр) Розльоти (Нікольське), Райгородок, Жернівка, Городище, Спаське, а також Міщанське (Радичівське-2), Московське, Хотинське (Радичівське-3) у с. Радичів дослідник обмежився оглядом, збором підйомного матеріалу та, у деяких випадках, зачистив схили.

Відповідно до ілюстрацій та опису знахідок у щоденниках, матеріали юхнівської культури було виявлено на городищах Єврейське кладовище, Домотканове, Ленківське, Гірки, Кудлаївське, Мезинське, у с. Псарівка та Радичів (Міщанське, Хотинське Московське), Нікольське. Ліпна кераміка роменської культури та уламки гончарних посудин X — початку XI ст. знайдені на городищах Ленківське, у сс. Псарівка, Радичів (Міщанське, Хотинське, Московське), Розльоти, Городище та, можливо, Замок

в Новгороді-Сіверському. Давньоруські матеріали виявлені на городищі Замок у Новгороді-Сіверському, поселенні Хутір Павлюків, городищах Міщанському, Хотинському та, можливо, на Єврейському кладовищі та Псарівське. Вагринівське городище, на думку С.А. Гатцука, було зведено за часів «Литовських війн», а кераміку з ур. Городок у Новгороді-Сіверському він охарактеризував як близьку до сучасної.

Необхідно відзначити, що відомості майже про всі обстежені городища містилися у зводах Д.Я. Самоквасова та П.С. Уварової. Однак до 1907 р. вони не обстежувалися фахівцями. Дослідження С.А. Гатцука дозволили чітко локалізувати та датувати більшість пам'яток.

У щоденниках С.А. Гатцука міститься інформація про обстеження курганів на території сучасної Брянської (сс. Лизогибубів, Старосілля, Старопочеп, Луковиці) та Чернігівської (сс. Лавринівка, Ленків, Радичів) областей і розкопки п'ятнадцяти насипів.

Чотири кургани (за щоденником: № 1 і 4) досліджено біля с. Ларинівка, один (№ 5) біля с. Ленків, два (№ 6, 7) біля с. Розрите, два (№ 8, 9) між сс. Лизогубівка та Старосілля (сучасна станція Жадіно), один (№ 10) біля с. Старопочеське, один (№ 11) біля с. Луковиці та чотири (№ 12—15) біля с. Запілля.

У насипі кургану № 5 поблизу с. Ленків знайдено ліпну посудину з кальцинованими кістками, судячи за зображенням — поховання роменської культури. С.А. Гатцука припускав, що за обрядом кремації також здійснено захоронення в курганах № 6 і 8.

У восьми курганах було виявлено поховання за обрядом турпопокладення в могильних ямах (№ 2—4, 9, 11, 12) або на рівні денної поверхні (№ 1, 2, 7), які слід датувати Давньоруською добою. У курганах № 1, 2, 7 та, вірогідно, № 3 тіла померлих було орієнтовано головою на захід; в курганах № 1, 11 — на північний захід.

Згідно записів у щоденнику, на кістяку в кургані № 2 виявлено фрагмент персня та скроневе кільце; в кургані № 7 — 11 золотоскляних намистин, у кургані № 9 — бронзовий браслет; в кургані № 11 — 26 намистин, підвіску, бронзовий (?) витий браслет, перстень та скроневе кільце; в кургані № 12 — хрест-енколпійон. Поховання в курганах № 1, 3 і 4 — безінвентарні.

С.А. Гатцуку вдалося також обміряти та зважити декілька кісток мамонтів, знайдених мешканцями сс. Дігтярівка, Радичів та Розльоти.

Розвідувальні роботи 1907 р. — одні з наймасштабніших тогочасних досліджень у регіоні. Отримані С.А. Гатцуком результати не втрачали актуальності до середини ХХ ст. Більшість обстежених ним пам'яток повторно були оглянуті учасниками експедицій М.В. Воеводського в 1940-х рр. та О.М. Мельниківської в 1960-х рр.

ДІЯЛЬНІСТЬ Е.Р. фон ШТЕРНА ЩОДО ЗАХИСТУ ОЛЬВІЇ



Наприкінці XIX ст. активність грабіжників археологічних пам'яток, або, як їх тоді називали, «щасливчиків», прийняла загрозливі масштаби. Вони завдавали величезної, неоправної шкоди дослідженню минулого. Особливо велике розграбування зазнавала Ольвія, де тоді ще не проводилися планомірні археологічні дослідження. Велику роль у захисті Ольвії від пограбування, а також у справі початку проведення в неї систематичних розкопок зіграв вчений-антикознавець Ернст Романович фон Штерн (1859—1924).

У той час найбільшими й найавторитетнішими місцями зібрання вітчизняних дослідників з археології були Археологічні з'їзди. Найпершим Археологічним з'їздом, в якому взяв участь Е.Р. фон Штерн, був IX з'їзд, який проходив у Вільні (м. Вільнюс) в 1893 р.

Вранці 12 серпня на VII відділенні, яке називалося «Старожитності класичні та візантійські», Е.Р. фон Штерн представив свою доповідь під заголовком «замітки з історії Ольвії». На початку виступу вчений вказав на «сумний стан, в якому знаходиться територія давньої Ольвії» і на «експлуатацію темними промисловцями старожитностей, які в достатку зберігає ґрунт цього міста».

Увечері 13 серпня професор Ю.А. Кулаковський виступив з доповіддю про керченські катакомби з античними фресками. Він завершив свою промову таким зверненням до присутніх: *«Якщо в Керчі і не йде тепер безперервна і жива робота з дослідження старожитностей, як то було раніше, то, проте, ця територія знаходиться під охороною влади і продовжує давати час від часу важливі і цінні знахідки. Але є інше місце на узбережжі Чорного моря, місце забуте і покинуте, за різними умовами недосяжне для наукового дослідження, це Ольвія. Щодо сумного становища справи науки в цих місцях повідомляв в свій недавній доповіді*

професор Штерн. В Ольвії тривають розкопки, але таємні і хижацькі. Видобуті таким шляхом речі або безслідно зникають для науки, або, в окремих випадках, потрапляючи іноді до рук вчених фахівців і у вчені установи, вони повчають нас набагато менше, ніж як то могло б бути за інших умов їх знаходження. Територія Ольвії перебуває в приватному володінні. Не виявилося б тому можливим звернутися від імені З'їзду до власниці, графині Мусіної-Пушкіної, з проханням відкрити доступ в ці межі людям вченого інтересу».

Заяву Ю.А. Кулаковського підтримав професор Ф.І. Успенський, особливо наголосивши на такому: «Ольвія являє собою питання, яке вкрай потребує уваги Археологічного З'їзду. Я не знаю, чи багато хто з членів з'їзду був там, але нам нещодавно трапилося бути в Ольвії. Положення Ольвії сумне, і там холоднокровно бути не можна. В Одесі ми давно звикли бачити, отримувати і чути про пам'ятки, які знаходяться в Ольвії. Їх привозять в Одесу, і якщо знайдуть покупців, то продають; якщо не знайдуть, то збувають за кордон. Останнім часом була маса таких предметів в Одесі і в найближчих містах, як наприклад Кишинів. Речі доводилося бачити надзвичайно цінні (деякі були придбані Одеським Товариством старожитностей) наприклад, жертвне блюдо величезної величини з підписом імені. Циркуляція пам'яток змусила мене відправитися в Ольвію і подивитися на місці. Без здригання про це не можна говорити і згадувати. Ольвія недоступна вченим, вона становить приватне володіння, але старожитності звідти постійно викопуються. Ольвія надана в даний час приватній ініціативі, і місцеве населення вживає всі заходи, щоб добувати предмети, які таким чином зникають для науки. Ці люди, які видобувають старожитності, не сміють відкрито продавати їх, тому що за цим стежить херсонський губернатор. Селяни їх добувають на своїх власних землях: риють канали, льохи і знаходять предмети старовини. Так як вони не сміють збувати їх відкрито, то з'явилася маса посередників. Вони скуповують ці предмети, і вони приходять до Одеси з третіх рук і за дорогою ціною. Крім того, там робиться ще гірше: з'явилася товариство фальсифікаторів. У Парутино мужики навчилися підробляти написи на мармурі; знайдуть предмет, мармур або вазу, і не покажуть в тому вигляді, як знайшли, а розіб'ють на шматочки і продають по шматочках, або розіб'ють і склеять, щоб предмет набув більшого значення. Я прошу Археологічний З'їзд підняти питання про охорону ольвійських старожитностей».

До позиції Е.Р. фон Штерна, Ю.А. Кулаковського і Ф.І. Успенського приєдналися інші учасники. Після цього, за пропозицією голови з'їзду — графині П.С. Уварової, було прийнято постанову — клопотатися перед власницею земель, де розташовувалася Ольвія,

графинею Мусіною-Пушкіною про дозвіл дати право Одеському товариству історії та старожитностей здійснювати там розкопки. Учасники з'їзду приєдналися до цієї пропозиції П.С. Уварової.

Таким чином, питання захисту Ольвії від грабіжників спочатку поставив тоді ще тільки початкуючий в археології Е.Р. фон Штерн за підтримки своїх більш відомих на той час колег. Аж до початку планомірних розкопок Ольвії кожен свою доповідь Е.Р. фон Штерн незмінно починав або закінчував закликом до наукового археологічного дослідження цієї античної пам'ятки.

У 1900 р. у зв'язку з неврожаєм, парутінські селяни були особливо активними в розграбуванні ольвійського некрополя. Е.Р. фон Штерн звертався до Імператорської археологічної комісії, але, незважаючи на скромні спроби влади припинити це, грабіжницькі покопи тривали аж до кінця серпня, коли через постійні дощі селяни, за винятком кількох, призупинили це заняття. Дослідник з сумом констатував, що *«сотні могил ними відкриті і розриті. Сотні історичних фактів безповоротно при цьому загинули для науки, так як речі, знайдені разом, були розкидані і розрізнені, опису могил не було зроблено і не можна було отримати точних показань щодо повного змісту найбільш цікавих склепів»*.

При такому сумному стані речей Е.Р. фон Штерн вважав своїм обов'язком спробувати зберегти для науки що можливо, і подбати про те, щоб найцікавіші і найрідкісніші предмети потрапили в Ермітаж, інші знахідки — які ще не були розпродані — в музей Одеського товариства історії та старожитностей. Також Е.Р. фон Штерн вирішив максимально відстежити і зафіксувати ті матеріали, які були знайдені.

Про масштаби пограбування свідчить той факт, що Е.Р. фон Штерну вдалося купити для Одеського музею 60 керамічних посудин, при цьому П.А. Мавроградато купив для своєї колекції 363 примірники, ще близько 25 одиниць перейшли в руки інших приватних колекціонерів, одну посудину набув Ермітаж і «чимало» купив керуючий маєтком біля Парутино для графа Мусіна-Пушкіна. Крім цих близько 500 посудин, як відзначав Е.Р. фон Штерн, ще приблизно стільки ж було на руках торговців старожитностями, які вихвалялися, що тепер мають запас на три роки. Відомостей про те, скільки ж було продано колекціонерам в Миколаєві і вивезено за кордон вчений не мав. Враховуючи при цьому, що *«мужики копали необережно, ними маса горщиків розбита щент»* і вони не звертали жодної уваги на «простоглиняну» посуду, то число вкрадених або знищених керамічних виробів можна було оцінити в 1000—1200 одиниць.

Також було знайдено велику кількість скляних посудин, в тому числі кольорового скла, з яких П.А. Маврокордато купив

48 од. Золоті вироби, придбані цим же, по суті, скупником краденого, склали: чотири намиста, шість пар сережок, три поховальних вінки, шість наборів бус і 38 «дрібних золотих предметів». Також він купив 21 річ зі срібла, 11 предметів зі слонової кістки і 142 монети, з яких 3 золотих, 6 срібних і 11 «асів». Музей Одеського товариства історії та старожитностей не мав коштів, щоб придбати таку кількість археологічного матеріалу.

Головна мета публікації була в тому, щоб наполегливо звернути увагу наукової громадськості на вкрай плачевний стан античної пам'ятки Ольвії, її розграбування. Як зауважував Е.Р. фон Штерн, *«Сподіваюся, викладеного тут досить, щоб викликати переконання в нагальній потребі систематичних розкопок на ґрунті давньої Ольвії. Тим часом, як головна увага археологів звернута на Крим, тут на півночі найбільша і найбагатша давньогрецька колонія кидана напризволяще»*. Далі Е.Р. фон Штерн запропонував клопотати Одеському товариству історії та старожитностей перед Імператорською археологічною комісією щодо вжиття заходів до порятунку ольвійських знахідок шляхом проведення *«систематичних і строго наукових розкопок»*.

Завдячуючи активній громадянській і науковій позиції Е.Р. фон Штерна, як і інших небайдужих дослідників, з наступного 1901 р. Імператорська археологічна комісія починає проводити систематичні розкопки Ольвії, правда, доручивши їх не Е.Р. фон Штерну, а його учневі — Б.В. Фармаковському, якій у тому році став членом Археологічної комісії.

При цьому відзначимо, що Б.В. Фармаковский, особливо на першому етапі досліджень, неодноразово писав листи, в яких радився зі своїм учителем, запрошував його до Ольвії. Е.Р. фон Штерн, в свою чергу, допомагав учневі рекомендаціями і в визначенні знахідок. Втім, це вже зовсім інша історія.

І.Г. ТАРАСЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОСТІЙНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА НОВОБУДОВАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1950—1951 рр.)

У 1948 р. було прийнято постанову Уряду СРСР «Про заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури». У постанові відзначалося, що всі пам'ятки культури на території СРСР є недоторканим усенародним надбанням та охороняються державою.

На початку 1950 р. оголошено про масштабне будівництво гідропоруд на півдні сучасної України. Інститут археології повинен був проводити дослідження на запланованих новобудовах та здійснювати нагляд за будівництвом. Фінансування цих робіт брали на себе будівельні організації.

На засіданні Вченої ради Інституту, врахувавши масштаби завдання, прийнято рішення залучити до роботи якомога більше науковців з музеїв та навчальних закладів УРСР. Велись перемовини про співпрацю з ІМК, у першу чергу з Б.М. Граковим, який вже тривалий час працював на Україні. Проте, як свідчать архівні дані, професор вимагав надати йому у повне розпорядження всю територію майбутнього водосховища по р. Молочній та прилеглих територій до Азовського моря, без права Інституту археології АН УРСР самовільно посилати туди своїх співробітників. Проте, відповідно до існуючого законодавства відповідальність за науковий облік, оцінку і контроль за станом археологічних пам'яток УРСР несе республіканська Академія наук в особі Інституту археології, що мав у своєму складі Комітет з польових археологічних досліджень. Тому було вирішено організувати археологічні дослідження на новобудовах України за участі обох організацій, які б діяли у формі двох самостійних експедицій та працювали паралельно. Фінансування експедиції проф. Б.М. Гракова повинна була забезпечити АН УРСР.

Враховуючи це Інститут археології з осені 1950 р. організував Постійну археологічну експедицію на новобудовах півдня України (ПАЕ) на чолі з М.Я. Рудинським. Під її началом було утворено сім загонів, які буквально одразу стали самостійними експедиціями. На весні 1951 р. М.Я. Рудинський як керівник експедиції підписав угоди з будівельними організаціями. Було отримано копії схематичних планів трас каналу, його відгалужень, пов'язаних з ним водойм і зон затоплення по Дніпру. Після цього експедиція перестала фігурувати у документах.

Основне завдання експедиції полягало у проведенні широких розвідкових робіт, виявленні нових археологічних пунктів, особливо тих, що підпадають під знищення (розвідки М.Я. Рудинського і М.Л. Макаревича, О.В. Бодянского і І.І. Артеменка, Д.Т. Березовця і Ф.Б. Копилова, Л.М. Славіна. За кінець 1950 та початок 1951 рр. було складено список пам'яток, який налічував до 2 тис. курганів та курганних груп, понад 60 поселенських структур (виявлено нові пункти та оглянуто вже відомі).

Я.М. Рудинський та М.Л. Макаревич здійснили огляд території водосховища на рр. Молочній та Конці. Було встановлено, що середня течія р. Молочної та верхня течія р. Конки досі не досліджувались археологічно. Специфікою цього регіону була вражаюча кількість курганів: тут небагато «малих» могил, нато-

мість переважають кургани із насипом 5—6 м заввишки. До зони затоплення тут потрапляли десятки курганів та курганных груп, а крім того Кам'яна Могила та відкриті поруч неї 4 неолітичні стоянки і 2 стоянки доби бронзи. Така ж ситуація склалася і у районі будівництва Каховського водосховища, де розвідка виявила понад 1 тис. курганів. Зважаючи на це, М.Я. Рудинський висловлював думку, що потрібні нові методи дослідження цих пам'яток, де застосовувалась землекопна техніка, особливо скрепери. Грандіозні роботи планувалось розгорнути на Кам'яній Могилі. Ця унікальна пам'ятка за планом забудови мала опинитись під водами Молочанського водосховища.

Розвідку в долині рр. Молочної та Конки, де планувалось будівництво водосховища, провели Д.Т. Березовець та Ф.Б. Копилов. Результатом розвідки стали близько 200 відкритих курганів. Найбільше скупчення курганів Д.Т. Березовець відмітив у т. зв. трикутнику (з розміром сторін 3 км) — у долині рр. Чунгул та Молочна, де було зосереджено понад 40 курганных насипів. Крім того, значне скупчення курганів відмічено на захід від м. Токмак та біля с. Терпіння.

По обом берегам майбутнього Каховського водосховища розвідку за дорученням ПАЕ проводили О.В. Бодянский та І.І. Артеменко. Було відмічено, що вздовж узбережжя переважали поселенські пам'ятки та ґрунтові могильники, а на незначній відстані від них, в степу — кургани та кургання групи. Уздовж обох берегів майбутнього Каховського моря було виявлено понад 10 нових поселенських структур різного часу. Було відкрито до 20 пунктів доби пізньої бронзи (переважно поселення): Капулівка, Усть-Кам'янка, Каховка, Осокорівка, Леонтіївка, Михайлівка, Гаврилівка, Дудчани, Зміївка (О.В. Бодянский); Ушкалка, Бабіне, Нижній Рогачик, хут. Шевченка, Горностаївка, Заводівка (І.І. Артеменко). Виявлено понад 20 нових пам'яток скіфського часу, переважно це селища та поселення IV ст. до н. е.: Разумовка, Біленьке, Заводівка, Князе-Григорівка, хут. Шевченка, Нижній Рогачик, Бабіне, Ушкалка, Горностаївка, Антонівка (І.І. Артеменко); Вищетагарасівка, Нікополь, Мар'янське, Михайлівка (О.В. Бодянский). Розвідка виявила 2 нових скіфських городища Капулівське (О.В. Бодянский) та Горностаївське (І.І. Артеменко).

І.І. Артеменко подав інформацію про пам'ятки, які підлягають затопленню (давні поселення в Ушкалці, Бабиному, Нижньому Рогачику, Заводівці, Антонівці, Зміївці, кургани в Софіївці), чи будуть розмиватись водами Каховського водосховища (городища у Червоному Маяку, Старошведському (Зміївці), Саблуківці, Гаврилівці, Дудчанах, Миловому). Таким чином, окреслив пункти, які потребують першочергової уваги археологів. О.В. Бодянский

звертав увагу на кургани та поселенські пам'ятки в Капулівці, кургани в Покровському, які будуть затоплені; могильник, що вже розмивається у Золотій Балці, велике селище у Ново-Воронцовці. Вказав пункти, яких зараз на карті не існує (Малі Гирла, Великі Гирла, Леонтіївка, р. Гусяна біля Дніпровського лиману).

Розвідки Ольвійського заповідника під керівництвом Л.М. Славина проводились на Нижньому Інгульці у зоні будівництва двох магістральних каналів. Було виявлено 4 поселення та 2 безкурганні могильники і один курганий (сс. Снігурівка, Ново-Василівка, Старе та Нове Кондакове). Виявлено поселення скіфського часу (сс. Широка Балка, Святотроїцьке і Кисляківка, Павлівка) та ранньослов'янського часу (сс. Снігурівка, Нове Кондакове, Афанасіївка).

За польовий сезон 1951 р. силами семи новобудовних експедицій ІА було охоплено усю територію, де проводилось будівництво. Розкопано 12 поселенських структур (Золота Балка, Гаврилівка, Любимівка, Зміївка, Берислав, Бабине та ін.), 2 ґрунтових могильника (один з них в Осокорівці) та близько 30 курганів з понад 160 похованнями. Із списку пам'яток, стаціонарно дослідженими не були городища пізньоскіфського часу (Саблуківське, Червономаяцьке, Козацьке — дотепер знищені кар'єром). Цілий комплекс різночасових пам'яток у с. Капулівка зберегти і дослідити не вдалося, хоча О.В. Бодянский не раз звертав на нього увагу.

І.А. ЦЕУНОВ

ПАЛЕОЛІТИЧНІ СТУДІЇ К.Ю. КОРШАКА

Інтелектуальна історія українських археологів 1930-х рр. нині викликає більше питань, аніж має відповідей. Той період є одним із найчастіше згадуваних та вживаних у сучасному українському інтелектуальному полі. Виникає питання: наскільки якісно вивчена історія України 1930-х рр., аби до неї постійно звертатись? Відповідь на це питання лишаємо відкритою.

Особистість К.Ю. Коршака є певною мірою сопографічною. Досліджуючи його наукову творчість можна відчутти дух епохи, особливості заняття археологією. Цікаво, що безпосередньо К.Ю. Коршак ніколи і не був археологом. У 1932 р. дослідник закінчив аспірантуру при Археологічному музеї ВУАН та захистив промоційну роботу і отримав статус наукового робітника-історика матеріальної культури. У 1937 р. науковця було репресовано.

Фактично хронологічні межі нашого дослідження охоплюють період 1932—1937 рр.

Література з цієї проблеми незначна. Здебільшого, про К.Ю. Коршака наявні біографічні розвідки, описані в статті А.С. Яненко.

Джерела представлені документами, які пов'язані з дослідженням палеолітичних матеріалів. Документи зберігаються у персональному фонді К.Ю. Коршака (ф. 13) та у фонді наукових робіт (ф. 63), у Науковому архіві Інституту Археології НАН України (далі — НА ІА НАН України). Також А.С. Яненко опублікувала протоколи виробничих нарад Археологічного музею ВУАН від 1931 р. (з фонду ВУАН НА ІА НАН України). У цих протоколах фігурував аспірант К.Ю. Коршак як один з працівників, які перебирали експонати музею, зокрема і речі палеолітичного часу.

Протягом 1931 р. працівники Археологічного музею ВУАН проводили діяльність щодо опису та упорядкування музейного матеріалу. Палеолітичними колекціями опікувався К.Ю. Коршак.

Як наслідок були написані такі роботи: «Український палеоліт», «Крем'яні знаряддя Києво-Кирилівської стоянки за матеріалами експозиції музею ім. Шевченка» та «Палеолітична стація в містечку Іскорость».

Робота К.Ю. Коршака — це узагальнений каталог палеолітичний пам'яток території України. У цілому, «Український палеоліт» написаний у традиціях археології 1920-х рр. Аналогічних робіт по інших територіях досить багато. Наприклад, «Русский палеолит» А.А. Спіцина чи «Донецкий палеолит» М.В. Сибільова.

У 1934 р. в Москві друком вийшла праця П. Федосеева «Как произошло человечество». К.Ю. Коршак написав відгук, де відмітив необхідність появи подібної роботи. Але, у той же час, дослідник зазначав недостатній рівень оформленості погляду радянської науки на давнину. Тобто «стара буржуазна періодизація» (палеоліт, мезоліт, неоліт) мала місце бути в роботі П.Н. Федосеева.

Цікаво, що критикуючи П.Н. Федосеева за вживання понять, які пов'язані зі «старою» періодизацією, К.Ю. Коршак, наприклад, в роботі «Деякі форми кам'яного знаряддя та їх призначення» сам активно вживає ці ж поняття. Так дослідник описував кам'яні знаряддя праці з Києво-Кирилівської стоянки, Чулатово та Іскорості, а також колекції трипільського часу, які зберігались в Археологічному музею ВУАН. Окрім описів колекцій К.Ю. Коршак роздумував над утилітарними функціями знарядь праці.

Закономірно, що маючи такі логічні протиріччя в поглядах дослідник потрапив під жорстку критику. Критикували К.Ю. Коршака П.І. Гавриленко, Ф.А. Ятребов, К.Т. Штепша та ін. Так, наприклад, Ф.А. Ятребов у рецензії на роботу К.Ю. Коршака «Землеробське знаряддя найдавніших родових громад

на Україні» звинувачував останнього у тому, що він притримувався позицій західних «буржуазних» інтелектуалів. Фактично, К.Ю. Коршака звинуватили у тому, що він продовжує наукову традицію вивчення матеріалу дореволюційної школи В.Б. Антоновича, В.В. Хвойки та ін.

У березні 1936 р. К.Ю. Коршак читав лекції з історії докласових суспільств в Інституті Червоної професури в Москві. До нас дійшли стенограми лекцій, у яких йдеться про те, що традиційним для марксистського підходу до розуміння історії є її поділ на докласову і класову. Історія докласових (або первісно-комуністичних) суспільств, в першу чергу, ділиться на родову, родову та сільську общини. Важливо відмітити, що він у своїх лекціях добу верхнього палеоліту відмічав як час складання родового суспільства (хоча, у багатьох тогочасних працях йшлося, що родове суспільство зародилось в добу неоліту).

У 1937 р. ще молодий науковець готував документи для захисту докторської дисертації у стінах Ленінградського державного університету. Але доля розпорядилась інакше. Науковець був розстріляний. Насильницька смерть обірвала життя історика матеріальної культури у самому розквіті сил — у 40 років. Дослідник не дожив до відновлення поняття «археологія» та повернення «буржуазної» термінології, через яку була така жвава дискусія.

Отже, наукова творчість щодо палеолітичної проблематики К.Ю. Коршака показова для своєї епохи: могутні жорна критики (у яких побував сам і затискав колег); відсутність чіткого розуміння процесу заміни «буржуазної» термінології, методів дослідження на «пролетарську»; незначна кількість польових досліджень у яких брав участь, орієнтованість на теоретичну роботу. Портрет К.Ю. Коршака, певним чином, може розглядатись як сопографічний, тобто показовий для своєї епохи — 1930-х рр.

А.В. ЮРЧЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ХУДОЖНЬО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ І.Ю. РЄПНА ТА РОЛЬ МУЗЕЮ В ДОСЛІДЖЕННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ АРХЕОЛОГІЧНОГО МИНУЛОГО КРАЮ

Краєзнавчі музеї в районних центрах є єдиними установами, котрі мають змогу професійно вивчати історію населеного пункту та його околиць. Простежується наступна тенденція — випус-



Археологічна експозиція художньо-меморіального музею в Чугуєві

ники ВУЗів, котрі планують займатись науковою діяльністю, знаходять перше місце роботи саме в маленьких краєзнавчих музеях. Молоді науковці мають весь методологічний апарат, досвід проведення наукових робіт. А тому активно включаються в процес вивчення давнини. Окремі музеї можуть похвалитись тим, що в них працюють археологи, котрі мають право проводити археологічні дослідження.

З 2004 р. КЗ «Художньо-меморіальний музей І.Ю. Рєпіна» в Чугуєві (надалі ХММ І.Ю. Рєпіна) також має в своєму активі професійну археологічну експедицію. З 2004 по 2009 р. її очолював Г.Є. Свистун. Експедиція під його керівництвом займалась вивченням фортифікаційних споруд салтівського (VIII—IX ст.), а також часу повторного заселення Слобожанщини (XVIII—XIX ст.). Дослідження Г.Є. Свистуна не були першими на території сучасного Чугуєва. До того, у 1996 р., розвідкою з шурфуванням територію фортеці досліджував співробітник Харківського історичного музею Л.І. Бабенко. Ті дослідження допомогли приблизно встановити етапи функціонування Чугуївської фортеці. Але лише з досліджень Г.Є. Свистуна починається цілеспрямоване дослідження пам'яток археології всього району. Так, 2004 р. розвідками були досліджені Кабанове городище, два городища в с. Кочеток (одне з них, Кочеток I, відкрите у ході досліджень 2004 р.), саме Чугуївське городище, а також одне неукріплене поселення в сучасних межах м. Чугуєва. Тими дослідженнями були встановлені межі окремих пам'яток археології, їх культурна приналежність. Розвідки 2004 р. показали перспективність дослід-

ження старожитностей Чугуївського району і наступного 2005 р. Г.Є. Свистун повертається до досліджень пам'яток, виявлених в с. Кочеток. З цього ж року адміністрація ХММ І.Ю. Рєпіна починає проявляти все більший інтерес до досліджень не тільки самого Чугуєва, а і його околиць. Тим більше, що дослідження в межах розкопу 1 городища Кочеток I привели до цікавої знахідки. Метою розкопу було з'ясувати характер оборонних споруд і стан їх збереженості на момент дослідження. Так, були досліджені залишки кам'яної кладки городища, фрагменти посуду давньоруського періоду, XVIII—XIX ст. та новітнього часу, а також залишки споруди, датувати котру не було можливості. Саме на одному з донець давньоруського часу було зафіксовано клеймо у формі двозуба з відігнутими назовні верхніми краями. За визначенням О.О. Молчанова, цей знак є знаменом сина Володимира Мономаха Мстислава (1076—1132 рр.). Крім цього посуду було також знайдено фрагменти кісток тварин зі слідами розділювання. Крім розкопок на городищі Кочеток 1, було проведено піші розвідки, а також розвідки з шурфуванням пам'ятками археології. Декілька шурфів було закладено на городищі Кочеток 2. Ці дослідження дозволили прослідкувати два етапи функціонування самого городища — в скіфський час, а також носіями салтівської культури. Було знайдено також артефакти XVII—XVIII ст. Починаючи з 2005 р., увага дослідника фіксується також на самому городищі Чугуїв. Крім самого городища, було виявлено два селища, що впритул підходили до городища. Були також визначені межі городища з півночі та сходу (вони визначались за формою рельєфу). Для визначення того, де проходила лінія оборони, було закладено два шурфи. У шурфах було знайдено залишки кам'яної кладки, а також фрагменти посуду салтівської культури та Нового часу, що підтверджувало результати попередніх досліджень. Також було досліджено котлован споруди, співставленої з Кутовою баштою Чугуївського острогу. Вдалось прослідкувати особливості оборонної стіни на різних її ділянках. Також було виявлено залишки дитячого кістяка — фрагменти черепа та гомілки. Слідів влаштованої ями поховання не було виявлено, хоч гвіздки, імовірно від труни, були зафіксовані. У дослідженнях цього і подальших років, крім Г.Є. Свистуна, участь беруть і інші співробітники Музею.

Після того, як дослідження були завершені, весь матеріал дослідник передав до ХММ І.Ю. Рєпіна. Ці матеріали значно доповнили збірку «Археологія», і фактично вперше це були матеріали, котрі походили з конкретного розкопу. Варто відзначити, що дослідження в центрі міста викликали зацікавлення місцевої громади. Містяни були частими гостями на розкопі. І з метою задоволення їх цікавості, а також щоб продемонструвати результати

дослідження городища, було влаштовано виставку, присвячену найдавнішому минулому Чугуєва. Виставка майже повністю базувалась на результатах археологічних досліджень 2004—2005 рр. З огляду на незвичний матеріал (дно горщика з тамгою Мстислава Володимировича, людські (дитячі!) кістки), а також через те, що подібної виставки давно не було в Краєзнавчому музеї, виставка викликала великий інтерес серед відвідувачів.

Паралельно з виставковою роботою, ХММ І.Ю. Репіна проводить освітню роботу в школах міста щодо цінності історичної спадщини. Ця робота триває і по сьогоднішній день. Г.Є. Свистун, за підтримки адміністрації Музею, намагається також мотивувати місцевих бізнесменів і чиновників діяти згідно законодавства і дозволяти археологу принаймні обстежувати котловани майбутніх споруд, якщо не вдавалось там попередньо провести дослідження.

2006 і 2007 р. експедиція ХММ І.Ю. Репіна працювала спільно з представниками різних ВУЗів Харкова. Це були фактично рятувчі роботи. Але вони також значно розширили інформацію про житлобудування, побут та інші моменти функціонування поселення в IX, XVII—XIX ст. Паралельно з дослідженнями в місті, Г.Є. Свистун проводить дослідження і в Чугуївському р-ні. З'ясовуються особливості спорудження ліній фортифікації городищ салтівської культури, уточнюється карта пам'яток археології району.

Разом з тим, ці дослідження поповнюють фонди Музею. Практично вперше за довгі роки до збірки «Археологія» потрапляють не лише випадкові знахідки, але і речі з професійних археологічних розкопів.

Експедиція ХММ І.Ю. Репіна під керівництвом Г.Є. Свистуна працювала до 2009 р. Крім поповнення фондів Музею, до активу експедиції можна віднести також значне уточнення інформації про початковий етап функціонування Чугуєва, а також околиць, коректування карти археологічних пам'яток. Варто також відзначити, що копії звітів за польові сезони 2004—2008 рр. також були передані до архіву Музею і використовуються в науковій роботі установи дотепер.

З 2010 р. археологічні розвідки в Чугуївському районі проводить співробітниця ХММ І.Ю. Репіна Анна Юрченко. Також у 2013 р. було відкрито нову виставку, присвячену IX та XVII—XVIII ст. на території Чугуєва. Проводяться роботи з підвищення рівня свідомості громадян щодо необхідності збереження історичного спадку.

З огляду на все вище наведене, доходимо висновку, що краєзнавчі музеї можуть і мають стати центрами дослідження старожитностей в регіонах. Звісно, за умови наявності в них професійно підготовлених кадрів.

Надруковано
в авторській редакції

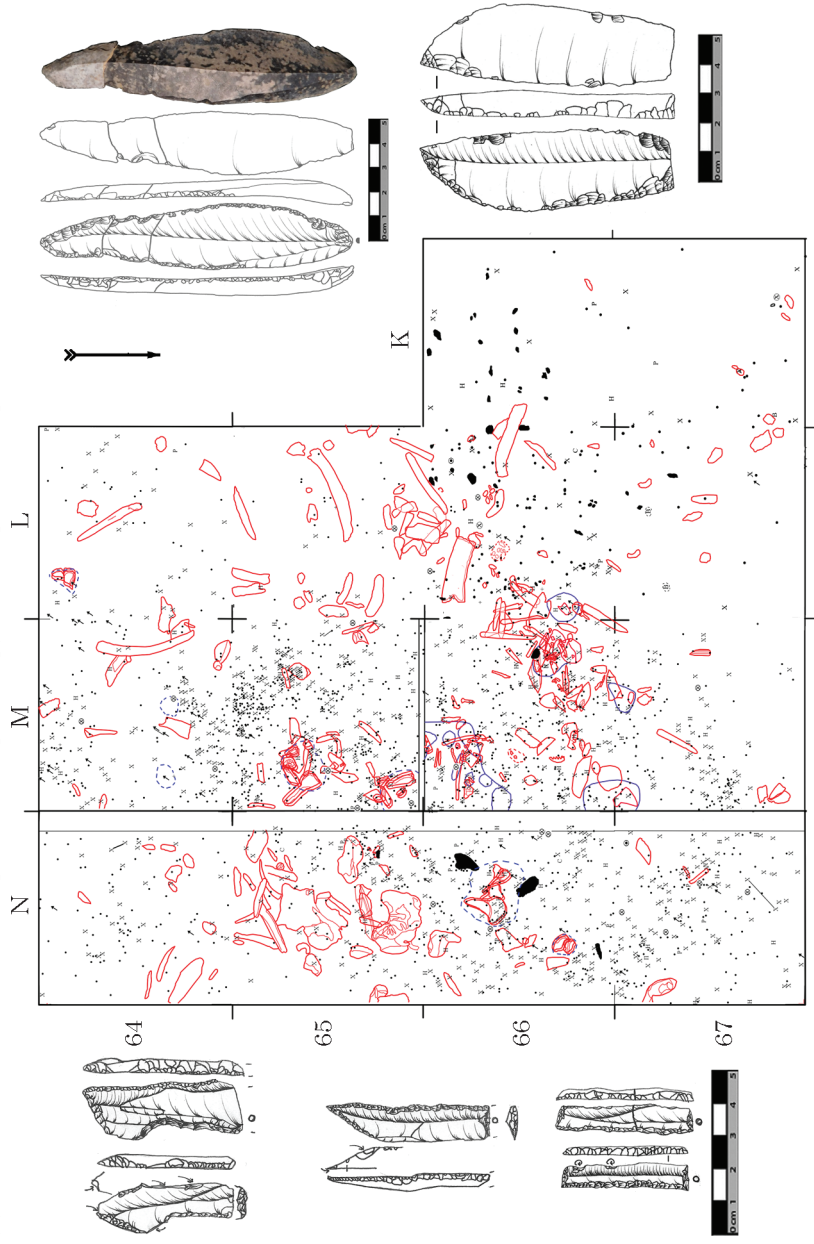
Рисунки
авторські

Комп'ютерна верстка
С.А. Горбаненка

Підп. до друку 26.09.2017. Формат 84 × 108/32. Папір офс.
Гарн. Century Schoolbook. Друк. офс.
Ум. друк. арк. 9,5. Обл.-вид. арк. 11,3. Тираж 300 прим. Зам. № 10-11

ПП «Видавництво “Стародавній Світ”», тел.: (044) 599-34-43, e-mail:
books@ancientry.org, www.ancientry.org

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3991 від 24.02.2011 р.



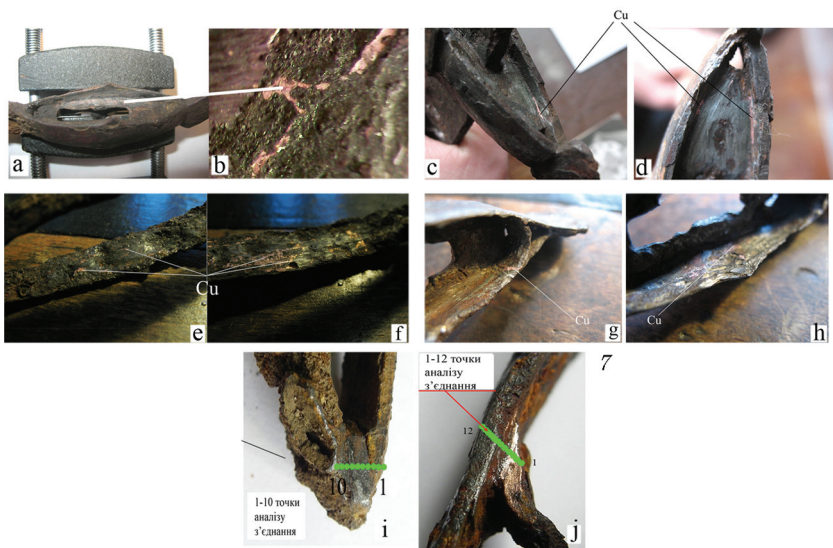
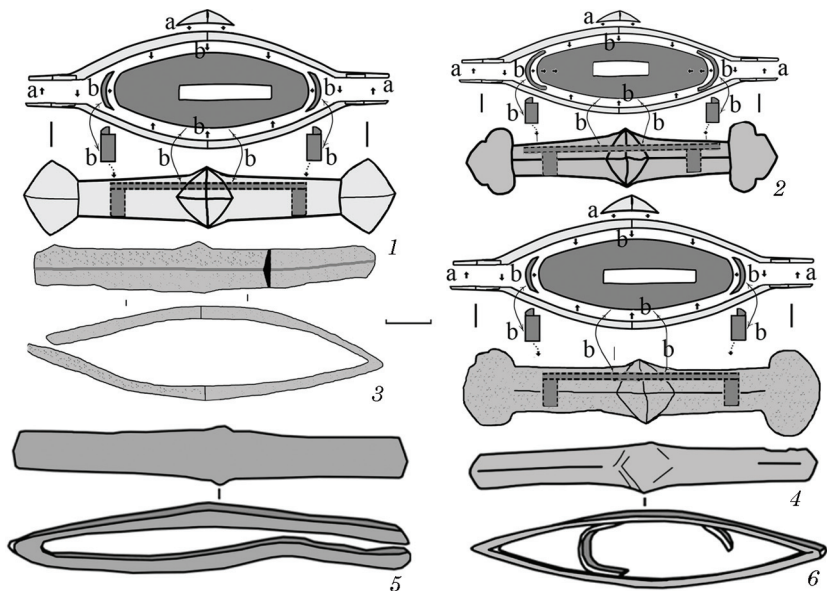
План розкопу 2011—2014 рр. та крем'яні вироби

ДО СТАТТІ О.С. Дзєладзе, Д.М. Сікози «Вбрання дівчинки
з могильника Червоний Маяк»



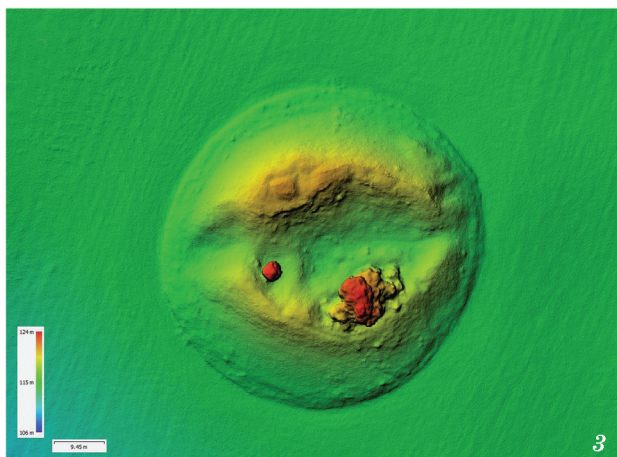
Речі з поховання 130: *скелет 1*: 1 — ліпна миска; 2 — чорнолакова миска; 3 — намисто з шії; 4, 5 — персні; *скелет 2*: 6 — срібні сережки; 7 — залізна обойма; 8 — золоті пронизки з шії; 9 — перстень з гемою з правиці; 10, 11 — браслети; 12 — бронзове люстро; 13—15 — предмети срібного туалетного набору; 16—18 — намисто з шії та грудної клітини; 19 — намисто оздоблення коміру; 20 — намисто оздоблення рукавів; 21 — намисто з області тазових кісток; 22 — намисто з гомілок; 23 — реконструкція вбрання (малюнок Д.М. Сікози)

ДО СТАТТІ А.М. Голубева «Технологія виготовлення шабельних хрестовин (пайка міддю залізних деталей) за матеріалами салтівських кремаційних комплексів Верхнього Подонців'я»



Хрестовини шабель: 1—6 — відповідно до нумерації в тексті; 7 — місця з'єднання частин хрестовин

ДО СТАТТІ
В.М. Окатенка,
Д.В. Следюка «Майдани як археологічні пам'ятки»



Майдани та майда-
ноподібні споруди
(зйомка дроном DJI
Inspire 1): 1 — Мав-
ринський майдан,
Павлоградський
р-н, Дніпропет-
ровської обл.;
2 — майдан біля
с. Липкуватівка,
Нововодолазький р-
н, Харківської обл.;
3 — пошкоджений
курган на Київщині